T.C.
ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

DEĞİŞEN ULUSLARARASI SİSTEMİN GÖLGESİNDE AZERBAYCAN DEMOKRATİK CUMHURİYETİ'NİN (1918-1920) DIŞ POLİTİKASI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

SEDANUR KARAÇINAR

Tez Danışmanı
DOÇ. DR. MUSTAFA TURGUT DEMİRTEPE

ÇANAKKALE – 2024

T.C.
ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

DEĞİŞEN ULUSLARARASI SİSTEMİN GÖLGESİNDE AZERBAYCAN DEMOKRATİK CUMHURİYETİ'NİN (1918-1920) DIŞ POLİTİKASI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

SEDANUR KARAÇINAR

Tez Danışmanı
DOÇ. DR. MUSTAFA TURGUT DEMİRTEPE

ÇANAKKALE – 2024

ETİK BEYAN

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Kuralları'na uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi taahhüt ve beyan ederim.

Sedanur KARAÇINAR

30/11/2023

TEŞEKKÜR

Bu tezin gerçekleştirilmesinde, çalışmam boyunca benden bir an olsun yardımlarını esirgemeyen saygı değer danışman hocam Doç. Dr. M. Turgut DEMİRTEPE'ye, çalışma süresince tüm zorlukları benimle göğüsleyen eşime, hayatımın her evresinde bana destek olan değerli aileme teşekkürlerimi ve çalışma motivasyonumu borçlu olduğum büyük Azerbaycan Türklüğüne saygılarımı sunarım.

Sedanur KARAÇINAR

Çanakkale, Kasım 2023

ÖZET

DEĞİŞEN ULUSLARARASI SİSTEMİN GÖLGESİNDE AZERBAYCAN DEMOKRATİK CUMHURİYETİ'NİN (1918-1920) DIŞ POLİTİKASI

Sedanur KARAÇINAR
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi
Danışman: Doç. Dr. Mustafa Turgut DEMİRTEPE
30/11/2023, 124

İki Rus işgali arasında geçirdiği zaman aralığında, Azerbaycan'da milli şuurun gelişmesi ile eşzamanlı olarak Rusya'da Ekim Devrimi gerçekleşmiş ve Rusya'daki kaos ortamından yararlanan birçok halk gibi Azerbaycan Türkleri de bağımsızlıklarını ilan etmiştir. 1918 ve 1920 yılları arası Azerbaycan'ın bağımsızlık dönemiyken uluslararası sistemin de yapısal değişim dönemidir. I. Dünya Savaşı'nın sonunu ve yeni dünya düzeninin kuruluşunu kapsayan bu süreç, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti idarecileri için bağımsızlıklarını korumak için verdikleri diplomatik savaşa dönüşmüştür. Azerbaycanlı yöneticiler Sovyet işgaline dek, bir yandan yüz yıldan uzun süren Rus işgalinin olumsuz tesirinden kurtulmak ve bölgesel sorunları çözümlemek için politikalar üretmiş, diğer yandan ise bir küçük devlet olarak uluslararası sistemde hayatta kalmaya çalışmıştır. Emperyalizm çağında küresel ve bölgesel güçlerin uzun yıllardır ilgisini çekmiş bu zorlu coğrafyada, Azerbaycan'ın bağımsız bir devlet olarak varlığını devam ettirebilme çabaları uluslararası ortamın uygun olmaması nedeniyle sonuçsuz kalmıştır. Tez, Birinci Dünya Savaşı sonrası büyük devletlerin bölge politikalarını yeniden dizayn ettiği, uluslararası sistemde güç dengesinin yeniden şekillendiği bir konjonktürde Azerbaycanlı yöneticilerin izledikleri dış politika ve bu politikanın uluslararası sistem ve bölgesel dinamikler bağlamında sınırlılıklarını incelemektedir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, Bölgesel Sorunlar, Etnik Çatışma, Milliyetçilik, Uluslararası Sistem, Küçük Devlet

ABSTRACT

FOREIGN POLICY OF THE AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC (1918-1920) IN THE CONTEXT OF THE CHANGING INTERNATIONAL SYSTEM

Sedanur KARAÇINAR

Çanakkale Onsekiz Mart University

School of Graduate Studies

Master of Science Thesis in International Relations

Supervisor: Associate Professor Mustafa Turgut DEMİRTEPE

11/30/2023, 124

In the interval between the two Russian occupations, the October Revolution took place in Russia simultaneously with the development of national consciousness in Azerbaijan, and Azerbaijani Turks, like many other peoples who took advantage of the chaos in Russia, declared their independence. While the period between 1918 and 1920 was the period of Azerbaijan's independence, it was also the period of structural change in the international system. This period, which encompassed the end of World War I and the establishment of a new international system, turned into a diplomatic battle for the rulers of the Azerbaijan Democratic Republic to preserve their independence. Until the Soviet occupation, Azerbaijani rulers, on the one hand, developed policies to get rid of the negative impact of more than a hundred years of Russian occupation and to solve regional problems, and on the other hand, endeavored to survive in the international system as a small state. In this turbulent geography, which has long attracted the attention of global and regional powers in the age of imperialism, Azerbaijan's efforts to maintain its existence as an independent state have failed due to the unfavorable international environment. The thesis examines the foreign policy pursued by Azerbaijani rulers in the post-World War I conjuncture, when the great powers redesigned their regional policies and the balance of power in the international system was reshaped, and analyses the limitations of this policy in the context of the international system and regional dynamics.

Key Words: Azerbaijan Democratic Republic, Regional Problems, Ethnic Conflict, Nationalism, International System, Small State

İÇİNDEKİLER

Sayfa No

JÜRİ ONAY SAYFASI……..……... i
ETİK BEYAN…… ii
TEŞEKKÜR…….. iii
ÖZET ……..…….…….. iv
ABSTRACT …….. v
İÇİNDEKİLER ……..…… Vi
SİMGELER ve KISALTMALAR…….....……. Viii

BİRİNCİ BÖLÜM 1
GİRİŞ

İKİNCİ BÖLÜM 9
KURAMSAL VE KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Neorealist Teori……..…….……...… 9
2.1.1. Realizm-Neorealizm Karşılaştırması ve Neorealizmin Özellikleri……. 9
2.1.2. Küçük Devlet Tanımı ve Küçük Devletlerin Özellikleri……. 17
2.1.3. Küçük Devletlerin Dış Politika Davranışları ve Neorealist Yaklaşım…… 20

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM 26
19-20. YÜZYILLAR ARASI AZERBAYCAN'IN SİYASİ TARİHİ

3.1. Kafkasya'da Rus İşgalinin Başlaması ...…….…… 26
3.2. Gülistan ve Türkmençay Anlaşmaları: Azerbaycan'ın Bölünmesi…….. 27
3.3. Kafkasya'da Rus İşgalinin Etkileri ve Bölgesel Sorunlar…… 29
3.4. Azerbaycan'da Aydın Kesimin Oluşması ve Milli Fikriyatın Gelişmesi……. 31
3.5. I. Dünya Savaşı, Çarlık Rusyası'nın Çöküşü ve Kafkasya'da Bağımsızlık Hareketleri…….. 34

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BAĞIMSIZLIK İÇİN MÜCADELE VE AZERBAYCAN DEMOKRATİK CUMHURİYETİ 48

4.1. Savaş Sonrası Yeni Uluslararası Sistemin İnşası ve Güney Kafkasya Ulusları İçin Bağımsızlık Fırsatı……. 48

4.2. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin Kuruluşu……. 53

4.3. Azerbaycan'ın Bağımsızlığına Yönelik Tepkiler…….. 58

4.4. Azerbaycan'da Devlet Düzeninin Oluşması…….. 59

4.5. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin Sona Ermesi…… 66

BEŞİNCİ BÖLÜM 70

ULUSLARARASI SİSTEMDE AYAKTA KALMA ÇABASI: AZERBAYCAN DEMOKRATİK CUMHURİYETİ'NİN DIŞ POLİTİKASI

5.1. Bölgesel Sorunlar…….. 71

5.1.1. Karabağ Sorunu……. 71

5.1.2. Nahçıvan Sorunu…… 72

5.1.3. Zakatala Sorunu…….. 74

5.1.4. Borçalı Sorunu…… 75

5.2. Azerbaycan'ın Diğer Devletler İle İlişkileri……. 77

5.2.1. Komşu Ülkeler İle İlişkiler……..……. 80

5.2.2. Osmanlı Devleti İle İlişkiler…….. 87

5.2.3. Rusya İle İlişkiler…… 93

5.2.4. Batılı Devletler İle İlişkiler……. 97

5.2.5. İran İle İlişkiler……... 105

ALTINCI BÖLÜM 108

SONUÇ

KAYNAKÇA…… 113

EKLER ……..……. I

EK 1. AZERBAYCAN DEMOKRATİK CUMHURİYETİ HARİTASI……...……... I

EK 2. ALİ MERDAN TOPÇUBAŞI ……..…….. II

EK 3. FETALİ HAN HOYSKİ…….. III
EK 4. MEHMET EMİN RESULZADE…… IV
ÖZGEÇMİŞ ….……..……..... V

SİMGELER VE KISALTMALAR

AKP	Azerbaycan Komünist Partisi
Bkz.	Bakınız
OZAKOM	Özel Kafkasya Komitesi
RSDİP	Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
SR	Sosyal Devrimciler
TTK	Türk Tarih Kurumu
ZDFC	Zakafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti
%	Yüzde Oranı

BİRİNCİ BÖLÜM
GİRİŞ

Azerbaycan toprakları, Çarlık Rusyası'nın işgalinden önce hanlıklar tarafından yönetilmiş, hanlıklar dönemi, birlikten yoksun, feodalitenin hâkim olduğu bir dönem olmuştur. Birbirleri ile rekabet ve mücadele içerisinde olan hanlıklar, İran ve Rusya arasında sıkışmış, bu iki devletin mücadelesinin sonunda imzalanan Gülistan ve Türkmençay Anlaşmaları ile Azerbaycan toprakları güney ve kuzey olmak üzere ikiye bölünmüştür. Güney Azerbaycan'a İran hâkim olurken, Kuzey Azerbaycan Rus işgaline uğramıştır.

19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Rus egemenliği altında kalan Azerbaycan halkında bölgesel sorunların, uluslararası alanda Fransız ihtilali ile gelen milliyetçilik fikirlerinin ve Rusya Türkleri arasında gerçekleşen aydınlanmanın etkisi ile milli şuur gelişmiştir. Azerbaycan topraklarında yaşayan ve kendilerini yetiştiren aydınlar zaman içerisinde Azerbaycan milli mücadelesinin fitilini ateşlemişlerdir. Ceditçilik geleneği ile Azerbaycan halkının eğitim düzeyinin yükselmesi için Azerbaycanlı iş adamlarının da katkısıyla okullar açılmış, basılan gazete ve dergilerle kültürel hayat canlanmış ve milli bir aydın sınıfının yetişmesi sağlanmıştır. Çarlık Rusyası'nın belirlediği sınırlar içerisinde faaliyet gösteren Azerbaycanlılar, bu şekilde kültürel aydınlanma sürecini tecrübe etmiştir.

1905 yılında Rus İmparatorluğu'nda meşrutiyet ilan edilerek Rus siyasi tarihinde bir dönüm noktası oluşmuş, meşrutiyetin getirdiği özgürleşme girişimleri Rusya Türklerinin aydınlanma ve bir araya gelme sürecini hızlandırmıştır. Rusya Türkleri düzenlenen kongreler ile toplanmış, bu kongrelere Azerbaycan Türklerinden de önemli ölçüde katılım sağlanmıştır. Azerbaycan içerisinde bağımsızlık arayışında olan aydınlar, kongrelerin de etkisi ile politik bir mücadelenin içine girmişlerdir. Kendi siyasi oluşumlarını kurmanın yanı sıra Rus partilerinde siyasete girerek tecrübe kazanan Azerbaycanlı aydınlar, Azerbaycan'ın bağımsızlığı için gerekli şartların oluşmasını beklemeye başlamıştır.

Azerbaycan'ın bağımsızlığı için gereken fırsat, 1917 yılında ortaya çıkmıştır. Hâlihazırda savaş içerisinde olan Rus İmparatorluğu'nda, Şubat ve Ekim Devrimleri ile rejim değişikliği olmuş, Bolşeviklerin yönetimi ele geçirmesinin ardından Rusya iç savaşa sürüklenmiştir. Hükümet savaştan çekilip kendi içerisine döndüğünde Rus egemenliği

altında bulunan uluslar güç boşluğunu değerlendirerek bağımsızlıklarını ilan etmeye başlamıştır. Kafkas ulusları da bu uluslardan olmuştur ve Azerbaycan da konjonktürün etkisi ile bağımsızlığını ilan etmiştir.

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, Azerbaycanlıların milli devlet kurma çabasının bir sonucudur. Bölgesel krizlerin ve uluslararası sistem baskısının gölgesi altında kurulan yeni devletler, iç politikalarında olduğu gibi dış politikalarında da birçok sorunla karşılaşmıştır. Rusya'da yeni bir rejimin kurulduğu, Batılı güçlerin emperyalist bir siyaset izlediği konjonktürde Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, diğer Kafkas cumhuriyetleri ile birlikte var olma mücadelesi vermiştir.

Azerbaycan, uluslararası alanda tanınma çalışmaları ve devlet olma gereklerini birlikte yürütmeye çalışmıştır. Kadınlara seçme ve seçilme hakkı verilmesi, eğitim-öğretim hamleleri ve devlet kurumlarının oluşturulması gibi adımları atan Azerbaycan yönetiminin bölgesel çapta sorunlarla da mücadele ettiği görülmektedir. Azerbaycanlı yöneticiler, İstanbul'da ve Tiflis'te yoğun diplomatik görüşmeler yaparak ve Paris Barış Konferansı'na yetkin bir temsil heyeti ile katılarak Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin uluslararası sistemde yer alması için uğraş vermiştir.

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, uluslararası sistemin izin verdiği ölçüde var olabilmiştir. Büyük dünya savaşından çıkan devletler, yeni bir uluslararası düzen oluşturmaya çalışırken Azerbaycan'ın küçük bir devlet olarak bağımsızlığını koruması ve güvenliğini sağlaması için desteğe ihtiyacı olmuştur. Azerbaycan'ın bağımsızlık sürecinde ihtiyacı olan desteği sağlayan Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşta mağlup olarak yıkılış sürecine girmesi, Azerbaycan hükümetini güç durumda bırakmıştır. Anadolu, Türk kurtuluş mücadelesi sürecine girdiğinde, İngiltere ve Fransa başta olmak üzere Amerika Birleşik Devletleri, İtalya ve kısmen Japonya yeni bir yapı ve barış düzeni kurma çalışmalarını sürdürmüştür. Savaşın galibi olan devletler özellikle Wilson ilkeleri ve kendi kaderini tayin hakkı (self determinasyon) bağlamında yeni kurulan devletlere fırsat tanır gibi görünse de, Avrupa ulusları ve Kafkas ulusları arasında çifte standart uygulamıştır. Rusya'da iç savaşın sonlanması ve Bolşeviklerin Rus Çarlığı topraklarında mutlak hâkimiyetlerini sağlaması ile uluslararası alanda beklediği desteği bulamayan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti ve diğer Kafkas cumhuriyetleri tekrar Rus egemenliği altına girmiştir.

Çalışmanın temel amacı, neorealist yaklaşım çerçevesinde 1918-1920 yılları arasında kısa süreli olarak yaşamış Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin dönemin küresel ve bölgesel aktörlerinin güç mücadelesi arasında ayakta kalabilmek için izlediği dış politikayı analiz etmek ve uluslararası sistem bağlamında bu politikanın sınırlılıklarını tespit etmektir.

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti; Birinci Dünya Savaşı'nın bittiği, imparatorlukların yıkılıp yerine yeni ulus-devletlerin kurulduğu, dönemin büyük devletlerinin bölge politikalarını dizayn ettiği, uluslararası sistemde güç dengesinin yeniden şekillendiği bir evrede ayakta kalma mücadelesi vermiştir. Bu çalışma; Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurulduğu 1918 yılından 1920 yılına dek izlediği dış politikanın temel parametrelerini, aktörlerini ve uluslararası sistemdeki değişimlerin bu politika üzerindeki etkilerini incelemektedir.

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ne ilişkin çalışmalara değinmeden önce devletin isminin "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti" olarak da kullanıldığını belirtmek gerekir. Farklı kullanım şekilleri literatür taramasını güçleştirmektedir. Bu kullanım farkı, Azerbaycan'da yapılan çalışmalarda da görüldüğü gibi Türkiye ve Batı merkezli çalışmalarda da görülmektedir.

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ne ilişkin tarih, siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler gibi sosyal bilimlerin farklı disiplinlerinde tezler yayınlanmıştır. 1918 yılında kurulan bu devlet ile ilgili olarak Türkiye'de yapılan çalışmalarda çoğunlukla 1918-1920 yılları arasında Osmanlı-Azerbaycan ilişkilerinin ele alındığı görülmektedir. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin siyasi yapısını ya da Azerbaycan'da milliyetçiliğin gelişim sürecini inceleyen çalışmaların yanı sıra az da olsa Mehmet Emin Resulzade, Ali Merdan Topçubaşı, Fethali Han Hoyski gibi dönemin önde gelen isimleri ile ilgili tezler de mevcuttur. Ayrıca çalışmaların büyük bir kısmı tarih alanında yapılmış, konu bu disiplinin perspektifinden ele alınmıştır.

Tarih anabilim dalında Rovshan Ganiyev'in hazırladığı "Siyasal Özellikleri ve Devlet Yapısı Açısından Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920)" isimli tezin konusu, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin siyasi yapısı ve devlet düzenidir. Bu çalışmada uluslararası sistemin etkisi ve dış etkenler göz ardı edilerek iç dinamiklerin değerlendirmesi

yapılmıştır. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin demokratik bir hukuk düzeni ve çok partili bir siyasal hayat tesis etme yönündeki çabaları ve siyasal sistemde yasama ve yürütme arasındaki ilişkilere odaklanılmıştır.

Hilmi Bayraktar'ın tamamladığı "Türkiye-Azerbaycan İlişkileri (1918-1920)" isimli tez de tarih disiplininde hazırlanmıştır. Türkiye ve Azerbaycan ilişkilerinin geçmişini inceleyerek iki devletin günümüz ilişkilerini anlamlandırmak ve gelişimine katkı sunmak amaçlanmıştır. Azerbaycan'ın siyasi tarihi, milli şuurun gelişimi, Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilanı, iki devlet arası ilişkiler ve Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin Sovyetler tarafından işgali bu çalışmada yer alan konulardır.

Döneme ilişkin bir diğer tez "Türkiye ve Rusya'nın Kafkasya Politikasında Azerbaycan Faktörü (1917-1921)" başlığı taşıyan, Aysel Jabarzada'nın çalışmasıdır. Çalışmanın hedefi, Azerbaycan'ın Türkiye ve Rusya'nın Kafkasya siyasetinde nasıl bir role sahip olduğunu belirlemektir. Azerbaycan'ın Türkiye ve Rusya'nın politikalarında belirleyici bir etken haline gelmesi, Rus devrimleri sürecinde Kafkasya'daki çatışmalar, Azerbaycan'ın yönetimi ve Osmanlı kuvvetlerinin etkisi, uluslararası alanda, özellikle Türkiye ve Rusya arasında Azerbaycan meselesi ve Azerbaycan'ın işgali incelenen konulardır.

"Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi (1914-1918)" başlığı ile yayınlanan, Halil Bal'ın hazırladığı tez ise Azerbaycan'ı bağımsızlığa hazırlayan süreci incelemektedir. Çalışmada, Birinci Dünya Savaşı ile Osmanlı kuvvetlerinin Mondros Ateşkes Antlaşması'nın ardından Kafkasya'dan çekilmesi arasındaki dönem irdelenmiştir. Azerbaycan'ın 1914-1918 yılları arası siyasi tarihine eğilen çalışmada, Osmanlı Devleti'nin bu süreçteki etkisi özellikle vurgulanmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu ve Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti arasındaki ilişkilerin irdelendiği "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Osmanlı Devleti arasındaki İlişkiler" başlıklı tez, Amil Jafarzade tarafından çalışılmıştır. Çalışmada Birinci Dünya Savaşı sonrası dönemde güç durumda bulunan iki Türk devletinin ilişkileri değerlendirilmiştir. Bu değerlendirme Azerbaycan Türkleri ile Anadolu Türkleri arasındaki ilk ilişkilerden başlamış, Osmanlı kuvvetlerinin Azerbaycan halkına katkıları ve Kafkas

İslam Ordusu'nun faaliyetleri vurgulanarak Sovyet Rusya'nın bölgeyi işgaline dek geçen olayalar incelenmiştir.

"Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Çöküşü (1918-1920)" isimli çalışma Osman Şükürov tarafından yazılmıştır. Bir siyasi tarih çalışması olarak tez Türk Dünyası'nın ilk cumhuriyeti olarak öne çıkan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kuruluş ve çöküşü arasındaki siyasal süreci değerlendirmektedir. Bağımsızlığın ilanı ile başlayıp devlet düzeninin oluşması ve Azerbaycan yönetiminin egemenliği sürdürme yönünde gerçekleştirdiği girişimlere değinen çalışma, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin çöküşü ile sonlanmıştır.

Samire Memmedova'nın hazırladığı "Milli Mücadele Döneminde Büyük Millet Meclisi'nin Sovyet Rusya ve Azerbaycan ile Münasebetleri (1920-1922)" isimli tez de bir siyasi tarih tezidir. Esasen Türk-Rus ilişkilerinin incelendiği çalışmada, milli mücadele döneminde Türkiye'nin Azerbaycan'a yaklaşımı da mercek altına alınmıştır. Çalışmada, Kurtuluş Mücadelesi'nde Türk-Bolşevik dayanışması, Büyük Millet Meclisi ile Sovyet yönetiminin ilişkileri ve bu dönemde yaşanan sorunlar değerlendirilmiştir.

"Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin Kuruluşunda (1918-1920) Mehmet Emin Resulzade'nin Rolü" başlığı ile Dilara Mehmetoğlu'nun yayınladığı tezde, Azerbaycan'ın siyasi tarihine odaklanılmış ve Azerbaycan'da 20. yüzyılın başındaki siyasi oluşumlar ve bağımsızlığa giden süreç incelenmiştir. Tezde Azerbaycan'ın bağımsız bir devlet olarak kuruluş süreci ve kurucu lider olarak Mehmet Emin Resulzade'nin bağımsızlık öncesi ve egemenlik döneminde bu sürece katkısı vurgulanmıştır. Ayrıca Resulzade'nin Azerbaycan'ın işgali sonrası yaşamına da değinilmiştir.

Elnur Musabeyli'nin tamamladığı "Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin Dış Politikası (1918-1920)" başlıklı tez kısa süreli Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti döneminde hükümetin diplomatik girişimleri ve dış politika stratejileri irdelenmiştir. Bu tez çalışmamıza yakın olmakla birlikte herhangi bir teorik perspektife yaslanmaması ve uluslararası sistemin Azerbaycan dış politikasının sınırlılıkları üzerindeki etkisini göz ardı etmesi nedeniyle tezimizden farklılık arz etmektedir.

Bu tezlerin yanı sıra Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ne giden süreci ve Cumhuriyetin kuruluşunu inceleyen bazı önemli eserlere de literatür incelemesi bağlamında değinmek yerinde olacaktır. Bu bağlamda literatürde öne çıkan bir çalışma olarak Tadeusz Swietochowski'nin "Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı: 1905-1920" isimli eserini öncelikle anmak gerekir. Eserde, Azerbaycan hanlıklarının Ruslar tarafından işgali ile Kızıl Ordu'nun bölgeyi işgali arasındaki dönem konu alınmıştır. Rus işgali altında milli bilincin gelişimi, Azerbaycan'da bağımsızlığa giden süreç ve Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nde yaşanan politik gelişmeler incelenmiştir.

Audrey Altstadt'ın "The Azerbaijani Turks: Power and Identity Under Russian Rule" eseri de Azerbaycan'ın siyasi tarihine ilişkin değerli eserlerden biridir. Altstadt çalışmasında Azerbaycan Türklerinin kökenlerinden başlayarak; Rusların Kafkasya'yı işgali, Azerbaycan Türklerinin kültürel aydınlanma devri, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti ve Sovyet işgali konularına değinmekte, Gorbaçov dönemi ve Azerbaycan'ın tekrar bağımsızlık yoluna girmesi ile uzun soluklu bir tarih okuması yapmaktadır.

Nesib Nesibli'nin hazırladığı "Kuzey Azerbaycan: İstiklalden İkinci İşgale (1918-1920)" isimli eser üç bölümden oluşup, Azerbaycan'ın iki yıllık Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti deneyimini mercek altına almakta, dönem itibariyle yaşanan iç ve dış politik gelişmeleri incelemektedir. Azerbaycanlı bir tarihçi olan Nesibli'nin Azerbaycan ve Rus arşivlerine dayalı olarak kaleme aldığı eseri döneme dair birçok yeni bilgiyi ortaya koyarak alana ciddi bir katkı sağlamıştır.

Qiyas Şükürov ve Vasıf Qafarov'un editörlüğünü üstlendiği "Büyük Devletler Kıskacında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)" isimli çalışma 34 makaleden oluşan bir derlemedir. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kuruluşu, devlet yapılanması, dış politikası ve diğer devletlerle ilişkileri, iç politika stratejileri ve devletin çöküşü konularının ele alındığı makalelerde özellikle Rusya, Türkiye ve Azerbaycan arşivlerinden ve farklı dillerde kaynaklardan faydalanılmıştır.

Cemil Həsənli'nin "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici Siyasəti (1918-1920)" adlı eseri Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ne yönelik temel eserlerden olup, bu alana ilişkin çalışmaların tümünde bir başvuru kitabı olarak öne çıkmaktadır. Azerbaycan Türkçesi

ile yayınlanmış olan bu eser Şubat Devrimi ile 1920 Nisan işgali arasındaki döneme odaklanmıştır ve söz konusu dönemde Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin dış politika stratejilerini ve hükümetin diplomatik hamlelerini incelemiştir.

Yukarıda anılan tez ve eserler Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin değişik boyutlarına ışık tutan çalışmalar olmakla birlikte bu çalışmaların teorik bir perspektiften yoksun olduğu, çoğunun Cumhuriyet öncesi sürece odaklandığı, iki yıllık Cumhuriyet sürecini işleyenlerin de daha ziyade iç politik gelişmeleri mercek altına aldığı görülmektedir. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin dış politikasını esas alan sınırlı sayıdaki çalışmanın da bir uluslararası ilişkiler çalışması olmaktan daha çok tarih çalışması olarak kurgulandığı görülmektedir. Çalışmamız literatürdeki bu boşluğu giderme yönünde bir katkı sağlamak için Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin dış politikasını konjonktür itibariyle mevcut uluslararası bağlamı göz önüne alarak incelemeyi amaçlamaktadır. Bu açıdan çalışmamız; I. Dünya Savaşı sonrası uluslararası sistemin yapısındaki değişimlerin Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ni nasıl etkilediğini, Azerbaycanlı yöneticilerin değişen uluslararası sistem içinde bir küçük devlet olarak ayakta kalma çabalarını, bu yöndeki diplomatik faaliyetlerini ve yüz yüze oldukları sorunları incelemektedir.

Çalışmanın ana sorusu; "Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin (1918-1920) dış politikası hangi faktörler ışığında şekillenmiştir, bu politika üzerinde I. Dünya Savaşı sonrası oluşan uluslararası sistemdeki yeni dengelerin etkisi ne şekilde olmuştur?" sorusudur. Neorealist perspektiften bakıldığında, uluslararası sistemin önemi açıkça görülmektedir. Savaş sonrası kaotik uluslararası alanda oluşan güç boşluğu, küçük devletlerin ortaya çıkmasına imkân sağlamıştır. Güç boşluğu kaybolup sistem belli bir düzene kavuştuğunda, söz konusu küçük devletler tüm çabalarına rağmen uluslararası yapının gerektirdiği şekilde varlığını sürdürmüş ya da yok olmuştur. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti ve diğer Kafkasya Devletleri de bu bağlamda değerlendirilmelidir.

Çalışmada yöntem olarak literatür araştırması esas alınmıştır. Bu amaçla Türkçe, İngilizce ve Azerbaycan Türkçesi dillerinde yazılmış kaynaklardan yararlanılmıştır.

"Değişen Uluslararası Sistemin Gölgesinde Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin Dış Politikası" isimli çalışma altı bölümden oluşmakta olup ilk ve son

bölümleri giriş ve sonuç bölümleridir. İkinci bölüm "Kuramsal ve Kavramsal Çerçeve" olarak belirlenmiştir. Bu bölümde neorealist teorinin özellikleri ve realist teori ile arasındaki farklar açıklanmıştır. Ayrıca uluslararası sistemde küçük devletlerin konumu, küçük devletlerin dış politika davranışları ve neorealizmin küçük devletlere bakış açısı incelenmiştir.

Çalışmanın üçüncü bölümünde Azerbaycan'ın Çarlık Rusyası işgali öncesi ve sonrası siyasi tarihi dikkate alınmıştır. Azerbaycan bu süreçte kuzey ve güney olarak ikiye bölünmüş, bölgesel sorunlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Rus politikalarının Kafkasya'daki etkileri, Azerbaycan'da aydın kesimin ortaya çıkması ve milli şuurun gelişmesi, Çarlık Rusyası'nın çöküşü ile birlikte bağımsızlık hareketlerinin doğuşu bu bölümün konusudur.

Çalışmadaki sistem vurgusunun anlam kazanması için Birinci Dünya Savaşı ve savaş ertesinde oluşan uluslararası sistem açıklaması da dördüncü bölümün konusudur. Dördüncü bölümde ayrıca Kafkasya'da bağımsız devletlerin ortaya çıktığı konjonktür göz önüne alınarak bu gelişmeye paralel olarak Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kuruluşuna odaklanılmaktadır. Bu bağlamda ilgili devletlerin kuruluş sürecinde Kafkasya'daki kaotik ortama değinilmekte ve Azerbaycan'ın bağımsızlığına yönelik tepkiler değerlendirilmektedir. Bölümde ayrıca iki yıllık dönem itibariyle Azerbaycanlı yöneticilerin devlet inşa çalışmaları ve karşılaşılan sorunlar incelenmektedir.

Beşinci bölümde uluslararası sistemde yeniden bir düzen kurma çabalarının olduğu bir dönemde Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin bu düzen içinde var olabilme noktasındaki diplomatik girişimlerine ve bölgesel sorunlar karşısında izlediği dış politikasına odaklanılmaktadır. Dış politikanın oluşum süreci tanımlanarak, bu sürece etkisi olan ana unsurlar değerlendirilmektedir. Bu bağlamda özellikle bölgesel sorunların devletin dış politikasına etkisi bağlamında Karabağ, Nahçıvan, Zakatala ve Borçalı sorunları incelenmektedir. Azerbaycan'ın gerek komşuları gerekse diğer bölgesel ve küresel aktörlerle ilişkileri, değişen uluslararası sistem içinde destek alabilme noktasında yürüttüğü diplomatik faaliyetler bölümün ana konusunu oluşturmaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM
KURAMSAL VE KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Neorealist Teori

Neorealist teori, 1960'lı yıllarla birlikte realizme yönelik eleştiriler ve uluslararası alandaki gelişmeler sonucunda geliştirilmiştir. Teorinin önde gelen temsilcisi Kenneth Waltz'dur. Waltz; "Man, The State and War: A Theoretical Analysis" isimli eserinde neorealist teorinin temelini oluşturan "uluslararası sistem" vurgusunu yapmıştır. Farklı siyasal yapılara ve ideolojilere sahip olan devletlerin benzer dış politik çizgi takip etmelerinin altında sistemik etkilerin bulunduğuna işaret etmiş ve bu nedenle uluslararası sistemi temel çıkış noktası olarak ele almıştır (Arı, 2013: 123).

Esasen Waltz, neorealist teoriyi bir dış politika teorisi olarak öne sürmediğini belirtmiş olsa da, dış politika konusunda birçok tartışmaya dâhil edilmiştir. Teori içerisinde dış politikaya dair bulunan tespitlerin uluslararası politikada oluşturduğu sonuçlar, bu tartışmalara dâhil olmasını kaçınılmaz kılmıştır (Telbami, 2002: 158-159). Teorinin esasları incelendiğinde bu durum daha iyi anlaşılacaktır.

2.1.1. Realizm-Neorealizm Karşılaştırması ve Neorealizmin Özellikleri

Neorealizmin özelliklerinden söz edilmeden önce realist teoriyi irdelemek ve iki teorinin karşılaştırmasını yapmak gerekir. Realizm ya da gerçekçilik, uluslararası ilişkiler alanında en eski ve en çok benimsenmiş teori olarak karşımıza çıkar. Güç ve çıkar kavramlarına vurguyu esas alan realizmin kökleri M.Ö. IV. yüzyılda yaşayan Atinalı Thucydides'e kadar gider. Thucydides, "Peloponez Savaşı Tarihi" adlı eserinde devletin kendi çıkarına yönelik güç arayışının veya ona karşı denge kurma ihtiyacının savaşın gerçek nedeni olduğunu göstermiştir. Realizmin düşünsel temellerini besleyen bir diğer düşünür de Niccolo Machiavelli'dir. Machiavelli'nin, gücün, ahlaki değerler ya da ideolojiden çok daha belirleyici olduğu fikri realizmin sistemik bir yaklaşım olarak ortaya çıkmasında önemli rol oynamıştır. Nitekim, Thomas Hobbes da anarşik doğa durumunda insanoğlunun güç arzusunun, çatışan taraflar bir toplumsal sözleşme kuramadığı sürece kaçınılmaz olarak savaşlara yol açacağını öne sürerken hem realizmin insan doğasına dair düşüncelerini

şekillendirmiş hem de uluslararası sistemin anarşik doğasına dair önemli bir açılım sağlamıştır (Lee, 2018: 43).

Bununla birlikte realizmin bir uluslararası ilişkiler yaklaşımı olarak ortaya çıkmasında belirleyici iki ana düşünür E. H. Carr ve Morgenthau'dur. Realist teorinin bu önde gelen isimleri, teoriyi sistemleştirip geliştirmiş ve bu sayede özellikle iki dünya savaşına ve savaş sonrası düzene dair uluslararası sistemi anlama ve açıklama konusunda realist teori büyük ölçüde başarılı olmuştur (Sönmezoğlu, 2005: 106-112).

Realist teoriye göre siyasetin kökleri insan doğasındadır. Realizm sıklıkla geçmişten örneklere başvurarak insanların esasen doğaları tarafından belirlenen tekrarlayan davranış kalıpları gösterdiklerini savunur. Bu varsayımın merkezinde, insanların egoist olduğu ve güç arzuladığı görüşü yer alır. Realistler insanın bencilliğinin, güce olan arzusunun ve başkalarına güvenme konusundaki kaygılarının öngörülebilir sonuçlara yol açtığına inanırlar. Belki de savaşın kayıtlı tarih boyunca bu kadar yaygın olmasının nedeni budur. Bireyler devletler halinde örgütlendiğinden, insan doğası devletin davranışını da doğrudan etkiler (Antunes ve Camisao, 2017: 16). Dolayısıyla bencil ve kötü insan doğası devletlerin yapısına da yansımıştır. İnsanların içgüdüsel olarak güce ulaşma ve diğerleri üzerinde egemenlik kurma özelliği devletlere de aksetmiştir. Böylece birbiri ile güç uğruna savaş veren devletlerin mücadeleleri ve ilişkileri uluslararası politikayı oluşturmuştur. Bu sürekli mücadele hali, uluslararası arenayı anarşik hale getirir. Anarşinin hâkim olduğu uluslararası alanın ana aktörü "devlet" olarak görülmüştür (Sönmezoğlu, 2005: 106). Dünya kötü ve anarşik hali ile olduğu gibi kabullenilmeli, devletler buna göre davranmalı, olması istenen ya da gereken ideal ve hayallere sığınılmamalıdır (Burchill vd., 2019: 54). Realist teorinin devletlerin davranışlarına ve bununla ilişkili olarak insan doğasına kötümser yaklaşımı, barış ortamını ve uluslararası örgütlerin başarılarını açıklamada yetersiz kalmasına sebep olmuştur.

Bu noktada, realizm açısından temel analiz düzeyinin devlet olduğunu vurgulamak gerekir. Carr ve Morgenthau gibi düşünürler başta olmak üzere uluslararası ilişkiler alanında çalışan realist akademisyenlerin ve uygulayıcıların devlet kavramlarını sanki bu terim sabit ve değişmez bir kurumsal olguyu tanımlıyormuş gibi kullanmaları son derece yaygındır. Daha sonra ortaya çıkan neorealizmde de devletlere ve devlet davranışına zaman ve

mekandan bağımsız bir olgu olarak yaklaşılır ve devletler aynı hedefler peşinde güç arayışında olan benzer birimlerdir (Biersteker, 2002: 209). Nitekim realist bir düşünür olarak Robert Gilpin, devletlerin "tarih boyunca" temel hedef olarak 'ekonomik, güvenlik ve diğer çıkarları geliştirmek için toprakları fethetmeyi' amaçladıklarını vurgulamıştır (Gilpin, 1981: 23).

Uluslararası siyasetin temel aktörü olan devletlerin en önemli üç hedefi; güçlerini arttırmak, çıkarlarını korumak ve güvenliklerini sağlamaktır. Söz konusu hedefler için gereken her hamle yapılabilir. Devletin varlığının sürdürülmesi güç-çıkar ve güvenliğin sağlanabilmesine bağlıdır. Bir devlet sahip olduğu güç oranınca çıkarlarını ve güvenliğini sağlamaya yakındır (Sönmezoğlu, 2005: 106-107). Klasik gerçekçilere göre devletlerin sahip olabilecekleri üç güç türü vardır: askeri güç, ekonomik güç ve faaliyet gücü. Ekonomik güç ve faaliyet gücünün işlevi askeri gücü arttırmaktır. Kısacası askeri güç, devletin sahip olması gereken esas güç türüdür (Çıtak, 2014: 37).

Realizme göre devletler, ulusal siyasetin hiyerarşik yapısından dolayı bencil davranışları göstermez. Fakat anarşi bulunan uluslararası alanda devletler mümkün olduğunca bencil davranır (Burchill vd., 2019: 54). Bu davranışlar, rasyonaliteye dayanır. Ahlaki kuralların gözetilmesi ya da riski yüksek maceralara atılmak, devletlerin sergileyeceği davranışlar değildir. Savaş konusuna bakıldığında, devletler ancak elde edecekleri faydalar kaybedeceklerinden daha fazla olduğunda çatışmayı göze alır. Aksi halde savaşa girmek akıldışıdır. Fakat diğer devletlerden gelecek bir savaş ilanına her zaman hazırlıklı olmalıdır (Çıtak, 2014: 39-40). Neticede devletlerin uluslararası politikada aldıkları kararlar ve uygulamaları iç politikadan, ahlaki normlardan ve irrasyonaliteden uzaktır.

Devletlerin bir savaş ile karşı karşıya kalması durumunda izleyebileceği iki rota vardır. Bunlardan ilki kendini savunma, ikincisi ise güç dengesi gözetilerek ittifaklar kurmaktır. Realist teori, ilk rotaya daha fazla önem verir. Devletlerin öz kaynakları, kendilerini savunacak ölçüde olmalıdır. Bir savaş halinde devletin kendini savunacak güce sahip olmaması doğrudan yenilgiye yol açacaktır. Bu yüzden aslında savaşma arzusunda olmayan devletler sürekli gücünü arttırmaya çalışacaktır. Bu da diğer devletler tarafından tehdit olarak algılanacak, sistem içinde güç yarışı ve "güvenlik ikilemi" oluşacaktır

(Çelikpala, 2019: 1). İkinci rota olan ittifak kurma konusunda ise, güç dengesi gözetilmelidir. Güçlü bir aktörün ya da ittifakın tehdidi altındaki devletler müttefik olabilir ve söz konusu güçlü aktörün etkisi dengelenebilir (Çıtak, 2014: 43). Realistler devletlerin her zaman önce kendi kaynaklarına ve askeri gücüne dayanması gerektiğini vurgulayarak diğer uluslararası aktörlere temkinle yaklaşılmasının önemini anlatır.

Realizm ve neorealizm aynı temeli paylaşsa da birçok noktada önemli farklılıklar bulunmaktadır ve neorealizmi irdelerken bu iki teorinin benzerliklerine de farklılıklarına da değinmek gerekir. Her iki teori de ulusal ve uluslararası alanın yapısını ifade ederken ortak noktada birleşir. Realizmde olduğu gibi neorealizmde de ulusal yapı hiyerarşik, uluslararası sistem anarşik olarak tanımlanır. Bu ortamda devletler kendilerini korumak için gerekli güce sahip olmalıdır (Burchill vd., 2019: 60). Devletler anarşik sistemde hayatta kalmak ve halkını korumak zorundadır. Bunu gerçekleştirmek için güç kazanmak, çıkarlarını kollamak zorundadır. Devletin daimi dostu veya düşmanı yoktur, varlığını sürdürmek, tehditleri gözetmek zorundadır (Çıtak, 2014: 54-55).

Klasik realizme göre "güç" devletler için bir amaçtır ve güçten kasıt özellikle askeri güçtür. Neorealizm ise gücün önemini vurgulamakla birlikte onu bir araç olarak görmektedir. Güç yalnızca askeri alanda değil, ekonomi ve teknoloji alanlarında da kazanılmalıdır. Ayrıca gücün haddinden fazla ya da az olması, risk barındırır (Sönmezoğlu, 2005: 116). Ayrıca güç; diğerlerinin üzerinde kullanılabildiği derecede önemlidir (Çıtak, 2014: 56). Dengeli bir güce sahip olma ve bunu araç olarak görme vurgusu, klasik realizm ve neorealizmi birbirinden ayırır. Neorealistler uluslararası sistem analizi yaparken, güç ile birlikte gelen riskleri de görmüşlerdir.

Neorealizmin klasik realizmden önemli bir farkı, uluslararası aktör anlayışının devletlerle sınırlı olmamasıdır. Uluslararası sistemde devlet dışı aktörlerin varlığı kabul edilmiştir (Gilpin, 1981: 18). Fakat yine de sistem içerisinde etkisi olan aktörler devletlerdir. Devlet, uluslararası ilişkilerin ana birimidir.

İki teori genel anlamda yukarıda da bahsedildiği gibi farklı ve ortak özelliklere sahiptir. Bu noktadan sonra neorealizmi derinlemesine incelemek gerekir. Önde gelen neorealist teorisyenlerin uluslararası politikaya, sistem ve birimlere, özellikle aktörler

arasındaki ilişkiler ve stratejilere yaklaşımı irdelendikten sonra 20. yüzyılın uluslararası sistem ve siyasi tarihi, bağımsızlığını sistem boşluğunda elde etmiş küçük devletlerin akıbeti daha iyi anlaşılacaktır.

Neorealizm içerisinde "savunmacı" ve "saldırgan" olmak üzere iki farklı yaklaşım bulunmaktadır. Saldırgan realizme göre devletler varlıklarını sürdürmek için sürekli güçlerini arttırma çabasında olup küresel ya da bölgesel güç olmaya çalışırlar. K. Waltz'un da görüşlerini kapsayan savunmacı realizme göre ise devletlerin, güvenliğini sağlamak için yeterli güce ulaşması gerekmektedir. Devletler güçlerini arttırdıkça diğer devletlerin bu yükselişe karşı ittifak kurması kaçınılmazdır (Mammadov, 2022: 29). İdeal olan, sistemde de güce sahip olma konusunda da bir denge olmasıdır. Saldırgan realizm güç kavramına odaklanmışken, savunmacı realizm güvenliği öncelemiştir.

Neorealist teorinin uluslararası politikayı anlamlandırma çabalarında "uluslararası sistem" vurgusu büyük öneme sahiptir. Aktörlerin davranışlarını etkileyen ana unsur realist teorinin öne sürdüğü gibi insan doğasından ziyade uluslararası sistemin karakteridir. Devlet, varlığını sürdürmek için sistemin gerektirdiği gibi davranır. Neorealizmdeki bu "sistem" vurgusu, bu teorinin yapısal gerçekçilik (structural realism) olarak da adlandırılmasına yol açmıştır (Çıtak, 2014: 32). Devletlerin dış politikaları ancak uluslararası sistem temelinde açıklanabilir. Sistem; yapı ve birbiri ile etkileşim halinde olan birimlerden meydana gelir. Kenneth Waltz yapıyı *"kısıtlayıcı bir koşullar kümesi"* olarak tanımlar. Yapılar; ödül-ceza sistemi ile çalışarak birimleri kısıtlar ve yeniden biçimlendirir. Nihayetinde karar vericiler birimler ve aktörlerdir fakat kararlar yapının etkisi ile alınır (Waltz, 2021: 93-96).

Uluslararası sistemde birimler, "toplumsallaşma" ya da "rekabet" yolu ile yapının baskısına boyun eğer. Toplumsallaşma ya da sosyalizasyon; bir topluluğun üyelerinin o topluluğun kurallarına uyum sağlama çabasıdır. Devletler bir araya gelerek yapıyı oluşturur. Yapı, devletleri yapı içinde kalmaya ve sosyalizasyona yöneltip onları sisteme uyumlu hale getirir. Rekabet ise; devletlerin, belli kazanımlara ulaşan diğer devletleri taklit ederek sistemde kalma stratejisidir. Bu yol ile rekabet halindeki devletler benzer davranışları sergileyerek bazı kazanımlar elde edebilir (Öğün, 2020: 150-153). Sonuç olarak aktörler her ne kadar birbirinden farklı da olsa, çoğunlukla yapının etkisi ile aynı tepkileri verir. Yani bir

devlet egemenliğini kazanmış olsa bile kendi istekleri yönünde değil, sistem baskısı doğrultusunda hareket etmek zorundadır.

Güç dağılımı kavramı; neorealizmin esaslarından biridir. Sistem ve güç dağılımı kavramları birbiri ile doğrudan ilişkilidir. Güç sahibi bir aktör, sistemin yapısını etkilemeye muktedir olur. Devletlerin sahip olduğu gücün dağılımına göre sistemin işleyişi belirlenir. Sistemin tek kutuplu, iki kutuplu ya da çok kutuplu oluşunu belirleyen unsur; güç dağılımıdır (Çıtak: 57-58). Tek kutuplu, iki kutuplu ve çok kutuplu sistemler karşılaştırıldığında, iki kutuplu sistem istikrar ve güvenlik açısından daha makul görünmektedir. Tek kutuplu sistemde egemen olan güç, güçlenmekte olan diğer devletleri bastırır. Egemen gücün askeri kuvvetini kullanmasını sınırlayacak bir güç yoktur bu da diğer devletler için tehlikeli bir sistem oluşturur (Çıtak, 2014: 58). Çok kutuplu sistemin getirdiği ittifakların belirsizliği, sistemin sürdürülebilirliğini tehdit eder ve devletler için savaş ihtimalinin çok yüksek olduğu, tehlikeli bir ortam oluşur. Waltz'un ideal sistem olarak gördüğü iki kutupluluk ise birbirine karşı olan iki ayrı gruplaşmayı ifade etmez. Kutup liderlerinin diğerlerinden daha güçlü olduğunu gösterir. Askeri bağımlılık, çok kutuplu sisteme göre daha azdır. Zaten iki kutuptan ibaret olan sistemde ittifakları bozmak daha zordur. Diğer sistemlere göre devletler öz kaynaklarından ödün vermek zorunda değildir (Waltz, 2021: 164-212). Yani iki kutupluluk çatışma kavramı üzerinden değil, aktörlerin kapasitesi üzerinden ifade edilmiştir. Güç, çatışmadan önce gelir.

Neorealizme göre uluslararası ilişkilerin doğası savaş halidir. Sürekli savaş olmasa bile, savaşın çıkması egemen devletlerin kararı olduğu için her zaman savaş ihtimali vardır. Ayrıca savaşın kazananı yoktur. Muzaffer devletler bile savaş sırasında büyük kayıplar verir. Bu nedenle önce savaş dışı girişimler tamamlanmalıdır. Savaş, başvurulacak son yol olmalıdır (Çıtak, 2014: 53-54). Neorealistlerin işbirliğine bakışı değerlendirildiğinde, savaşa başvurmadan önce yapılması gerekenler ölçülü bir ittifak ve dengeleme siyaseti gibi görünmektedir.

Savaşın büyük kayıplar getirdiği anarşi halinde, devletleri koruyacak herhangi bir mekanizma bulunmamaktadır. Bu yüzden dış tehditlere karşı devletler öncelikle kendi kaynaklarına güvenmelidir. Neorealistler bu yüzden "karşılıklı bağımlılık" ve "işbirliği" konularını, devletin güvenliğini riske atmak olarak görür. Devletler ya da örgütler fark

etmeksizin diğer aktörlere bağımlılık en aza indirgenmelidir. İşbirliği halinde devletler diğerinden daha fazla kazanmaya çalışacaktır. İşbirliği hedeflenerek kurulan uluslararası örgütler de nihayetinde bencil olan güçlü üye devletin çıkarlarına göre hareket edecektir. Bu sebeple işbirliğinin işlevsiz kalacağı öngörülür (Çıtak, 2014: 59). İşbirliği ve bağımlılık ne kadar fazla ise, devletin diğerlerine ihtiyacı o kadar fazladır. Öz kaynakları yetersiz, diğer birimlere bağımlı devletlerin egemenliklerini yitirme tehlikesi yüksektir.

İşbirliği konusuna karamsar bir perspektiften bakılsa da yapısal realizm, bu kavramı tamamen olumsuz değerlendirmemektedir. Bazı işbirliği ve ortak çalışmalardan devletler güç kazanarak çıkabilir. Bu durum ancak birimler "Hangimiz daha fazla kazanacağız?" yerine "İkimiz de kazanacak mıyız?" şeklinde düşünerek göreceli kazanç üzerine odaklandıklarında gerçekleşebilir (Schweller, 1996: 102). Bu da işbirliği içerisindeki diğer devletlerinde kazançlarını ölçmek ve dengeyi korumak ile mümkündür. Fakat devletlerin bencil doğası gereği böyle bir dengeyi yürütmek zordur.

İşbirliğinin en makul çeşidi ittifaklar yolu ile güç dengesinin sağlanmasıdır. Sistemin tek bir aktörün hegemonyasına girmemesi ve diğer aktörlerin kaderlerinin tek büyük güce bağlı olmaması için güç dengesi sağlanmalıdır. Güç dengesi, neorealistlere göre özel bir çaba gerektirmeden doğal olarak oluşur (Çıtak, 2014: 60). Güç dengesi politikası herhangi bir uluslararası sistem türü ile sınırlı değildir ve devletlerin her sistemde uygulayabildiği bir politikadır (Sönmezoğlu, 2010: 300).

Yapısal realizme göre güç dengesini sağlama çabası, birimler için kaçınılmazdır. Ulusal ve hiyerarşik sistemde birimler "peşine takılma" siyaseti uygularken anarşi halindeki uluslararası sistemde birimler "dengeleme" siyasetini uygular. Peşine takılma; güçlü olan tarafta bulunarak bundan faydalanma siyasetidir. Bu politikanın uluslararası alanda uygulanması birimlere felaketi getirir. Zira bir devlet için diğer devletler her zaman tehdide dönüşebilir. Anarşik sistemlere uygun olan politika, dengeleme siyasetidir (Burchill vd., 2019: 60-61). Dengeleme siyaseti sonucu güç dengesinin oluşması, sistemin devamını sağlar.

Anarşi içerisindeki uluslararası sistem, birimler arasındaki yapısal farklılıkları büyük ölçüde yok eder. Aktörler sistemde hayatta kalabilmek için birbirini taklit eder. Uluslararası

alanda birbirine benzer davranışlar sergileyen aktörler, güç dağılımı değerlendirildiğinde farklılık gösterir. Sistemde bulunan büyük güçler ve kutuplar, sistemin düzenini tatbik eder (Burchill vd., 2019: 60). Aynı sistem baskısına farklı tepki verilmesi, aktörlerin kapasitelerinin gelişmişlik seviyesi ile ilgilidir. Baskılara direnme, fırsatlardan yararlanma kapasiteleri, devletlere egemen olma özelliği kazandırarak sisteme entegre eder (Gilpin,1981: 17). Böylece egemen devletler, güç elde etme yarışına katılır.

Daha önce de belirtildiği gibi neorealizm de klasik realizm gibi güce ayrı bir önem atfeder. Devletler sadece askeri alanda değil, ekonomi, teknoloji, sosyal, kültürel alanlarda da belirli bir güce sahip olmalıdır. Sistemde etkin olan devletler, yalnızca büyük askeri kuvveti olan devletler değil, diğer alanlarda da yetenekleri bulunan devletlerdir (Gürler, 2023: 34). Gücün kazanılmasında askeri güç ve silahlanma konuları ayrıca değerlendirilmelidir. Waltz'a göre nükleer silahlara sahip olma, karşılıklı caydırıcılık oluşturur. Güç arttıkça kullanma ihtimali düşmektedir. Fakat kullanılmaması, gücün kıymetini azaltmaz (Waltz, 2021: 229-231).

John Hertz tarafından literatüre kazandırılan "güvenlik ikilemi (security dilemma)" terimi de güvenliğini arttırmak için gücünü arttıran böylece sürekli daha fazla silahlanma ihtiyacı duyan devletlerin durumunu ifade eder ve güvenlik ikilemi küçük devletlerin sistemde karşı karşıya kaldığı tehditleri arttırabilir. Karşılıklı silahlanan devletler, kendilerini bir kısır döngü içerisine sokarlar. Bu döngünün durdurulması güçtür ve sonu nükleer silahlanmaya varabilir (Waltz, 2021: 232). Tarihte örneğini gördüğümüz silahlanma yarışı, güvenlik ikileminin örneği olmuştur. Devletler bir yandan silahlanmış, bir yandan da özellikle nükleer silahlanmayı sınırlandırmaya çalışmışlardır. Küçük devletler bu silahlanma yarışına katılamaz fakat bu döngünün kurbanı olabilir.

Waltz'a göre; nükleer silahlar faydalıdır ve bu fayda *"kullanımlarının önüne geçildiği sürece"* artar. Büyük devletleri *"elleri serbest efendiler"* olarak değil eli kolu bağlı ve birbirleri ile mücadele etmek zorunda olan *"Gulliverler"* şeklinde tarif eder. Kutupların alt birimleri çatışma halinde olmasa bile kutup liderleri olan büyük güçlerin arasındaki gerilim daimidir. Yani tabandan zirveye gidildikçe gerilim artar, barış ortamı azalır. İki büyük devletin çatışma halinde olması onların ulusal karakterlerinden değil sistemdeki pozisyonlarından kaynaklanır (Waltz, 2021: 232-233). Dünya savaşlarında örneğini

görebileceğimiz bu durum, Soğuk Savaş sonrası dönemde şekil değiştirmiştir. Büyük güçler arasında gerilim sürse de doğrudan bir çatışmadan kaçınılır. Çatışma, diğer birimler üzerinden "örtülü" olarak sürer.

Yapısal realizm, temelde sistem analizi getirerek önemli bir fark yaratmışsa da klasik realizmin özelliklerinden sıyrılamamıştır. Devletlerin bencil birimler olarak görülmesi, diğer devletlere şüpheci yaklaşım, kendi kaynaklarına güvenme gerekliliği, güce verilen önem, uluslararası sistemin içerisinde bulunduğu anarşi ve savaş hali tarifleri iki teorinin aynı temelleri paylaştığını açıkça göstermektedir. Tüm bu temel özelliklerinin yanı sıra Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin dış politikasına odaklanan çalışmamız açısından neorealizmin küçük ya da zayıf devletlere yaklaşımı ayrıca değerlendirilmelidir.

2.1.2. Küçük Devlet Tanımı ve Küçük Devletlerin Özellikleri

Dünya savaşları ile birlikte imparatorlukların yıkılması, sömürgeciliğin önüne geçilmesi gibi gelişmelerle yeni bağımsız devletler ortaya çıkmıştır. Belirli bir güce sahip olmayan ve büyük güçlerin gölgesinde yaşayan bu birimler "küçük devlet" olarak adlandırılmıştır. Küçük devlet kavramının tarihsel gelişimine bakıldığında ise geliştirildiği esas temelin, 1815 yılında Viyana Kongresi'nde devletler arasında oluşturulan, "büyük güçler" olarak isimlendirilen kategori olduğu görülür (Tür ve Salık, 2017: 4). Viyana Kongresi'nde, Britanya, Almanya, Fransa, Rusya, İtalya ve Avusturya-Macaristan büyük güçler kategorisinde değerlendirilmiş, diğer devletlere önem verilmemiştir (Kumek, 2020: 7). Böylece büyük devletler dışında kalan devletler, küçük devletler olarak görülmüştür.

20. yüzyılda çok sayıda küçük devletin ortaya çıktığı olaylar silsilesi gerçekleşmiştir. I. Dünya Savaşı ile imparatorluklar devri bitmiş, ulus-devletler çağı başlamıştır. Bu süreçte sisteme bağımsızlığını ilan eden birçok devlet katılmıştır. Bu devletlerin ortaya çıkışında milliyetçilik akımı ve I. Dünya Savaşı sonrası süreçte imparatorlukların dağılmasının ardından ulusların self-determinasyon hakkının öne çıkarılmasının etkisi büyüktür. 20. yüzyılın ortalarına doğru bir büyük savaş daha gören uluslararası sistem, yine yeni devletleri bünyesine katmış, ardından emperyalist devletlerin himayesinden sıyrılan sömürge devletler egemenliklerini ilan etmiştir. Önce Yugoslavya'nın, ardından SSCB'nin dağılışı da Avrupa

ve Asya kıtalarında küçük devletlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Böylece küçük devletlere ve davranışlarına yönelik çalışmalar da yoğunlaşmıştır (Tür ve Salık, 2017: 4-5).

Küçük devletlere yönelik çalışmaların özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kayda değer ölçüde arttığı görülmüş, bu artış, Bağlantısızlık Hareketi ile ilişkilendirilmiştir (Kumek, 2020: 9). II. Dünya Savaşı sonrası dönemde her iki bloğa da katılmak istemeyen Yugoslavya, Hindistan, Mısır ve yeni kurulan Asya-Afrika devletleri bağlantısızlık politikasını gütmüştür. Yeni bir blok oluşturmaya çalışan bağlantısızlar, uluslararası alanda ortak politikalar geliştirebilmiştir. İki kutuplu sistem zayıfladığında bu hareket de önemini kaybetmiştir (Sönmezoğlu, 2010: 110). İki kutuplu sistemde üçüncü bir yol açan bu politika, küçük devletleri kutupların geriliminden uzaklaştırmıştır. Küçük devletlerin kutuplara dâhil olmayarak dönemi atlatması haliyle araştırmacıların ilgisini çekmiştir.

Küçük devletler üzerine çalışmalar yapılmasına rağmen, ortak bir tanım oluşturulamamıştır. Ayrı bakış açıları, araştırmacıları farklı tanımlara götürmüştür. Küçük devletlerin uluslararası sistemdeki yerini "Lilliputians in Gulliver's World" isimli çalışma ile açıklayan Neumann ve Gstöhl'e göre küçüklük görecelidir. Küçük devlet kategorisi, büyük ve orta güç olmayan devletler için vardır. Yani bir devlet, büyük ve orta ölçekli güce sahip değilse küçük devlet kategorisindedir (Neumann and Gstöhl, 2004: 2-3). Küçüklük, büyükler üzerinden tanımlanmış, başka ortak bir tanıma varılamamıştır. Örneğin, Herman Amersfoort ve Wim Klinkert 20. yüzyılın ilk yarısına odaklanan çalışmalarında "küçük devletler" kavramının, kendilerini böyle gören ve Avrupa'nın büyük güçlerinin iktidar mücadelesinde aktif bir rol oynamayan devletleri ifade ettiğini" belirtmişlerdir (Amersfoort ve Klinkert, 2011: 1). Nitekim, Steinmetz ve Wivel de küçük devlet kavramsallaştırmasının diğer devletler karşısındaki göreceliliğine vurgu yaparak küçük devleti iki devlet arasındaki asimetrik bir ilişkide zayıf taraf olarak tanımlamışlar ve böylece bir devletin bir ilişkide zayıf konumda iken diğer bir ilişkide güçlü pozisyonda bulunabileceğine işaret ederek üzerinde ittifak edilebilecek somut bir kavram olmaktan ziyade bağlamsallığına göndermede bulunmuşlardır (Steinmetz and Wivel, 2010: 6).

Bununla birlikte, küçük devletler literatürde genellikle üç ana kategori üzerinden tanımlanmaktadır. Niceliksel yaklaşımlar, devleti sahip olduğu nüfus, toprak parçası ve ekonomik gelişmişlik seviyesi gibi maddi unsurlara göre değerlendirir. Fakat gelişmişlik

düzeyinin belirlenmesi için maddi unsurların sınırlarının tespiti her zaman aynı sonucu vermemektedir. Bu nedenle "güç" kavramı ile birlikte niteliksel yaklaşım devreye girmiştir. Devletlerin özellikle uluslararası alanda diğerlerine yönelik etki ve otonomi bazında gösterdiği irade, niteliksel yaklaşımın küçük ve büyük devlet yaklaşımlarının ölçeği olmuştur. Fakat niteliksel yaklaşımın çıkış noktası, küçük devletlerden ziyade zayıf devletleri açıklıyor gibi görünmüştür. Algısal yaklaşım, bu konuda farklı bir perspektif sunar. Bir devletin küçüklüğü, o devletin ve toplumunun küçük devlet olduğunu kabullenmesi ile ölçülebilir. Devletin ve liderin etkisi yereldir. Küçük devletler uluslararası sistemde etkisiz devletlerdir (Tür ve Salık, 2017: 8-11). Her bir yaklaşıma göre küçük devlet kategorisine dâhil olacak devletler değişir. Örneğin realist teori için küçük devlet, güçten yoksun, zayıf devlettir. Liberal kuram ekonomik ve politik durumu dikkate alırken, yapısalcı yaklaşım küçük devletin tarihi, kültürel ve normatif kökenlerini değerlendirir (Braveboy-Wagner, 2008: 9). Yaklaşım farklılıkları, ortak bir tanım yapmayı güç hale getirmiştir. Küçük devlet kavram ve kategorisinde esasen demografi, coğrafya, ekonomi, siyasi ve askeri kapasiteler de değerlendirilmeli, tek perspektiften bakılmamalıdır.

Tanım itibariyle her ne kadar spesifik unsurlar ve sınırlara sahip olmasa da küçük devletler birçok alanda ortak özelliklere sahiptirler. Bu devletlerin zayıf ve kırılgan olmaları ilk ortak özellikleridir. Devlet sınıflandırmalarında, coğrafya ve nüfus bazında yapılan değerlendirmeler dışında, kapasite ve güç eksikliği söz konusu olduğunda küçük ve zayıf sıfatları literatürde çoğunlukla aynı devletleri işaret etmiştir (Açar, 2008: 18). Kapasite ve güçten yoksunluk, tehditlere karşı savunma mekanizmaları konusunda zayıflığa yol açar. Yalnızca uluslararası sistemde zayıf olmaları değil, iç tehditler ve istikrarsızlık da bu devletlerin zayıflığının sonuçlarıdır. Zayıf devletler, iç politikada meşruiyet kazanamayan antidemokratik hükümetlere, bütünleştirici olmayan ve uyumsuz ulusal kimliklere sahip olabilirler. Böylece zayıf devletler iç sorunlara yatkın hale gelir ve bu iç sorunlar büyük devletler tarafından uluslararası sorun haline getirilip kolayca kullanılabilir. Kullanılan bu sorunlar, zaten kırılgan olan küçük devletler için karşı koyulması güç problemler haline gelir. Ekonomik ve siyasi yaptırımlar, küçük devletlerde yönetime ve refah seviyesine kolaylıkla zarar vererek dışa bağımlı duruma getirebilir (Dursun, 2018: 34-41).

Uluslararası sistem noktasında değerlendirildiğinde sınırlı etki ve çıkar alanlarına sahip olmaları da küçük devletlerin bir diğer ortak özelliğidir. Küçük devletlerin etki

edebildiği alanlar yakın çevresi ile sınırlıdır. Kapasitesi gereği en fazla bölgesel bir etki alanına ve çıkara sahip olabilen bu devletlerin güç dengesine tesiri yalnızca asgari düzeyde olabilir. Zaten sınırlı etki alanına sahip olabilen küçük devletlerin hareket alanları sistem belirleyicileri tarafından daha fazla kısıtlanabilir (Dursun, 2018: 41-42).

Özetle küçük devletlerin uluslararası sistem içerisinde birçok dezavantajı vardır. Diğer devletlerden daha az kaynağa ve yeteneğe sahiptirler. Askeri ve iktisadi açıdan zayıf olmaları bu devletleri diğer devletlere karşı daha savunmasız hale getirir. Bunlara ek olarak sınırlı eğitim ve teknolojik gelişimlerin sağlanamaması bu devletlerin uluslararası sistemde var olabilmek için çeşitli stratejiler uygulamasını gerektirir (Yılmaz, 2019: 6). Bu bağlamda küçük devletlerin dış politika davranışları ayrıca değerlendirilmelidir.

2.1.3. Küçük Devletlerin Dış Politika Davranışları ve Neorealist Yaklaşım

Zayıf ve kırılgan olan küçük devletlerin dış politika davranışları incelendiğinde benzer yaklaşımları benimsedikleri görülür. Küçük devletlerin, daha ziyade, kendi bölgelerine odaklandıkları ve küresel meseleler konusunda daha düşük katılım gösterdikleri söylenebilir. Bu devletlerin genel olarak askeri politikalar yerine diplomatik ve ekonomik politikalara güvenmeleri, uluslararası sistemde uluslararası hukuk ve moral değerlerin hakim olmasını öncelemeleri, uluslararası kurumlarda temsile ve çok taraflı anlaşmalara önem vermeleri benzer dış politika tutumları olarak ortaya çıkmaktadır. Küçük devletlerin işbirliğine açık olduğu, çatışmalardan kaçındıkları, güvenlik ve hayatta kalabilme kaygıları nedeniyle süper güçlere dayandıkları ve yine bu nedenle dış politikaya önemli kaynak ayırdıkları görülmektedir (Hey, 2003: 5). Bu stratejiler, güvenlik ihtiyacı bağlamında uygulanır. Küçük devletlerde güvenlik ihtiyacı, iç ve dış politikalarında yönelimlerini etkileyen en kritik meseledir. Güvenlik zafiyeti, sürekli iç ve dış tehditler ile meşgul olan küçük devletler için varoluşsal bir problemdir.

Walt ve Kang gibi teorisyenler devletlerin dış politika stratejilerini derecelendirmek için dengeleme ve peşinden gitme stratejilerini iki uç nokta olarak kullanmıştır. Sistem içerisinde zayıf kalan küçük devletler, varlıklarını sürdürmek için bu dengeleme, peşinden gitme, tarafsızlık ve gizlenme gibi birçok strateji izleyebilir (Dursun, 2018: 46). Küçük

devletlerin dış politikaları güvenlik stratejileri temelinde incelendiğinde; tarafsızlık, ittifak kurma ve dengeleme olmak üzere üç ana stratejiyi benimsedikleri saptanır.

Tarafsızlık stratejisi uygulayan küçük devlet, sistemde bulunan büyük devletleri nötr olduğuna ikna etme yeteneğine sahip olmalıdır. Tarafsızlık siyaseti doğru uygulandığında, diplomatik açıdan büyük devletin müttefiki veya düşmanı olan küçük devletlerden daha kârlı çıkabilir. İsviçre, Finlandiya ve Venedik gibi bazı bölgeler coğrafi yapıları gereği çatışmadan ve tehditlerden izoledir. Küçük devletler gizlenme stratejisi ile ulaşım ve iletişimde dezavantaj olarak görülen doğal engelleri avantaja çevirip çatışma dışı kalabilir. Böylece gizlenme stratejisi tarafsızlık politikasına katkı sağlayabilir (Yılmaz, 2019: 9). Tarafsızlık politikası uygulayan küçük devletler uluslararası örgütlere katılabilir, yumuşak güç kullanarak uyumlu, nötr, güvenilir bir imaj çizebilir ve sisteme katılıp güvenliğini bu şekilde de sağlama yoluna gidebilirler (Taşçı, 2022: 29).

Tarafsızlık, uygulanması kolay bir strateji olmadığı için küçük devletler başka stratejilere de yönelebilir. Zayıf ve kırılgan olan devletler için ittifaklar kurarak varlığını sürdürmek daha uygulanabilir bir strateji olabilir. Büyük güçler, zayıf devletler için askeri ve ekonomik açıdan sığınak olabilir (Özşahin, 2020: 947). Literatürde "bandwagoning", "peşine takılma" ya da "eklemlenme" gibi farklı şekillerde isimlendirilen, büyük güçlere sığınma ya da güçlü koalisyonlara katılma stratejisi, küçük devletler arası yapılan ittifaklara göre daha az riskli görünmektedir. Zayıf devletler, eklemlendikleri yapıya minimum katkıda bulunduğu ya da hiç katkı sunmadığı halde, bu yapıdan büyük oranda faydalanabilir (Yılmaz, 2019: 10). Kavramı ilk kez kullanan Wright tarafından mazlum stratejisi olarak görülen peşine takılma, tehdidi bertaraf etme yolunu tehditle işbirliği yapmakta arar (Özlük, 2017: 246). Tehdide ortak olarak devletin güvenliğini sağlamaya çalışmak makul bir yol gibi görünse de eklemlenilen büyük güç, eklemlenen zayıf devleti kendine bağımlı hale getirecek kudrete sahiptir ve bu strateji bu şekilde küçük devletin sonunu getirebilir.

Kenneth Waltz'a göre dengeleme politikasının tam karşıtı olan eklemlenme, küçük devletlerin varlığını sürdürmesine katkı sunmaktan ziyade, anarşik uluslararası sistemde yok olmalarına hizmet edecek bir stratejidir. Dengeleme siyaseti, uluslararası politikada uygulanması gereken esas stratejidir. Güç dengesi, sağlandığı halde uluslararası sistemde bir devletin tamamen hegemon olmasını engelleyen, sistemdeki aktörler için hareket serbestisi

sağlayan düzendir. Bu bağlamda dengeleme esasen güç dengesini sağlayıp bir aktörün sisteme hâkim olmasını engelleyen stratejidir (Özlük, 2017: 229-232). Bazı teorisyenler, küçük devletlerin güç dengesine etkisi olmadığını, sisteme tesir edemediklerini düşünse de aksini düşünenler de mevcuttur. M. Handel'e göre tek bir zayıf devletin etkisi düşük seviyede olsa da, bu devlet taraf seçtiği veya değiştirdiği durumda diğer zayıf devletleri etkileyebilmekte, peşinden sürükleyebilmektedir. Güç dengesine etki edebilecek bu durum, büyük devletler tarafından ödül-ceza yöntemi ile engellenebilir. Handel bu durumu ABD'nin Lübnan, Dominik ve Güney Vietnam'a müdahalelerinin ya da Rusya'nın Macaristan ve Çekoslovakya işgalinin sonuçları ile örneklendirir (Handel, 1981: 41).

Genel olarak küçük devletlerin dış politika stratejilerini belirleyen unsurlar iç ve dış faktörlerdir. Sosyal yapı, kurumsal yapı, rejim, dini/siyasi liderler ve çıkar grupları dış politikayı belirleyen iç etkenlerdir. Temel dış etken ise büyük devletlerin etkin olduğu uluslararası sistemdir (Rados, 2022: 12). Uluslararası ilişkiler teorilerinin küçük devletlerin dış politika stratejilerine yaklaşımları arasındaki fark, bu etkenler bağlamında değerlendirilebilir. Fakat bu fark yalnızca iç ve dış faktörlerin baz alınmasından değil, teorilerin temel özelliklerinden de kaynaklanır.

Realist teori, kuram temelinde de olduğu gibi güç ve güvenlik kavramlarını öne çıkarır. Devletlerin güç mücadelesi verdiği uluslararası politika, anarşik bir yapıya sahiptir ve aktörler çatışma halindedir. Kısıtlı kaynaklara sahip küçük devletler, sistem içerisinde etkisiz ve zayıf kalır. Bu devletler güç dengesi içerisindeki tehditlerden kendilerini korumak için birtakım stratejiler izler. Güvenlik kaygısı ile yürütülen bu stratejiler arasında kimi realistlere göre ittifak kurmak öne çıkarken (Tür ve Salık, 2017: 13) bazı teorisyenlere göre de tarafsızlık stratejileri öne çıkar (Kumek, 2020: 10). Her iki stratejide de temelde güvenliğin sağlanması hedeflenir. Realistlere göre küçük devletler güçsüz ve askeri olarak zayıftır. Bu nedenle dış politikalarında da bağımsız hareket edemeyerek büyük devletlerin etkisinde kalır. Büyük devletlerle ittifak kurma opsiyonu, küçük devletler için tercih edilen bir seçenektir (Rados, 2022: 12). Küçük devletler boyutları itibariyle süper güç ya da hegemonik güç olamayacaklarından hedefleri daha ziyade güvenliğin temini için güç dengesi yaklaşımına başvurmayı içerir. Nitekim, neorealistlere göre NATO potansiyel krizlerden kaçınmak ve güvenliği temin etmek yönünde sonuç alıcı somut bir kurumsal yapı olarak küçük devletler tarafından önemli bir imkan olarak görülmüştür. Bir diğer deyişle,

küçük devletlerin NATO gibi bir güvenlik oluşumuna katılma yönündeki isteklilikleri güvenliklerini sağlamak noktasında akılcı bir tercihi yansıtır. Küçük devletler, ancak daha geniş ve çok daha güçlü bir uluslararası örgütün üyesi olarak güvenlik pozisyonlarını uluslararası bağlamda güvence altına alabilirler; güvenlik nihai amaç olduğunda bu hedefe ulaşabilmek için ittifaklar kaçınılmazdır (Vayrynen, 1996: 120).

Küçük devlet çalışmalarında neoklasik realistlerin görüşleri de önem arz eder. Onlara göre, küçük devletlerin iç siyasi vaziyetleri de dış politika stratejilerini etkilemektedir. Ulusal kurumların ve hâkim ya da muhalif ideolojik görüşün tesiri, devletlerin uluslararası politik hamlelerinde görülür. Neoklasik Realistler bu etkiyi Yeni Zelanda ve Danimarka gibi devletlerin dış politika stratejilerindeki değişimleri örnekleyerek göstermiştir (Tür ve Salık, 2017: 14). Küçük devlet olarak kabul ettiği 18. ve 19. yüzyıl Amerikası'nın dış politikasını ve Yeni Zelanda dış politikasını inceleyen Elman, iktidara gelen farklı ideolojiye sahip hükümetlerin farklı dış politikalar yürüttüğünü öne sürerek, küçük devletlerde iç etkenlerin dış politikaya önemli ölçüde etki ettiğini savunmuştur. Benzer biçimde Zhiqun Zhu da "büyük güçlerin gölgesinde" şeklinde ifade ettiği ve komşuları ile karşılaştırdığında küçük devlet olarak tanımladığı Güney Kore'de 2003 yılında yaşanan iktidar değişimi ile dış politikada farklı yaklaşımların benimsendiğini öne sürerek, iç dinamiklerin dış politikaya etkisini tespit etmiştir (Zhu, 2007: 71). Neoklasiklere göre devletin kimliği, iç siyasi yapı, hükümetlerin farklı ideolojik yaklaşımları ve toplumsal yapı, dış politikayı etkileyen unsurlardır.

Farklı görüşler sunarak realist teorilerden ayrılan liberal kuram, uluslararası kurumların önemini vurgular. İşbirliği ve kurumlar arttıkça büyük devletlerin güç kullanma yetisi kısıtlanırken, küçük devletlerin hareket ve etki alanı genişler. Avrupa Birliği'nin bölgeye kazanımları, kuramcılar tarafından örnek olarak sunulmuştur (Tür ve Salık, 2017: 15). İşbirliği ve kurumlar ile güvenliğin sağlanması, realist teorilerde şüpheyle yaklaşılan veya işlevsiz bulunan girişimlerdir.

Neorealist teori ise sistem analizi üzerinden oluşturulmuştur. Daha önce de vurgulandığı üzere kapasitenin dağılımı, yapıyı şekillendiren ana unsurdur. Bu bağlamda küçük devletler, sınırlı rolleri olan aktörlerdir (Kumek, 2020: 8). Neoklasik Realistlerin aksine, iç faktörler değil dış faktörler küçük devletlerin davranışlarını etkiler. Güç dağılımı

ve tehdit dengesi, küçük devletlerin dış politika hamlelerine biçim verir. Küçük devletler, sistemde hayatta kalmaya çalışan güçsüz, etkisiz birimlerdir. Bu yüzden büyük devletlerden çok daha fazla risk altındadırlar. Kenneth Waltz'un öncülük ettiği bu görüşleri Michael Handel, Anette Baker Fox gibi neorealistler de paylaşmaktadır. Fox, İkinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye, İsveç ve İspanya gibi ülkelerin dış politika stratejilerini bu kuram ile açıklamıştır (Tür ve Salık, 2017: 13). Sonuç olarak küçük devletler, uluslararası yapının baskılarından, güç ve tehdit dengesinden etkilenen, sistemin özneleri değil nesneleridir.

Küçük devlet, Neorealistler için zayıf devletlerdir. Büyük güçlerin etki ettiği sistemin içerisinde varlığını sürdürmeye çalışan bu devletler, bir büyük güç tarafından tehdit edildiğinde o gücü durdurma ihtimali yoktur. Bir büyük gücü ancak diğer büyük güç durdurabilir (Waltz, 2021: 256-257). Büyük bir devlete yönelik ancak başka bir büyük devletin caydırıcı etki oluşturabildiği dengeleme stratejisi, neorealistler için uluslararası sistemde uygulanması gereken esas dış politika stratejisidir. Küçük devletlerin, büyük devletleri dengelemesi söz konusu değildir. Küçük devletler ancak küçük devletleri dengeleyebilir (Öğün, 2020: 158-159). Bu görüşe göre güç dengesine katılmak isteyen küçük devlet bunu ancak büyük devlete eklemlenerek yapabilir. Her iki durumda da kaderi güçlü devletlerin elindedir.

Yapının baskısı, zayıf olan küçük devletler üzerinde diğer devletlere göre daha fazla hissedilir. Bu nedenle neorealist kuram, küçük devletlerin sisteme bağlı dış politikalarını açıklama konusunda birçok araştırmacı tarafından kullanılmıştır (Muhindo and Calenzo, 2011: 149). Küçük devletler her zaman tehdit altındadır ve haklı olmak zorundadır. Büyük devletlerin hataları telafi edilebilir, küçük devletler için aynı durum geçerli değildir (Waltz, 2021: 243-244). Neorealizm'in isabetli tespitleri tarihin birçok dönemini anlamlandırabilir. I. Dünya Savaşı sonrası uluslararası sistemin dönüştüğü dönemde de neorealist yaklaşımın uluslararası politikayı anlamlandırma konusundaki başarısı görülmüştür.

Küçük devletlerin dış politikalarını hem iç hem de dış etkenlerin birlikte etkilediğini öne süren görüşler de bulunmaktadır. Teorilerin kalıplaşmış ilkelerinden farklı olarak Rosenau ve Rothstein gibi isimler, küçük devletlerin dış politikalarının analizinde yeni bir pencere açmıştır. Rosenau, küçük devletleri gelişmiş ve gelişmemiş olarak ikiye ayırmış, gelişmiş olan küçük devletlerin dış politika belirleyicileri olarak bürokrasi, uluslararası

sistem ve liderlik sıralamasını işaret ederken, gelişmemiş devletlerde bu sıralamayı tam tersi yönde belirlemiştir. Rothstein de iç ve dış etkenlerin etkisinin dış politika analizleri sırasında sabit bir şekilde değerlendirilmemesi gerektiğini, bazı analizlerde iç etkenlerin belirleyiciliği daha fazlayken, diğer analizlerde dış etkenlere göre daha az olabileceğini savunmuştur (Rüşen, 2021: 27-28).

Neorealistlere göre her ne kadar etkisiz eleman olarak görülseler de küçük devletlerin de hareket alanlarını genişlettikleri dönemler olabilir. Bu da uluslararası sistemin yapısına bağlıdır. Büyük güçlerin kısıtlandığı dönemlerde küçük devletler de uluslararası alanda sınırlı bir etkinliğe sahip olabilir. Nitekim Kenneth Waltz'un ifadesiyle *"Büyük güçler bir çözümsüzlük durumunda olduğunda, küçük devletler daha büyük bir hareket serbestisi kazanır… Zayıf devletler, güç dengesinin gediklerinde çoğu kez manevra fırsatı bulmuşlardır"* (Waltz, 2021: 230).

1918 yılında Kafkas ulusları, Waltz'un sözünü ettiği durumdan faydalanarak bağımsızlıklarını ilan etmiştir. Özellikle bir küçük devlet olarak Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kısa süreli varlığını değerlendirebilmek için Birinci Dünya Savaşı ve savaşın ardından kurulan yeni uluslararası sistemi irdelemek gerekir. Ancak, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti deneyiminin kavranabilmesi için öncelikle tarihsel arka planın incelenmesi yerinde olacaktır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
19-20. YÜZYILLAR ARASI AZERBAYCAN'IN SİYASİ TARİHİ

Rus işgalinden önce Azerbaycan toprakları büyük devletlerin kıskacındaki hanlıklar tarafından yönetiliyordu. Bölgeyi yöneten bazı büyük hanlıklar; Gence Hanlığı, Karabağ Hanlığı, Şeki Hanlığı ve Revan Hanlığıydı. (Çakmak, 2002: 15-21). Her hanlığın kendine özgü yönetim şekli vardı fakat ortak noktaları tüm yetkinin handa toplanmış olmasıydı. Yasama ve yürütme işlerini ise İslâmi kurallar bütünü olan şeriata dayandırmışlardı (Kurban, 2009: 183). Topraklarını genişletmek arzusundaki hanlıkların arasındaki çatışmalar, Azerbaycan'da bir güvenlik açığı oluşturmuş, iktisadi olarak da zayıflamalarına yol açmıştı (İsmayılov, 2009: 1). Güney Kafkasya'daki bu güvenlik zaafı, bölgeyi elde etmek isteyen Çarlık yönetiminin işlerini kolaylaştırıcı bir etken olmuştur.

Güney Kafkasya, 19. yüzyılın başında hem bölge içerisinde ortaya çıkan karışıklıklara hem de Kaçar Hanedanı'nın yönettiği İran ve Çarlık yönetimindeki Rusya'nın hâkimiyet savaşına sahne olmuştur. Fakat yüzyılın ortalarına gelmeden Azerbaycan toprakları mutlak bir Rus egemenliği ile karşı karşıya kalmıştır.

3.1. Kafkasya'da Rus İşgalinin Başlaması

19. yüzyılda Rusya'nın dış politikasında Azerbaycan önemli bir konumdadır. "Büyük Oyun" stratejisinin hâkim olduğu, büyük devletlerin gücünün sürdürülebilirliğini sömürgeler aracılığı ile sağladığı bu yüzyılda, Kafkasya'nın doğal yeraltı zenginlikleri ve Rusya'ya yakınlığı, Çarlık yönetimi açısından bu toprakların kıymetini artırmıştır. Ayrıca Türk-Rus rekabetinde güney topraklarını güvence altına alarak Rusya'ya büyük bir üstünlük tanıyacak olması, İngiltere'nin Doğu hâkimiyeti ve Hindistan'a ulaşımını sınırlandıracak olması açısından da Kafkasya önem arz etmektedir (İsmayılov, 2009: 1).

Çarlık Rusyası, esasen 18. yüzyıldan itibaren Kafkasya bölgesini topraklarına katmaya yönelik irade göstermiştir. Bir kara devleti olan Rusya'nın, Çar I. Petro'nun ideallerine göre denizlere ulaşabilmesi gerekiyordu. Sömürgecilik yarışında kendisine yer bulmak isteyen Rusya için Hazar Denizi ve Karadeniz arasında bulunan Kafkasya önemli bir kaynak olabilirdi (Armaoğlu, 2006: 31). Bu bağlamda Azerbaycan'a ilk Rus akını 1735

yılında olmuştur (Buniyatov, 1991: 320). Fakat Çarlık Rusyası'nın Kafkasya'ya yönelik emelleri 19. yüzyıl başlarında gerçekleşebilmiştir. Rusya, 1801 yılında Gürcistan'ı işgali ile bölgeyi tamamen zapt etmeye yönelik ilk adımını atmıştır. Bu noktadan sonra Rusya'nın askeri harekâtlarının merkezi Gürcistan olmuştur. Böylece Kafkasya'nın işgali için gerekli askerî birliklerin bölgeler arası aktarımı Rusya için daha pratik hale gelmiştir (Yeşilot, 2005: 8).

1802 yılında Kafkasya Başkomutanı olarak görevlendirilen, Osmanlı-Rus Savaşında da görev almış olan General Sisianov, 1804 yılında Gence ve Car-Balaken'i savaşarak, Şeki, Karabağ ve Şamahı gibi büyük hanlıkları da yapılan görüşmeler ile Rus topraklarına katmıştır (Yeşilot, 2005: 124). General Sisianov her ne kadar diplomatik enstrümanları ve gerekli askeri gücü kullanarak bölgeyi işgale başlamışsa da 1806 yılında Bakü'de öldürülmüştür (Umudoğlu, 2004: 37). Fakat ne General Sisianov'un öldürülmesi ne de Kafkasya halkının direnişi Rus kuvvetlerini durdurmaya yetmemiş, 1822 yılına dek kuzey Azerbaycan hanlıkları Rus hâkimiyeti altına girmiştir (Togan, 1932: 75-76).

Çarlık Rusyası'nın Kuzey Azerbaycan'ı işgalinden önce İran topraklarına hükmeden Kaçar Hanedanı ile Çarlık yönetimi arasındaki hâkimiyet savaşına da kısaca değinmek gerekir. Kafkasya'da Rus işgali başladığında İran Feth Ali Şah ve onun ardından da varisi Abbas Mirza yönetimi altında olmuştur. Feth Ali Şah, Güney Kafkasya'ya yaklaşan tehlikeyi görmüş, Azerbaycan topraklarını Ruslara karşı kaybetmemek adına diplomatik hamlelerde bulunmuş, ilk olarak Kafkasya ve Asya'daki Fransız-Rus etkinliğini kırmak isteyen İngiltere ile 1801 yılında bir anlaşma imzalamıştır (Türker, 2017: 80). Kaçarlar daha sonra Napolyon Fransası'ndan Ruslara karşı destek vaadi almıştır (Uncu, 2018: 61). Fakat Rusya'nın da bu durumu yine diplomatik hamleler ile karşılamasıyla ikili rekabetin bir diplomatik savaşa dönüştüğü görülmüştür. Ruslar, Fransa'yı kendi tarafına çekmiş, İngiltere'nin de yeterli desteği vermemesini sağlamıştır. Böylece Kaçar İranı bölgede yalnızlaşmıştır (Guliyev: 2010: 101-103).

3.2. Gülistan ve Türkmençay Anlaşmaları: Azerbaycan'ın Bölünmesi

Rusların diplomatik zaferine, sahada karşı çıkmaya çalışan Kaçar kuvvetleri, hanlıkların birer birer yenik düştüğü Güney Kafkasya'da Rus işgalini durdurmak için

harekete geçmiştir. Her ne kadar bu kuvvetler halktan destek almışsa da Rusya'nın düzenli ordusuna karşı duramamıştır. Rus-Kaçar çatışmasının galibi Ruslar olmuş ve iki devlet 1813 yılında Gülistan Anlaşması'nı imzalamıştır. Bu anlaşma ile Çarlık Rusyası, Kuzey Azerbaycan'ı ele geçirmiştir. Ayrıca Hazar Denizi'nde askeri gemi geçiş hakkı yalnızca Ruslara tanınmıştır (Nesibli, 2019: 203-207). Ortak iradeden ve birlikten yoksun hanlıkların, devlet düzenine ve askeri güce sahip büyük bir devlete direnmişlerse de durdurma imkânı olmamıştır.

Taraflar, Gülistan Antlaşması'na yaklaşık 13 yıl kadar bağlı kalmıştır. Bu süreçte Rusların Avrupa'da gerçekleşen savaşlar sebebi ile Güney Kafkasya ile ilgilenmemesi, halkın Rus yönetimini desteklememesi ve Çarlık Rusyası'nın iç karışıklıklara gebe olduğu istihbaratı, Kaçar İranı'na cesaret vermiştir. 1826 yılında tekrar Azerbaycan topraklarına giren Kaçar kuvvetleri başlangıçta önemli başarılar elde etmiştir. Fakat bu başarılar Rusların Azerbaycan'a takviye kuvvetleri yönlendirmesi ile son bulmuştur. 1828 yılına gelindiğinde askeri kuvvetleri mağlup olan Kaçar yönetimi barış istemiştir. 10 Şubat 1828 tarihinde Tebriz yakınlarında bulunan Türkmençay köyünde taraflar arasında anlaşma sağlanmıştır (İsmailov, 2014: 282-285; Nesibli, 2019: 207).

Türkmençay Anlaşması'na göre taraflar arasında kalıcı bir barış ilan edilmiş, Revan (İrevan) ve Nahçıvan Hanlıklarının Rusya tarafından ilhakı onaylanmış, Rusya-İran arasındaki sınırlar Kafkas Sıradağları ve Hazar Denizi arasındaki topraklar Rusya'ya ait olacak şekilde belirlenmiş, İran tarafından Rusya'ya tazminat ödenmesine hükmedilmiştir. Bunlara ek olarak sınır değişikliği sebebi ile Aras Nehri'nin her iki yanında taşınmazı bulunanların satmaları için 3 yıl süre tanınmış, savaş esirleri ve İran'dan Rusya'ya göç etmiş vatandaşların durumları ile ilgili düzenlemeler yapılmıştır (Şükürov, 2006: 63-64).

Neredeyse üzerinden iki asır geçmiş olan Türkmençay Anlaşması, Kafkasya'da hala var olan sorunların temellerinden biridir. Bu anlaşmadan elde ettiği hak ile Rusya özellikle Revan ve Nahçıvan olmak üzere, Azerbaycan topraklarına sistematik bir şekilde Ermeni nüfus yerleştirmeye başlamıştır. Azerbaycan Türkleri ve Ermeniler arasında var olan sorunların kökeni, Güney Kafkasya'nın demografik yapısının değişmeye başladığı bu döneme dayanmaktadır (Yeşilot, 2008: 191-195).

3.3. Kafkasya'da Rus İşgalinin Etkileri ve Bölgesel Sorunlar

Kafkasya halkının işgale boyun eğmediği, işgalin başlangıcından itibaren her fırsatta direniş gösterdiği görülmüştür. Rus yönetimine karşı meydana gelen isyanların birçok nedeni vardır. Rusya-İran çatışmalarının ardından Azerbaycan toprakları ve halkı kuzey ve güney olarak birbirinden koparılmıştır. Daha önce kendi bölgelerinde, kendi yöneticileri tarafından idare edilen halk, işgalci Çarlık güçlerinin komendantları (şehir garnizon komutanları) ile karşı karşıya kalmıştır. Azerbaycan'ın sömürgeleştirilmesi bu şekilde başlamıştır (İsmailov, 2014: 286). Rus işgali ile hanlıkların lağvedilmesi, komendantların baskıcı yönetimi, dini etkenler ve özellikle bölgeye göç ettirilen Hristiyan halklar, Müslüman Kafkasya halklarının Rus yönetimine sıcak bakmasını imkânsız kılmıştır. Rusların işgalinden itibaren Kafkasya'nın çeşitli bölgelerinde ayaklanmalar gerçekleşmiştir. İsyanın merkezlerinden biri olan, Azerbaycan'ın kuzeyinde bulunan Car-Balaken bölgesinde henüz ilk Rus akınlarından itibaren ayaklanmalar başlamıştır. İşgal sonrasında da bu isyanlar sürmüştür (Halilova, 2016: 90). En büyükleri Car-Balaken, Guba ve Nuha'da çıkan isyanlar, Çarlık güçleri tarafından kanlı bir şekilde bastırılmıştır (İsmailov, 2014: 299-300).

Ruslar Güney Kafkasya'ya hâkim olduktan sonra yukarıda da söz edildiği gibi ilk faaliyetleri bölgedeki yönetim şekli olan hanlık sistemi yerine "komendant" idaresini kurmak olmuştur. Böylece Rusların bölgeye tamamen hâkim olmasının önü açılmıştır. Komendant yönetim sistemine göre Kafkasya, "guberniya" ismi verilen eyaletlere bölünmüştür. Her bir eyaletin başına merkezden atanan "komendant" ismi verilen yöneticiler yerleştirilmiştir (İsmailov, 2014: 289). Komendantlar, ölüm cezasına hükmetmek dışında neredeyse her türlü yetkiye sahip olmuştur (Yeşilot, 2010: 11). Komendantın sahip olduğu bu yetki genişliği, onların ve komendanta bağlı memurların keyfî uygulamalarına zemin hazırlamıştır. Görevi kötüye kullanma, rüşvet ve yolsuzluğun çar memurları arasında yayılması halkın tepkisini çekmiştir (Umudoğlu,2004: 73). 1840 yılında Komendant İdare Usulü kaldırılmıştır. Yeni gelen sistemde Kafkasya; Gürcistan-İmeretiya ve Azerbaycan'ın da içinde bulunduğu (Gence ve Nahçıvan hariç) Kaspi (Hazar) olmak üzere iki vilayete (guberniya) bölünmüştür. Kaspi vilayetinin merkezi Şamahı olarak belirlenmişse de 1859 yılında gerçekleşen büyük depremde Şamahı yok olmuş, yeni merkez olarak Bakü belirlenmiştir (Altstadt, 1992: 18). Sistemin değişmesi Azerbaycan halkına refah

getirmemiş, Azerbaycanlı memurlar görevden uzaklaştırılmış, yerlerine Rus memurlar atanmış, Azerbaycan'da sömürge siyaseti devam etmiştir (İsmailov, 2014: 300).

Rusların Kafkasya'ya yerleşmek için uyguladığı bir diğer politika, demografik yapının değiştirilmesidir. Rus-İran savaşları neticesinde imzalanan anlaşmaların verdiği yetki ile Rus yöneticiler Azerbaycan topraklarına Hristiyan Ermenileri yerleştirmeye başlamıştır. Bu iskân politikası neticesinde Azerbaycan'da bazı bölgelerde önemli demografik değişimler görülmüştür. Bölgede Türklere oranla az sayıda olan Ermenilerin nüfusu, bazı bölgelerde Türk nüfusuna yaklaşmıştır. Azerbaycanlı tarihçi Mahmud İsmailov'a göre 1828-1830 yılları arasında Gence ve Revan'a 40 binin üzerinde İran Ermenisi, 84 bin kadar da Türkiye Ermenisi yerleştirilmiştir. Özellikle Karabağ topraklarına yönelik yıllarca süren Ermeni iskânı, bölgenin demografik yapısını altüst etmiştir (İsmailov, 2014: 40). Azerbaycan'a göç ettirilen tek halk Ermeniler olmamıştır. Çarlık yönetimi, Kafkasya'da görev yapan Rus görevlilerin ailelerinin yanı sıra Rusya içerisinde dışlanmış bazı Slav grupları da Kafkasya'ya yerleştirmiştir. Ortodoks Kilisesine muhalefet eden Malakanlar ve Skopzenler gibi bazı "ayrılıkçı" grupların Azerbaycan'a göç etmesi ile hem Çarlık Rusyası'nda kilisenin otoritesi sağlamlaştırılmış hem de Kafkasya'daki Müslüman nüfusun yoğunluğu azaltılmıştır (Mehmetov, 2009: 489). Ayrıca suçluların cezalandırılması da bu politikaya hizmet etmiştir. Sabıkalı Rus suçlular Kafkasya topraklarına sürgün edilmiş, Azerbaycan bölgesinden de Rusya'nın iç bölgeleri ve Sibirya'ya sürgünler gerçekleştirilmiştir (Altstadt, 1992: 19). Rusya'nın bu politikaları hem iç siyasetinde istikrarı hem de Kafkasya'da kalıcılığını sağlaması açısından önemli stratejik hamleler olmuştur.

19. yüzyıl Azerbaycan'da ekonomi alanında önce gerilemenin daha sonra gelişimin yüzyılı olmuştur. Rus işgali tamamlandığında Azerbaycan topraklarında tarım ve hayvancılık, gerçekleşen Rus-Kaçar Savaşları'nda büyük bir darbe almıştır. Savaş sebebi ile zarar gören topraklar ve hayvanlara ek olarak, insanların savaştan kaçmak için tarım arazilerini boş bırakması ekonomik hayatı durma noktasına getirmiştir. İşgalin ardından yukarıda bahsedildiği gibi demografik yapıyı altüst eden nüfus politikası sonucu bölgeye göç ettirilen halklara tarım arazileri sağlanması ile ekonomi canlanmıştır (İsmailov, 2014: 293). Çar yönetimi, sömürgecilik politikası gereği bölgede hammadde üretimini teşvik etmiş, Rusya fabrikalarına kaynak sağlamıştır (İsmailov, 2007: 58).

Bu gelişmelerle paralel olarak ticaret ve sanayinin de inkişafı görülmüştür. Fakat bölgenin kalkınmasını sağlayan en önemli etken yeraltı kaynaklarıdır. Bölge her ne kadar çok zengin mineral kaynaklarına sahip olsa da özellikle petrol, 19. yüzyıldan günümüze dek Azerbaycan ekonomisinin gelişimi konusunda ivmeyi artıran yegâne kaynaktır. 1860 yılından itibaren, daha önce aydınlatma ve ısınma amaçlı kullanılan petrolün kullanım alanının genişlemesi, üretimin artmasına sebep olmuştur. Rus fabrikalarında petrolün kullanılması sebebi ile Azerbaycan'da açılan petrol kuyuları çoğalmıştır, petrol çıkarılırken ve üretilirken kullanılan iptidai yöntemler zaman içerisinde gelişmiştir. Özellikle Bakü'de petrol rafinerileri kurulmuştur (Yeşilot, 2010: 55-56). 1861'den sonra petrol sahaları üzerinde kısıtlamaya neden olan sistem değişmiş, bu topraklar müzayede ile kiralanmaya başlamıştır. Toprakları kiralayanlar genellikle Ruslar ve Ermeniler olmuştur. Bu sektöre Azerbaycan Türklerinden ilk giren kişi Hacı Zeynelabidin Tagıyev'dir. Tagıyev'in ardından başka yerli yatırımcılar da az da olsa sektörde yer bulmuşlardır. Petrole yönelik yatırımların ve elde edilen kazancın artması yabancı girişimcileri de bölgeye çekmiştir (İsmailov, 2014: 327-328). Nobel ve Rotschild gibi büyük şirketler Azerbaycan petrollerinden paylarını almıştır. 20. yüzyılın başında gerçekleşen üretimdeki aksaklıklara kadar Azerbaycan petrolleri verimli ve kaliteli bir şekilde üretilmeye devam etmiştir (Yeşilot, 2010: 57).

3.4. Azerbaycan'da Aydın Kesimin Oluşması ve Milli Fikriyatın Gelişmesi

Rus işgalinden sonra Azerbaycan'da ortaya çıkan yazılı kaynaklara bakıldığında milli şuurun ancak 1870'lerden sonra ortaya çıkmaya başladığı görülmektedir. Bu tarihten önce Azerbaycan aydınlarının ulus, vatan ve dil konularında milli şuura sahip olmadığı, hatta bazı aydınların bölgedeki Rus hâkimiyetinden memnuniyet duyduğu söylenebilir.

Bu dönemde edebiyatta öne çıkan ilk isim Mirza Fetali Ahundov (Ahundzade)'dur. Ahundov(1812-1878) o dönemde yazdığı komedilerle "Türk Moliere" olarak ünlenmiştir. Ahundov, okuryazarlığı arttırmak için Arap alfabesini sadeleştirerek kullanmak, Latin alfabesine geçmek gibi projeler ortaya koymuş, fakat olumlu bir sonuç elde edememiştir. Dil reformu ile Müslüman doğunun ilerleyişinin önünde büyük bir engelin kaldırılacağını düşünen Ahundov'un çabalarının sonuçsuz kalması, onu doğunun yöneticileri ve din adamlarına karşı daha fazla kinlendirmiştir. "Kemalüddevle Mektupları" isimli eserinde İslam'ı doğunun geri kalmışlığının asıl nedeni olarak göstermiştir. Araplar ve Türklere karşı

nefretini gizlemeyen Ahundov, kendini bir Fars olarak görmesine rağmen söz konusu dönem İran hükümdarlarını da Sasani dönemi ile karşılaştırarak eleştirmiştir (Nesibli, 2019: 224-226).

Rus işgalinden bir süre sonra, çoğunlukla Rus yönetiminin talepleri ile hanlıkların tarihine yönelik eserler çıkmıştır. Mirza Adıgüzel Bey'in "Karabağname", Mirza Cemal Cavanşir'in de yine "Karabağname" isimli eserleri Karabağ Hanlığı üzerine yazılmış ve benzerlik gösteren eserlerdir. Söz konusu iki yazar da Rus ordusuna hizmet etmiş, Rus egemenliğini benimsemiştir. Bunlar dışında Kerim Ağa Fateh tarafından kronolojik bir şekilde yazılan; "Şeki Hanlarının Kısa Tarihi" dönemin tarih alanında yazılmış önemli eserlerindendir (Nesibli, 2019: 220). 19. yüzyılın ilk yarısında öne çıkan bir diğer aydın Abbaskulu Ağa Bakıhanov'dur(1794-1847). Yazar, "Gülistan-ı İrem" isimli eseriyle tanınmaktadır. Bakıhanov bu eserde 1813 Rus işgaline dek Azerbaycan, özellikle de Şirvan ve Dağıstan tarihine eğilmektedir. Bakıhanov'un feodal yöneticilerin adaletsizliğini konu edindiği lirik şiirleri de bulunmaktadır (Əhmədov vd., 2007: 158).

Dönem aydınlarının büyük bir kısmının üç önemli ortak özelliği vurgulanabilir. Birincisi, Rus hâkimiyetini kabullenmeleri, ikincisi vatan kavramını mikro anlamda kullanmaları, üçüncüsü ise halkın cehaletten kurtulmalarını arzu etmeleridir. Örneğin Cavanşir ve Fateh için vatan Karabağ, Bakıhanov için Şirvan'dır, bütün bir Azerbaycan değildir (Nesibli, 2019: 209-250).

Bu dönemde her ne kadar aydınların bir kısmı Rus yanlısı olsa da, baskıcı Komendant rejiminin adaletsiz, başına buyruk ve usulsüz yönetimi yüzünden bunalan halkı gören ve durumdan rahatsızlık duyan aydınlar da olmuştur. Özellikle satirik şiirleri ile öne çıkmış olan Baba Bey Şakir, Kasım Bey Zakir ve Mirza Nadim, komendantın ve beylerin adaletsizliklerinden söz etmiştir (Əhmədov vd., 2007: 158).

Yüzyılın ilk yarısında her ne kadar milli bilinç tam anlamıyla uyanmamışsa da Azerbaycan edebiyatı ve tarihi için önemli adımlar atılmış, birçok eser ortaya koyulmuştur. Rus yöneticilerin Fars etkisini yok etmek için aydınları Türkçe eserlere teşvik etmesi ilerleyen zamanlarda dolaylı olarak milli bilincin gelişmesine katkı sunmuştur.

19. yüzyılın ortalarından itibaren Azerbaycan'ın yeraltı zenginliklerinin öneminin anlaşılması ve üretimin artması, ülkede yeni bir sınıfın oluşmasına yol açmıştır. Burjuva olarak adlandırabileceğimiz Hacı Zeynelabidin Tagıyev, Şemsi Asadullayev ve Musa Nagıyev gibi zengin Azerbaycanlı iş adamları, kazançlarının bir bölümünü halkın eğitimi ve refahı için harcamışlardır. Böylece bazı Azerbaycanlı aydınlar yurtdışında eğitim gördükten sonra ülkelerine geri dönüp toplumun gelişimine katkıda bulunmuşlardır (Yeşilot, 2010: 65).

Azerbaycan aydınları söz konusu dönemde bir kimlik arayışı içerisinde olmuştur. Bu dönem Azerbaycanlı aydınlar için bir geçiş dönemidir. "Müslümanlık" bir üst kimlik olarak etkisini kaybetmeye başlamış, özellikle milliyetin önemini kavrama sürecine girilmiştir. Bu duruma en iyi örnek Seid ve Celal Ünsizade kardeşlerin kimlik bunalımıdır. Ünsizade kardeşler 1879'dan itibaren Ziya, Ziya-yi Kavkaziyye, Keşkül gibi gazete ve dergiler çıkarmışlardır. Bu gazete ve dergilerde genel olarak dini yayınlar yapan kardeşler, Keşkül dergisinin 1890 yılında yayınlanan bir makalesinde bir İtalyan ve yazar arasında geçen anekdotu yayınlayarak, kendileri gibi Müslümanlığı kimlik olarak gören, milliyetlerini bile bilmeyen Azerbaycanlı Müslümanların kimlik bunalımını eleştirmişlerdir (Nesibli, 2019: 237).

Milli bilincin zaman içerisinde gelişmesi ile yüzyılın son çeyreğinde Milli Uyanış Hareketi ortaya çıkmıştır. Bu hareketin öncüsü olarak Hasan Bey Melikzade Zerdabi (1842-1907) kabul edilmektedir. Rusya'da basılan ilk Türkçe gazete olan "Ekinci" gazetesini Zerdâbi çıkarmıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşında, Osmanlı İmparatorluğu lehine yayın yaptığı için Ekinci gazetesi kapatılmıştır. Rus yönetiminden gelen baskılara rağmen Kaspi gazetesi ve başka gazetelerde de Azerbaycan köylüsünü savunan, Çarlık yönetiminin halka zulmettiğini ifade etmekten kaçınmayan Zerdabi, 1907 yılında hayatını kaybetmiştir (Akpınar, 1997: 362-363).

Prof. Dr. Nesib Nesibli'nin Ekinci ve Ahundov'un eserlerini inceleyerek naklettiği Ahundov-Zerdâbi çatışması, Azerbaycan aydınları arasındaki genel durumun özetidir. Hasanbey Melikzâde'nin çar memurlarının halka zulmettiği yönündeki yayınları ve işgal konusunda halkı bilinçlendirme çabasına Ahundov'un cevabı şu şekilde olmuştur:

"Düş yakamızdan, Rusya devletinin himayesinde, geçmişin savaş ve çapulculuğundan kurtulup, huzur içinde hayatımızdan memnun olduğumuz için şükret!"

Ahundov'un bu isyanını Zerdabi, Ahundov'un konformistliğini eleştirerek cevaplamıştır:

"...göründüğü kadarıyla dinlenmek istiyorsunuz. Allah rahatlık versin, ancak öyle düşünmeyin ki halkın aydınlanması bir makale veya piyesle olacak iştir. Hayır, burada görülecek iş son derece çoktur." (Nesibli, 2019; 230)

Dönem itibariyle Ahundov gibi teslimiyetçi aydınların aksine Zerdabi gibi aydınların yaydığı milliyetçi fikirlerin giderek güç kazandığı ve milli şuurun hem aydınlar hem de halk arasında yükselmeye başladığı görülmektedir. Azerbaycan'da milli bilincin inkişafı sürerken, dünya büyük bir savaşa hazırlanmaktaydı. I. Dünya Savaşı, Rusya ve Kafkasya'da büyük bir değişime yol açmış, Azerbaycan'ın bağımsızlık süreci için bir dönüm noktası olmuştur. Bu nedenle savaşın başlaması, sona ermesi ve Rus devrimleri akabinde Kafkasya'da bağımsızlık hareketlerinin ortaya çıkışını değerlendirmek gerekir.

3.5. I. Dünya Savaşı, Çarlık Rejiminin Çöküşü ve Kafkasya'da Bağımsızlık Hareketleri

1748 yılında gerçekleşen Fransız İhtilali'nden sonra ortaya çıkan yeni fikirler, devletlerin ve milletlerin algı ve davranışlarında büyük değişikliklere yol açmıştır. Milliyetçi ve liberal görüşler, dünya siyasetinin ve uluslararası sistemin değişim ateşini yakmıştır. Özellikle Avrupa kıtası, değişimin merkezi olmuştur (Armaoğlu, 2012: 131). Değişim rüzgârlarının etkisi ile Avrupa kıtasında kutuplaşmaya sebep olan politikalar güden devletler ise kıtayı kaosa sürüklemiştir.

Halkın temel hak ve hürriyet, adalet, ekonomik refah arayışı ve farklı sosyal sınıfların talepleri özellikle Fransız Devrimi'nden sonra değişik şekillerde birçok toplumda kendini göstermiştir. Çarlık Rusyası'nda halkın taleplerinin dikkate alınmayıp, gerekli reformların yapılmaması, Bolşevik Devrimi'ne uygun bir zemin hazırlamıştır. 1890'lı yıllarda protestolar, hak arayan öğrencilerin girişimi ile başlamış, yöneticiler bu taleplere cevap verememiştir. Siyasi alandaki kısıtlamalar sebebi ile illegal örgütler oluşmaya başlamıştır (Akgün ve Abbasov, 2020: 2-6).

Çarlık rejiminin çöküşü ve Bolşevik Devrimi'nden önce Marksistler arasındaki görüş ayrılıklarına ve Lenin liderliğindeki Bolşeviklerin destek bularak güçlenmesine kısaca değinmek gerekir. 19. yüzyılın ortalarında Avrupa'da kendini gösteren Marksizm, Rus aydınları arasında büyük ölçüde yankı bulmuştur. Rus Marksistler, ilk Marksist teşkilatı 1883 yılında kurmuş olan Plehanov ve Lenin (Vladimir Ulianov) çevresinde toplanmaya başlamıştır. Narodnikler, Lenin liderliğindeki Marksistler, Legal Marksistler ve Ekonomistler olarak isimlendirilen gruplar, devrin sosyalist gruplarıdır. Daha sonra bir grup sosyalist, 1898 yılında Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi (RSDİP) adı altında bir araya gelmiştir. Aynı ideolojiyi benimseyen parti mensupları 20. yüzyılın başlarında görüş ayrılıkları yaşamış ve iki ana gruba ayrılmıştır: Çoğunluk anlamına gelen "Bolşevik" kelimesi ile adlandırılan Lenin liderliğindeki grup ve azınlık anlamına gelen "Menşevik" kelimesi ile adlandırılan Martov liderliğindeki grup. Menşeviklerin hitap ettiği kitle kalifiye, bilgili ve örgütlü Rus işçileri iken, Bolşevikler ağır sanayide çalışan, örgütlenememiş ve "kaybedecek bir şeyi olmayan" işçilerden destek bulmuştur. Öte yandan, Lenin'in söylemleri ve hitap ettiği kitlenin genişliği onu partide güçlü bir lider haline getirmiş ve Menşevikler saf dışı kalmıştır (Carr, 1989: 15-52).

Bu sırada Çarlık yönetimi Balkanlara, Kafkasya'ya ve Orta Asya'ya yönelik nüfuz alanını genişletme planlarına Uzak Doğu'yu da eklemek istemiş, Japonya ile egemenlik çatışmasına girmiştir. 1904-1905 yılları arasında gerçekleşen Rus-Japon Savaşı'nda uğradığı yenilgiden sonra Çarlık yönetimi güç kaybetmiştir (Özcan ve Goziev, 2019: 59-62). Henüz savaş devam ederken Ocak 1905'te Çarlık Rusyası'nda çalışma ve hayat şartlarının düzelmesini isteyen, Georgii Apollonoviç Gapon liderliğindeki işçiler Çar II. Nikolay'ın sarayına doğru yürüyüşe başlamıştır. Şiddetten uzak ve barışçıl şekilde ilerleyen eyleme, askerlerin müdahalesi ile yüzlerce kişinin ölümünden sonra o güne "Kanlı Pazar" ismi verilmiştir. Barışçıl yürüyüşlerle sorunlarının çözülemeyeceğini gören işçilerin greve gitmesi, Kanlı Pazar'ın etkisinde kalan köylülerin de isyanı ile II. Nikolay Ekim ayında bir bildiri yayınlamıştır. Böylece birtakım sivil hak ve özgürlükler tanınmış ve "Duma" ismi verilen yasama meclisi için seçimler gerçekleştirilmiştir (Acar, 2008: 90-95).

Rusya'da tüm bunlar büyük bir savaşın arifesinde yaşanmıştır. 1914 yılında başlayıp 1918 yılına dek süren I. Dünya Savaşı'nın birçok sebebi ve tetikleyicisi bulunmaktadır. Sander, savaşın temel nedenleri olarak beş madde sıralamaktadır. Bunlar emperyalizm,

Almanya'nın güvenlik sorunu, değişken güç dengesi ve uluslararası güvensizlik, uluslararası örgütlenmenin olmaması ve Osmanlı mirası üzerinde çatışmadır (Sander, 2010: 345-350). Fakat daha önce söz edildiği üzere milliyetçilik akımı da bu maddelere dâhil edilmelidir.

Savaşın temel nedenlerinden farklı olarak, tetikleyici sebepleri de ayrıca belirtmek gerekir. Büyük savaşın öncesinde, dünya birçok bunalıma sahne olmuştur. Özellikle imparatorluklar için zor bir döneme girilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu Balkanlarda ve Kuzey Afrika'da sorunlarla yüzleşirken; Avrupa, Almanya'nın fazla güçlenmesinden rahatsız olmuştur. Açık denizlerde ve sömürgecilik konusunda İngiltere'ye rakip olan Almanya, refahını ve güvenliğini arttırmak adına kutuplaştırıcı politikalar gütmüştür. İngiltere, Almanya gibi güçlü bir rakibi varken Fransa ile de sömürge bölgeleri konusunda anlaşmazlık yaşamıştır. Fakat bu anlaşmazlıklar uzun sürmemiş, iki devlet Avrupa'nın yükselen gücü Almanya'ya karşı cephe almıştır. İngiltere, Almanya'nın güç dengesine hükmetme kapasitesini ortadan kaldırmayı, Bismarck etkisi ile oluşan Prusya militarizmini yıkmayı amaçlamıştır. Almanya ise başat güç olup İngiltere'yi tahtından etmeyi hedeflemiştir. Her ikisi de amacını gerçekleştirmek için savaşa ihtiyaç duymuştur. Nihayet dünya, Avusturya-Macaristan veliahdına düzenlenen suikast ile iki devlet tarafından da arzulanan savaşa sürüklenmiştir (Sander, 2010: 339-354).

Avusturya-Macaristan veliahdı Arşidük François Ferdinand'a Saraybosna'da bir Sırp tarafından suikast düzenlenmesi sonucu veliaht hayatını kaybetmiş; Avusturya, 28 Temmuz 1914'te Sırbistan'a savaş ilan etmiştir. Bu hamle, Rusya'nın Sırbistan'a destek olup Avusturya'ya savaş açması, Almanya'nın Avusturya'nın safında yer alıp Rusya ve Fransa'ya, 4 Ağustos günü İngiltere'nin de Almanya'ya savaş açması ile sonuçlanmış, bir hafta içerisinde Avrupa kıtası savaşa sürüklenmiştir. Avrupa'nın durumunu görerek fırsatı değerlendirmek isteyen Japonya, Asya hâkimiyetini genişletmek için Almanya'dan Çin Denizi'nde bulunan donanmasını geri çekmesini istemiş, isteğine olumlu yanıt alamayınca Almanya'ya savaş ilan ederek Avrupa kaosuna ortak olmuştur. Japonya, Pasifik'te bulunan Alman sömürgelerini ve bazı adaları işgal ederek savaştan payını erken safhada almış ve kendi savaşını sonlandırmıştır (Armaoğlu, 2012: 136-137).

Savaşın merkezi olan Avrupa'ya dönüldüğünde, savaşın başlangıcında Almanya ve Avusturya'dan oluşan ittifak devletlerinin kara kuvvetleri, özellikle İngiltere başta olmak

üzere itilaf devletleri üyelerinin ise deniz kuvvetleri üstündür (Armaoğlu, 2012: 138-139). Almanya, sahip olduğu ağır silahlar ve kara kuvvetleri ile kıtada yüksek bir askeri güce sahiptir. İtilaf devletleri ise karada askeri kadro ya da silah yoksunluğu çekmiştir. Bu yoksunluğu demiryolları aracılığı ile teçhizat sağlayarak blok içinde dengelemeye çalışmışlardır. Denizlerde ise İngiltere ve Fransa'nın donanmaları ile Almanya ya da Avusturya'nın boy ölçüşmesi mümkün olmamıştır (Renouvin, 1993: 13-14). Karanın hâkimi Almanya iken, denizler İngiltere ve Fransa'nın egemenlik alanı olmuştur. Fakat ittifak devletlerinin iki cephede savaşmak zorunda kalmış olmaları, onlar için büyük bir dezavantaj olmuştur.

Bu şartlarda savaş, Almanya'nın Ruslar seferberliğini tamamlamadan Belçika ve Fransa üzerine hızlı taarruzuyla başlamıştır. Almanların kara kuvvetleri karşısında Fransız ordusu Paris'in kuzeyindeki Marne Nehri'ne çekilmiş, bu bölgede "Marne Savaşı" olarak adlandırılan ve Alman taarruzunun durdurulduğu bir savaş meydana gelmiştir (Armaoğlu, 2012: 139). Bu sırada seferberliği tamamlayan Ruslar harekete geçmiş, hızla Doğu Prusya sınırlarına girmiştir (Renouvin, 1993: 30). Doğu cephesini de boş bırakmayan Alman ordusu Polonya topraklarında Rusları yenilgiye uğratmıştır. Avusturya ordusu ise başarılar elde etmiş olsa da ele geçirdiği bölgeleri ve Ruslarla olan çatışmaları kaybetmiştir (Armaoğlu, 2012: 139-140).

İtilaf ve ittifak devletleri, savaşın dışında kalmış diğer devletleri de yanlarına çekerek güç dengesini lehine çevirmeye çalışmıştır. Bloklarda bulunan devletler ile uzlaşmazlık halinde olan devletler, zaman içerisinde diğer bloğa dâhil olmuştur. Bu durum istekleri doğrultusunda ya da istem dışı savaşa sürüklenerek gerçekleşmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu, savaşa sonradan dâhil olan en önemli devletlerden biridir. 19. yüzyıl sonu ve yeni yüzyılın başlangıcında toprak ve güç kaybeden Osmanlı, savaşta güçlü olan blokta bulunarak kaybettiklerini tekrar kazanmak istemiştir. Bu arzuları gerçekleştirmek için öncelikli hedefi İngiltere ile anlaşıp İtilaf Devletleri safında yer almak olmuştur. İttifak kuvvetlerinde yer alan İtalya'nın Trablusgarp'a, Avusturya'nın ise Bosna-Hersek'e müdahalesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun itilaf devletleri içerisinde savaşa katılması için yeterli gerekçelerdir. Fakat İngiltere, Osmanlı'nın ittifak teklifini reddetmiştir. Osmanlı İmparatorluğu, Fransa ile de anlaşmak istemiş ama Fransız hükümeti, Rusya

faktörünü öne sürerek Osmanlı ile müttefik olamayacağını bildirmiştir (Armaoğlu, 2012: 141). Renouvin'e göre Osmanlı İmparatorluğu Rusya'ya karşı Almanya ile 4 Ağustos 1914 tarihinde gizli anlaşma imzalayıp şartlar olgunlaşınca aynı yılın Kasım ayında savaşa girmiştir (Renouvin, 1993: 15). Fakat Osmanlı İmparatorluğu 1911 yılından itibaren itilaf cephesine katılmak için çaba göstermiş, çabaları sonuç vermeyince Almanya ile ittifaka mecbur olmuştur. Sonuç olarak imparatorluk, savaşa birlikte girmek istediği bloğa dâhil olamamış, kaybettiklerini tekrar kazanmak uğruna Almanya ile anlaşmak zorunda kalmıştır.

Bulgaristan, II. Balkan Savaşı'nda diğer Balkan devletleri tarafından ağır bir yenilgiye uğramış, büyük ölçüde toprak kaybetmiştir. 1915 yılına dek tarafsız görünen Bulgaristan, ittifak cephesinden aldığı vaatler ile bu blokta savaşa katılmıştır. 1916 yılının Ağustos ayında Romanya da ittifak devletleri lehine savaşa dâhil olmuştur. Osmanlı toprakları üzerinde birçok arzusu ve "Megalo İdea" hayalini gerçekleştirmek isteyen Yunanistan'ın ise safı itilaf devletlerinden başkası olmamıştır. Ancak Yunanistan'ın savaşa katılması 1917 yılının Haziran ayını bulmuştur (Armaoğlu, 2012: 175-176).

Balkanlarda durum böyle iken İtalya'nın tavrı ayrıca önem taşımıştır. Savaş öncesi Almanya ve Avusturya ile üçlü ittifak içerisinde olan İtalya'da iç politik ortam; ittifak devletlerinden, itilaf devletlerinden ve tarafsızlıktan yana olmak üzere üç ayrı görüşü de taşımıştır. Savaş başladığında üçlü ittifak bağlarını görmezden gelerek tarafsızlığını ilan etmiş olsa da, Akdeniz'de savaş için kritik olabilecek bir güce sahip olan İtalyan hükümeti, itilaf devletleri vaatlerine sıcak bakarak 20 Mayıs 1915 tarihinde Avusturya'ya savaş açmıştır (Armaoğlu, 2012: 153-155).

Deniz savaşlarında Alman denizaltıları, abluka altında tutmak amacı ile İngiltere'ye gelen ticaret ve yolcu gemilerini de batırmış, bazı Amerikan vatandaşlarının ölümüne sebep olarak Amerika'yı karşısına almıştır (Armaoğlu, 2012: 158). Karada ise itilaf ve ittifak devletleri arasında yıpratma savaşı devam etmiştir.

Müttefikler için Osmanlı toprakları, savaş sırasında itilaf devletlerinin Rusya'yla, İngiltere'nin ayrıca sömürgeleri ile bağlantısını kesmek için ayrıca önemlidir. Osmanlı İmparatorluğu savaşa girmesi ile birlikte dört cephede birden mücadele etmek zorunda kalmıştır. Kafkas, Kanal ve Irak cepheleri Osmanlı kuvvetlerinin başarısızlığı ile

sonuçlanmışken Çanakkale cephesinde kazanılan zafer ile boğazların savunulması, ittifak devletleri için kaçınılmaz sonu geciktirmiştir (Sander, 2010: 373-377).

Çar kuvvetleri itilaf devletleri arasında yerini almış, birçok cephede aynı anda savaşmış, boğazların açılmaması ve müttefiklerinden yardım gelmemesi ile güçsüz duruma düşmüştür. Özellikle Alman kuvvetlerinden aldıkları ağır darbeler sonucu milyonlarca insanını kaybeden Çar'ın 1917 yılında başlayan işçi hareketlerine tahammülü kalmamıştır. Eylemler isyana dönüşmüş, Duma Çar'a bu eylemleri dikkate alması gerektiğini bildirmiş fakat Çar görmezden gelerek, askere isyanı bastırma emri vermiştir. Duma ve bazı askerlerin Çar'ın emirlerine uymaması ile geçici bir hükümet kurulmuş, Romanov Hanedanlığı bu şekilde "Şubat Devrimi" olarak anılacak bu süreçle son bulmuştur. Geçici hükümet döneminde verilen güç savaşının kazananı, Lenin'in sürgünden dönüşü ile Bolşevikler olmuş, böylece Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin temelleri atılmıştır (Akgün ve Abbasov, 2020: 5-14). Öte yandan, E. H. Carr'ın da isabetle işaret ettiği gibi "*Geçici hükümetin devrilmesinden Lenin ve Bolşevikler sadece bir dış etken olarak sorumlu tutulabilirler. Geçici hükümetin devrilmesi Temmuz 1917'den beri kaçınılmaz bir hal almıştı: Halefinin ortaya çıkmasını bekliyordu sadece. Bolşevizm boş bir tahta oturdu."* (Carr, 1989: 34).

Lenin liderliğindeki Bolşevik yönetimi, savaştan çekilip Almanya ile barış girişimlerinde bulunmuştur. Ayrıca itilaf devletlerinin 1915 yılında Osmanlı topraklarının savaş sonunda nasıl paylaşılacağı konusunda imzaladığı gizli anlaşmalar yeni Rus hükümeti tarafından açığa çıkarılmıştır (Armaoğlu, 2012: 163-173).

Rusya savaştan çekildikten sonra savaşın itilaf devletleri lehine dengesini sağlayan güç Amerika Birleşik Devletleri olmuştur. Zaten İngiltere ablukası sırasında Amerikan vatandaşlarının da ölümüne sebep olan Almanya, Amerika'yı karşısına almıştı. Çarlık Rusyası'nın çöküşü Amerika'nın savaşa girmesi için bardağı taşıran son damla olmuştur. Rusların yarattığı boşluğu doldurmak için 2 Nisan 1917 tarihinde Almanya'ya savaş ilan edilmiştir (Armaoğlu, 2012: 175).

1917 yılında devletler üç yıldır süren savaş sebebiyle yıpranmıştı. Savaş, her iki blok için de yorucu olsa da ittifak devletlerinin vaziyeti daha kötüydü. Özellikle Avusturya'nın

savaşta tek başına hiçbir başarı elde edememesi, hem Avusturya'da hem de ittifak devletlerinde umutsuzluğa yol açmıştır. 1918 yılında Wilson ilkelerinin açıklanması ile kendilerini büyük bir yıkımın beklemediğine inanan müttefikler, savaştan çekilerek barış anlaşmaları için masaya oturmaya hazırlanmıştır. Nihayet 1918 yılı Kasım ayında son olarak Almanya'nın da ateşkes anlaşmasını imzalaması ile savaş sona ermiştir (Armaoğlu. 2012: 179-186). Cephelerde mücadele bu şekilde sonlanmış, yeni dünya düzeni için devletler diplomatik girişimlere ağırlık vermişlerdir. Zaten ağır bir yenilgiye uğramış müttefikler, masada daha da ağır bir yenilgiye uğramıştır.

20. yüzyılın başından itibaren savaşan devletler arasında ve Rusya topraklarında bu gelişmeler yaşanırken Türk dünyasında yeni görüşler, akımlar ve kadrolar oluşmaktaydı. Esasen 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkan bu Rönesans kültürel, sosyal ve siyasi hayatın tüm veçhelerinde görülmüştür (Altsadt, 1992: 50). Özellikle Türklerin tarihsel kimliğini keşfi, 19 ve 20. yüzyıllarda oluşan ekolleri günümüze dek taşımıştır.

Rusya'da 1905 yılında gerçekleşen devrim ile geçilen yeni sisteme göre Duma ismi verilen meclisler kurulmuş, Rusya Türkleri de bu Dumalarda yer bulabilmiştir. Meşrutiyet ile gelen özgürlükler, Rusya Türklerini bir araya getirecek kongrelerin başlangıcına temel oluşturmuştur. Rusya Türkleri bu dönemde etnik kimlikleri ile değil "Müslüman" kimliği altında Çarlık bünyesinde yaşayan diğer Müslümanlarla birlikte anılmıştır. 1905 yılında Rusya Müslümanları I. Kongresi, Nijni Novgrod'da toplanmıştır. Rusya'nın farklı bölgelerinden ve Türkiye'den katılan 108 kişilik ilk toplantıda başkan olarak Kırımlı İsmail Gaspıralı seçilmiştir. Kongrede Rusya Müslümanları Birliği Teşkilatı'nın kurulması, Rusya Müslümanları ile Rusların eşit haklara sahip olması gibi konular ele alınmıştır. İkinci Kongre 1906 yılında toplanmıştır. Bu kongrede Azerbaycanlı Ali Merdan Topçubaşı tarafından hazırlanan Rusya Müslümanları İttifakı Nizamnamesi görüşülmüş ve kabul edilmiştir. Rusya Müslümanları siyasi olarak örgütlenmeye başlamış, Duma'ya temsilci göndermek için hükümetle görüşme kararı almıştır. İlk iki kongre hükümet yetkililerinin izni olmaksızın toplandığı için fazla katılımcı olmamış, izinli toplanan III. Kongre'de 800 katılımcı bulunmuştur. Ali Merdan Topçubaşı'nın başkanlık ettiği kongrede ittifak, siyasi bir parti özelliğini kazanmıştır. Usûl-i Cedît'in katılımcılar tarafından kabul edilmesinin yanı sıra, Müslümanların dinî kurumlarının bağımsızlığı ve müftülerin halk tarafından seçilmesi gibi konular ele alınmıştır. Ayrıca Şii-Sünni çatışmalarının son bulması gerekliliğine

değinilmiştir. Kongre kararları idareciler tarafından dikkate alınarak Müslüman halk için yeni düzenlemeler uygulamaya koyulmuştur. Bir sonraki kongre ancak 1914 yılında çok az sayıda delege ile toplanabilmiş, Rusya Müslümanlarının dini ve kültürel hakları ele alınmıştır (Toprak ve Öztürk, 2019: 1079-1093).

Bu kongreler neticesinde Duma'da "Rusya Müslümanları'nın" da temsili mümkün olmuştur. I ve II. Dumalarda 20'nin üzerinde temsilci bulunurken, III. ve IV. Dumalarda Çarlık tarafından getirilen kısıtlamalar nedeniyle bu sayı 10'un altına düşmüştür. İlk Dumada Bakü'den 5 temsilci bulunmuştur: Abdürrahim Akbirdinof, İsmail Can Ziyadhanov, Ali Merdan Topçubaşı, Muhammed Tahir Aliyev ve Esadullah Muradhanov. İlk Duma açıldığı günden yaklaşık on hafta sonra Çar tarafından dağıtılmıştır. II. Duma hükümetin kısıtlamaları altında kurulmuş, Yusuf Akçura gibi bazı önemli isimlerin temsilci olarak bulunması engellenmiştir (Devlet, 1999: 115-123). Ali Merdan Topçubaşı ve Ziyadhanov'un vekilliği de Duma'nın kapatılmasını protesto eden Vıborg Beyannamesi'ni imzaladıkları için mümkün olmamıştır. Zira Beyannamede ismi bulunan vekillere soruşturma açılmış, bir sonraki Duma'da seçilmeleri yasaklanmış ve birçok alanda kısıtlamalara maruz kalmışlardır (Nesibli, 2019: 296). Sonraki iki Dumada, kısıtlamalar ve Rus milliyetçilerinin etkisinin artması nedeniyle daha az Müslüman temsilci bulunmuştur.

Rusya Türklerinin siyasi mücadelesinde İsmail Gaspıralı'nın ve ortaya koyduğu "Ceditçilik" akımının büyük önemi vardır. Gaspıralı'nın Rusya Müslümanlarını bilinçlendirme çabası 1881 yılında başlamış, iki yıl sonra çıkarmaya başladığı Kırım Tatarlarının ilk Türkçe gazetesi olan "Tercüman" gazetesi ile devam etmiştir. Ayrıca eğitim konusunda da faaliyetler yürütmüş, okullar açmış, öğretmenlerin yetiştirilmesi ve ders kitaplarının temini gibi konularla ilgilenmiş, halka Türkçe okuma yazma öğretmeye başlamıştır. Eğitim ve kültür alanında onun başlattığı yenilikler "usûl-i cedît" olarak adlandırılmıştır. Gaspıralı İsmail Bey'in Usûl-i Cedît hareketi Türkistan'da da yankı uyandırmış, bu harekete destek verenler; "Cedîtçiler" olarak bilinmiştir (Kırımlı, 1996). Cedîtciler arasında, fikirleri ile öne çıkan önemli isimlerden biri de Kazan Türkü olan Yusuf Akçura'dır. Türkçülük tarihinde saygın bir yere sahip olan Akçura; Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük fikir akımlarını değerlendirdiği "Üç Tarz-ı Siyâset" makalesi ile öne çıkmıştır. Eğitimci ve yazar kimliği ile Rusya ve Osmanlı topraklarında yayınlar yapmıştır. 1935 yılında gerçekleşen ölümüne dek Türkçülük faaliyetlerini sürdürmüş, Türk Tarih Kurumu

başkanlığı yapmış ve üniversitelerde tarih konusunda eğitim vermiştir (Yüce, 1989). Cedîtçilerin görüşleri tüm Rusya Müslümanlarınca kabul edilmemiş "Usul-i kadimciler" olarak bilinen ve eski tarz eğitimi savunan bir grupla karşı karşıya kalmışlardır. Kadimcilere göre her türlü yenilik dinsizleşme ve sosyalizme hizmet etmektir. Cedîtçilerin programına karşı olan bu grup, Cedîtçilerin faaliyetlerini ihbar ederek Rus hükümeti ile işbirliği yapmıştır (Devlet, 1999: 126-127). Fakat Cedîtçiler daha fazla destek bulmuş, görüşleri günümüze dek aktarılmıştır.

Kafkasya'daki siyasi bilinçlenme ve örgütlenme konusunda Azerbaycan'a özellikle değinilmelidir. Azerbaycan aydınları ve halk arasında milli bilincin teşekkülü, diğer Rusya Müslümanlarından farklı şekilde gerçekleşmiştir. Çünkü Azerbaycan toprakları, Çar iktidarının göç ettirdiği ve desteklediği Ermeni halkını da barındırmaktaydı. Ermeni halkının varlığı, silahlı örgütlerin artışı ve hâkimiyet mücadelesi Azerbaycan Türklerinin siyasi örgütlenmesini etkileyen önemli unsurlar olduğu için kısaca söz etmek gerekir.

Yukarıda da değinildiği gibi, Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'ı işgal ettikten sonra uyguladığı nüfus ve göç politikası, Azerbaycan'ın demografik dengesini bozmuştur. Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra da Ermeniler bölgeye göç ettirilmeye devam etmiştir. Azerbaycan topraklarından, yeraltı kaynaklarından ve ticaretten fazlasıyla paylarını alan Ermeniler bölgede güçlenmeye başlamıştır. Ermeni halkı, Rusların Güney Kafkasya'da kalmasının garantörü olmuştur. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu içerisinde örgütlenen Ermeni gruplar Azerbaycan'da da kendini göstermiştir. 1887 yılında Cenevre'de Hınçak, 1890 yılında Tiflis'te Taşnaksütyun partileri, bağımsız Ermeni Devleti kurma amacı ile kurulmuştur. Bu iki örgüt, silahlanmayı ve terör eylemlerini mubah görmüş, hem Osmanlı toprakları hem de Kafkasya'da saldırılar düzenlemişlerdir. Fakat esas hedef Güney Kafkasya'da yaşayan Müslüman Türkler haline gelmiştir. Ermeni Devleti kurma hayaline Müslüman halka hükmetme isteğini de ekleyen örgütlerin terör eylemleri 1905 yılında bir savaşa dönüşmüştür. Bakü'de bir Müslüman'ın Ermeni çeteleri tarafından katledilmesi ile başlayan Türk-Ermeni çatışmaları Kafkasya'ya yayılmış, bir buçuk yıl sürmüş ve on bin insanın hayatını kaybetmesine sebep olmuştur (Nesibli, 2019: 300-304). Bu demografik değişimler ve çatışmalar Azerbaycanlıların milli bilinci kazanmasını sağlamış ve siyasi örgütlenmesine yol açmıştır.

Azerbaycan'da milli şuurun kazanılmasında, Rusya Türklerinin aydınlanması ve düzenlenen kongrelerin yarattığı coşku büyük bir etkendir. Azerbaycanlı aydınlardan Ali Merdan Topçubaşı, Rusya Müslümanları'nın toplandığı ilk kongreyi milli bir bayram gibi görmüştür. Bu kongrede yaptığı konuşmadaki "Türklük" vurgusu, Topçubaşı'nın sahip olduğu milli bilincin gelmiş olduğu nokta açısından önem arz etmektedir (Devlet, 1999: 103).

"...Biz Türk Balaları, aslımız bir, neslimiz bir, dinimiz birdir... babamızın mülkü olan öz vatanımızda, öz toprağımızda, öz ihtiyaçlarımızı danışmaya ihtiyarımız kalmadı... bundan sonra eğer bize sular üzerinde danışmaya vakit vermezlerse göklere çıkarız, yıldızlar üzerinde yer buluruz, yine şu günkü bayramı icra ederiz."

1905 İhtilali'nin getirdiği hak ve hürriyetler, Azerbaycan'da kültürel anlamda bir uyanış başlatmıştır. Sanat ve eğitim alanında gerçekleşen gelişmelerin yanı sıra, basın ve yayın alanında da Rusya Müslümanlarının en çok faaliyet gösterdiği yer Bakü olmuştur. Azerbaycanlı iş adamlarının da desteği ile çıkan birçok yayın arasında Kaspi, Hayat, Terakki, İrşad gibi neşriyatlar bulunmuştur. Zaman içerisinde yeni yayınlarda artık yalnızca Müslümanlık değil Türklük ve milliyetçilik de öne çıkmış, sosyalizm ve milliyetçilik ideolojileri değerlendirilmiştir (Swietochowski, 1988: 74-88).

20. yüzyıl, Rusya için değişimlerin, devrimlerin yüzyılı olmuştur. Yüzyılın başından itibaren Çar yönetimi aleyhine özellikle işçi kesimi tarafından mitingler düzenlenmiştir. Petrol işçilerinin hükümet karşıtı eylemleri, Bakü'den başlayarak Kafkasya'ya yayılmıştır. Hükümetin eylemcilere sert müdahalesi, bu hareketi daha da kuvvetlendirecektir (Sadıgov, 2015: 166).

Petrol işçilerinin eylemleri, Kafkasya köylerinde "Kaçak Hareketi" olarak adlandırılan eşkıya grupların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Kaçaklar, yerli halktan da destek görerek ağalar ve çar memurlarına karşı savaş açmışken hükümet, çözümü etnik çeşitlilikten faydalanarak halk arasına ayrılıkçı fikir tohumları ekmekte bulmuştur. Böylece Bakü'de Türkler ve Ermeniler arasında çatışmalar başlamış, Güney Kafkasya'nın diğer bölgelerine de yayılmıştır. Çarlık memurlarının arabuluculuk çabalarına karşılık vermeyen Taşnak çetelerine karşı Ahmet Ağaoğlu'nun öncülüğünde Difâî Partisi kurulmuştur (Sadıgov, 2015:

167). Hasan Ağaoğlu, Mehmet Hasan Hacınski, Nesip Bey gibi isimler de Difâî'nin kurucuları arasındadır. Gence merkezli kurulan Difâî Partisi'ne orta sınıf halktan büyük ölçüde destek gelmiştir. Partililer, halkın bilinçlenmesine yönelik çalışmalar düzenlemiş, bu durumdan rahatsız olan çarlık yönetiminden tepkiler görmüş ve Taşnak örgütünün saldırısına uğramıştır. Difâi temel olarak barışçıl ve Azerbaycan halkının ezilmesine karşı bir direniş olarak ortaya çıksa da yeri geldiğinde silahlı eylemlere de girişmekten kaçınmamıştır. Difâi 1909 yılına dek faaliyetlerini sürdürmüş, bu tarihle birlikte Ruslar partinin önde gelen isimlerini bölgeden uzaklaştırmış, parti silahsızlandırılmıştır (Atar ve Demirkol, 2015: 171-177). Difâi işlevsiz kalsa da bu oluşum, Azerbaycan'da meydana gelecek siyasi teşekküllerde milli bir akımın varlığının temelini oluşturmuştur.

Rusya'daki gelişmeler başka yapılanmaları da tetiklemiştir. Azerbaycan'da 1904 yılında "Himmet" isimli ulusalcı-sosyalist bir örgüt kurulmuştur. Himmet her ne kadar Sosyal Demokrat Müslüman Topluluğu olarak kurulmuşsa da İslamcı bir anlayış benimsememiştir. Müslümanlık yalnızca bir kimlik olarak vurgu kazanmıştır. İşçilerin sorunları, hayat standartlarının iyileştirilmesi konularına odaklı ve reformist bir parti olan Himmet'in mensupları arasında Mehmet Emin Resulzade, Sultan Mecid Efendiyev ve Neriman Nerimanov gibi isimler bulunmuştur (Altstadt, 1992: 64-65). Zaman içerisinde Rus hükümetinin baskısı ile karşılaşan partinin bazı mensupları Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi'ne katılmış, Himmet tamamen etkinliğini yitirmiştir (Swietochowski, 1988: 84). Böylece Himmet kapanmış olsa da Azerbaycanlı aydınlar siyasi bir tecrübe kazanmışlardır.

Azerbaycan'da milli şuurun gelişimi açısından değerlendirildiğinde öne çıkan asıl organizasyon Müsavat Partisi'dir. Eşitlik anlamına gelen "müsavat" kelimesinin seçilmesi, Ruslarla Türklerin eşit haklara sahip olması temennisinden kaynaklanmıştır (Budak, 2018: 336). Swietochowski'ye göre 1912 yılında Himmetçilerden Kerbelai Mikailzade ve Abbaskulu Kazımzade gizlice Müsavat'ı kurmuştur. Müsavat Partisi'nin ilk programına bakıldığında ümmetçi bir vurgu görülmektedir. Müsavat; milliyet ve mezhep fark etmeksizin tüm Müslümanların bir araya gelmesi gerekliliğini beyannamenin ilk maddesinde öne sürmüştür (Swietochowski, 1988: 107). Fakat ilerleyen zamanlarda Müsavat'ın Pan-İslamist bir yaklaşımı olmadığı anlaşılmıştır.

Müsavat'ın Pan-İslamist çizgiden uzaklaşması, dönemin şartlarından bağımsız değerlendirilmemelidir. Azerbaycanlı aydınlar, Osmanlı topraklarında gerçekleşen Meşrutiyet ve Balkan Harbi gibi birçok gelişmeden etkilenmiştir. Özellikle Balkan Savaşı patlak verdiğinde Rusya Türkleri, Anadolu Türkleri ve Hilâl-i Ahmer için yardımlar toplamış, gösteriler düzenlemiştir (Devlet, 1999: 135). Bu sırada, Mehmet Emin Resulzade Himmet'e yönelik baskıların ardından ilk olarak İran'a ardından İstanbul'a göç etmiş, Osmanlı'da cereyan eden olaylara şahitlik etmiştir. Bu süreç içerisinde Resulzade'nin milliyetçi görüşü benimsediği ve İstanbul'dan Azerbaycan'a gönderdiği mektuplar ve Türkçü yayınlar ile bu görüşü diğer aydınlar arasında da yaymak istediği görülmektedir (Mehmetzade, 1991: 2). İstanbul'dayken Türk Ocağı ile bağlantı kuran ve Açık Söz ve Türk Yurdu gibi yayınlara makaleler yazan Resulzade; "Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak" gerekliliğini vurgulamıştır (Süleymanlı, 2006: 123). Çar yönetiminden gelen af kararı ile Resulzade Azerbaycan'a dönmüş, dilin sadeleştirilmesi, millet ve ümmet arasındaki fark ile ilgili yayınlar yapmıştır. Resulzade, 1913 yılında Müsavat'a katılmış ve partiye liderlik etmeye başlamıştır (Swietochowski, 1988: 108-109). Resulzade'nin fikirleri ile Müsavat'ın programı da değişime uğramıştır.

Azerbaycan'da bu şekilde siyasi teşekküller ve ideolojiler oluşurken tüm dünyayı etkileyecek gelişmeler yaşanmış, Birinci Dünya Savaşı başlamıştır. Avusturya-Macaristan veliahdının öldürülmesi, savaşın başlaması için gerekli kıvılcımı oluşturmuştur. Bu olaydan kısa süre sonra alevler tüm Avrupa'yı sarmış, Almanya'nın Rusya'ya savaş açması ile Çarlık Rusyası da savaşa taraf olmuştur. Başlangıçta savaşa coşku ile katılan Ruslar, zaman içerisinde savaşın yıkıcı etkileri ile yüzleşmişlerdir. Rusya'nın sahip olduğu ekonomik güç ve insan gücünün askeri alana yönlendirilmesi hem Rus halkı hem de azınlıkların yaşamında güçlükler meydana getirmiştir. Savaş nedeni ile vatandaşlar zorunlu olarak askere alınmış, hayvancılık ve tarımda askerin ihtiyacını karşılamaya öncelik verilmesi halkı açlığa sürüklemiş, sanayi imkanları askeri alana yöneltilmiş ve enflasyon artmıştır (Devlet, 1999: 216-225). Azerbaycan halkı da bu olumsuzluklardan etkilenmiştir. Örneğin Bakü'de 1914 ile 1917 arasında, temel gıda ürünlerinin fiyatı %51 ile %292 arasında yükselmiş, hammadde fiyatlarının da yükselmesi ile halk mağdur olmuştur (Altstadt, 1992: 76).

Savaş süresince Güney Kafkasya'da bulunan Müslüman halka yönelik kötü muameleler Duma'da bulunan Müslüman temsilcilerce dile getirilmiştir. Duma'da bulunan

Müslüman Fraksiyonu'nun başkanı Kutluğ Muhammed Mirza Tevkilev hem askere alınan Müslümanlara hem de halka yapılan eziyetlerden söz etmiştir (Devlet, 1999: 229). Bakü temsilcisi Muhammed (Memmed) Caferov da benzer konulara değinmiş, Müslüman halka yönelik şiddetin günlük hayatta sıradanlaştığını, erkeklerin sürgün edilerek kadınların istismar edildiğini ifade etmiştir (Swietochowski, 1988: 115).

Birinci Dünya Savaşı başladığında Rusya Türklerine İstanbul'dan gelen dergi ve gazeteler artık gelmemeye başlamış, Osmanlı topraklarında bulunan aydınlar ile iletişim ağları kesilmiştir. Rusya Müslümanları bu dönem " cihat" ilan eden Osmanlı İmparatorluğu ile müttefik Almanya'ya karşı Rusya'nın yanında olup olmama konusunda kararsız kalmışlardır. Rus yanlısı bazı aydınların yanı sıra ticaret erbabı da ekonomik ilişkileri nedeniyle Rusya'ya yönelik destek vermek durumunda kalmıştır. Azerbaycan'da da durum farklı olmamış, hatta Mehmet Emin Resulzade de yayın hayatını sürdürmek adına Rusya'ya başarılar dilemek zorunda kalmıştır. Zira Rusya'yı desteklemeyen yayınlar sansüre uğramış ve kapatılmıştır (Devlet, 1999: 115-123). Savaş döneminde yayınlarında Rusya'ya desteğini belirterek ılımlı bir duruş gösteren Resulzade; anadilde eğitim, Müslümanlara dini özerklik ve Müslüman öğretmen okulu kurulması konularının önemini yeni atanan Kafkasya Valisi Nikolayeviç'e belirtmek için "İhtiyaçlarımız" başlıklı bir yazı yayınlamıştır (Swietochowski, 1988: 116). Böylece mücadelesini sürdürmek için bir çıkış yolu aramıştır.

Her ne kadar yayınlarını sürdürmek isteyen Rusya Türkleri Çar yönetimine sadık görünseler de, aksi yönde tavır koyan aydınlar da bulunmuştur. Örneğin Yusuf Akçura tüm Türklerin bir araya gelerek Osmanlı kuvvetlerine yardım etmesi gerektiğini Türk Yurdu dergisinde yer alan yazılarında savunmuştur (Toprak ve Öztürk, 2019: 1088).

Bu dönemde Rusya Türk aydınlarının, bazı Osmanlı aydınları ile - özellikle de Osmanlı İmparatorluğu'nu Almanya ile müttefik olmaya teşvik eden grupla - aralarında "Turancılık" bağlamında bir ideolojik yakınlık oluşmuştur. Bu fikir akımında öne çıkan isim Enver Paşa'dır (Altstadt, 1992: 76). Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa, savaş sırasında zayıf bir birlikle Hazar kıyısını Ruslardan almak için görevlendirilmiştir. Halil Paşa'nın Kuzey Kafkasya'da başlattığı harekât, Enver Paşa'yı teşvik etmiş, 1915 yılında üçüncü ordunun komutasını alarak Kars-Sarıkamış'a yürümüş fakat bu harekât başarısızlıkla sonuçlanmıştır (Swietochowski, 1988: 112-113). Bu operasyonun motivasyon kaynağı Kafkasya Türkleri

ile birleşme arzusudur. Fakat stratejik hatalar, kış şartları ve hastalıklar sebebi ile ordunun büyük kısmının kaybedilmesi bu idealin nihayete ermesinin önünde en büyük engel olmuştur.

İttihat ve Terakki taraftarlarının arzusu Azerbaycan toprakları ve halkının Osmanlı İmparatorluğu ile birleşmesi olsa da, Azerbaycanlıların bağımsız bir devlet kurma isteği daha ağır basmıştır (Swietochowski, 1988: 115). Rus işgali süresince hanlıklar dönemine özlem duyan Azerbaycan halkı bağımsızlık konusunda da olağan bir beklenti içerisinde olmuştur. Bağımsızlığın gerçekleşmesi için aydın kesimin çabaları, halk tarafından da karşılık bulmuştur.

Azerbaycan'ın bağımsızlığı için iç dinamikler uygun bir zemin teşkil ederken uluslararası sistemin de küçük devletlerin bağımsızlığı ve yaşayabilmesi için uygun olması gerekiyordu. Bu açıdan, I. Dünya Savaşı ve Rusya'daki iç savaş, sistemde güç boşluğunun oluşmasına yol açarak Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin ilan edilmesi için gerekli şartları sağlamıştır. Bu nedenle bir sonraki bölümde Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kuruluşu ve devlet inşası incelenirken Cumhuriyet'in içine doğduğu uluslararası bağlam dikkate alınacak ve konjonktürün devlet kuruluşuna etkisine değinilerek konu irdelenecektir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
BAĞIMSIZLIK İÇİN MÜCADELE VE AZERBAYCAN DEMOKRATİK CUMHURİYETİ

4.1. Savaş Sonrası Yeni Uluslararası Sistemin İnşası ve Güney Kafkasya Ulusları İçin Bağımsızlık Fırsatı

I. Dünya Savaşı boyunca milyonlarca insan hayatını kaybetmiştir. Bu insanların çalışan nüfus olması, özellikle Rusya, Almanya ve Fransa'nın işgücünü önemli ölçüde azaltmıştır. Hammadde stokları tükenmiş, üretim azalmış, taşımacılık ve ulaşımda aksaklıklar oluşmuştur (Renouvin, 1993: 108). Galip ya da mağlup fark etmeksizin, savaşan devletler büyük kayıplar vermiştir. Mağlup devletler bu kayıplar üzerine ağır anlaşmalar ile karşı karşıya kalmıştır.

Savaşın sonucu yalnızca kayıplar ve kazanımlar olmamıştır. Barış anlaşmalarından ve Paris Barış Konferansı'ndan söz etmeden önce imparatorlukların dağıldığını, Avrupa'da ve Asya'da yeni devletler kurulduğunu, bu devletlerin de sisteme entegre olmaya çalıştığını belirtmek gerekir. Daha sonra söz edileceği üzere özellikle Paris Barış Konferansı, yeni bağımsızlığını kazanmış sistemde kalıcı olmayı amaçlayan küçük devletler için fırsat olarak görülmüştür. Bu sebeple konferans süreci bilhassa değerlendirilmelidir.

Müttefiklerin savaştan çekilmesinin ardından kazanan ve kaybeden devletler arasında barış anlaşmaları dönemi başlamış, görüşmeler Paris'te düzenlenen konferansta sürdürülmüştür. 18 Ocak 1919 tarihinde başlayan Paris Barış Konferansı'na 32 devletin delegesi katılmıştır. Amerika, İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya konferansta öne çıkan devletler olup, başbakan ve dışişleri bakanlarının bulunduğu Onlar Konseyi'ni oluşturmuşlardır (Armaoğlu, 2012: 187-188). Fakat geçici barışın mimarı olarak görülen "Dört Büyükler"; İngiltere, Fransa, İtalya ve Amerika'nın konferans süresince görüşmelere hâkim olduğu görülür (Ertan ve Özgün, 2016: 555). Amerikan Başkanı Wilson'ın idealizmi ve Milletler Cemiyeti hayallerinin aksine Fransa ve İngiltere tamamen çıkarlarını sağlamak ve özellikle Almanya'nın elini kolunu bağlamak üzere hareket etmişlerdir (Armaoğlu, 2012: 187-188). Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurucusu Mehmet Emin Resulzade,

Wilson'ın ölümü sebebi ile Yeni Kafkasya dergisinde yazdığı yazıda, İngiltere ve Fransa başkanları karşısındaki tutumunu şu şekilde ifade etmiştir:

"Lloyd George İngilteresi ile Clemanceau Fransası, Wilson Amerikasını mağlup düşmanlarının kuvve-i maneviyyelerini gevşetmek için istifade ederek ellerindeki son silah-ı müdâfaalarını aldıktan sonra Versailles tezellülnamesini kendilerine imza ettirmeye muvaffak oldular. Ne feci bir netice: Wilson siyâsî bir Mesih rolü oynarken Yuda[Yahuda] vazifesini görmüş oldu!.." (Akpınar vd., 2017: 73).

Paris Barış Konferansı'nda görüşmeler 1920 yılına dek sürdüyse de ilk altı ay temel meseleler görüşülmüş ve karar alınmıştır. Diplomasi trafiğinin yoğun bir şekilde sürdüğü bu dönem, diğer dönemlerden farklı seyretmiştir (Ertan ve Özgün, 2016: 553). Savaşın sonlanması ve konferansın başlaması ile yeni devletlerin sisteme katıldığı, diplomatik rekabetin konferanslarda olduğu gibi bölgesel görüşmelerde de görüldüğü, yeni uluslararası anlaşma biçimlerinin ortaya çıktığı bir dönem başlamıştır.

Konferans sonlandığında Almanya ile Versailles (Versay) Anlaşması, Avusturya ile Saint Germain Anlaşması, Bulgaristan ile Neuilly Anlaşması, Macaristan ile Trianon Anlaşması imzalanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu ile imzalanacak olan Sevr Anlaşması'nın temelleri de Paris'te atılmıştır. Böylece "geçici barış" dönemi başlamıştır (Armaoğlu, 2012: 188-195). Özellikle Almanya'nın içinde bulunduğu durum, barışın kalıcılığının önünde en büyük engeldir. Versailles Anlaşması'na göre Almanya'nın denizaşırı topraklarının tümünden ve kıtada hâkimiyeti altında bulunan birçok bölgeden vazgeçmesi gerekiyordu. Almanya sömürgeleri manda sistemi adı altında İngiltere, Fransa, Belçika ve Japonya kontrolüne bırakılmıştır (Sander, 2010: 402-403). Alman ordusu 100 bin kişi ile sınırlandırılmış, deniz gücüne belli kısıtlamalar koyulmuş, silah üretimi ve ithalatı yasaklanmıştır. Ayrıca yüksek miktarda savaş tazminatı ödemeye de mecbur kalmıştır (Ertan ve Özgün, 2016: 567). Böylece Paris Barış Konferansı ve Versailles, kıtada İngiltere ve özellikle Fransa tarafından tamamen abluka altına alınan Almanya için travma oluşturmuştur.

Paris Barış Konferansı; yalnızca mağlup ve galip devletlerin katılmadığı, yeni ortaya çıkan devletlerin de Wilson ilkelerinden cesaret alarak delege gönderdiği bir ortam haline

gelmiştir. Konferansta "self determinasyon" hakkı tanınmış ve vurgulanmıştır (Sander, 2010: 404). Fakat Kafkas devletlerinin self determinasyonu söz konusu olduğunda Avrupa devletlerinin çifte standart uyguladığı, mağlup devletlerden kopan Orta ve Doğu Avrupa ulusları ile Rusya'dan kopan Kafkas devletlerine aynı muameleyi uygulamadığı görülmektedir. Çarlık Rusyası topraklarından ayrılan Finlandiya, Estonya, Letonya ve Litvanya bağımsız devletler olarak kabul görüp Avrupa'da varlıklarını sürdürmüştür (Winter vd., 2014: 239). Fakat Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ın bağımsızlığı konusunda Avrupa devletleri çekimser kalmış, Rus baskısı altındaki Kafkas devletleri kısa süre sonra bağımsızlıklarını kaybetmiştir.

Konferansta ele alınan bir başka nokta da sömürgecilik ve devletlerarası rekabetin yeniden şekillendirilmesi konusudur. Wilson'ın önerisi ile sömürgecilik yerine "manda" sistemi ilk kez Paris Barış Konferansı'nda gündeme gelmiştir. Wilson'a göre manda; "toprak ilhakını engellemeye yönelik insanî bir sistem"dir. Öte yandan, manda sistemi gerçekte "uygar devletler"in mandater devlet olarak sömürgecilik faaliyetlerine devam etmesine imkan vermektedir (Kasalak, 2021: 545). Milletler Cemiyeti kurulduktan ve manda sistemi kabul edildikten sonra mandater devletler olarak Fransa ve İngiltere topraklarını büyük ölçüde genişletmiştir. Büyük Britanya topraklarına bir milyon mil kare, Fransa topraklarına ise çeyrek milyon mil kare arazi eklenmiştir (Winter vd., 2014: 221). Self-determinasyon hakkı tanınmakla birlikte manda sisteminin de benimsendiği bir uluslararası sistem, küçük devletlerin ancak büyük güçlerin izin verdiği ölçüde var olabilmesine imkân tanımıştır.

Balkan devletleri arasındaki sorunların çözülmeyişi, Avrupa'da oluşan güç boşluğu, Rusya'da başlangıçta yayılmacı emellerini Avrupa üzerinde göstermese de zaman içerisinde Avrupa ve Asya'da baskı yaratacak komünist bir rejimin kurulması ve Almanya'nın fazla baskılanması bu barışın Avrupa'da kalıcı olamayacağının temel göstergeleri olmuştur (Armaoğlu, 2012: 195-196). II. Dünya Savaşı'nın tohumları da bu sebeplerle bu dönemde atılmıştır.

Her ne kadar geçici barış dönemi olsa da I. Dünya Savaşı'ndan sonra yeni bir uluslararası sistem kurulmuştur. İmparatorlukların dağıldığı dönemde Amerika ve Japonya'nın uluslararası sistem içindeki konumu değişmiş, yeni devletler ortaya çıkmıştır (Winter vd. 2014: 233). Amerika'nın - her ne kadar bir süre izolasyon politikası izlese de -

sistemde bulacağı yer, Avrupa merkezli uluslararası yapıyı dönüştürmeye başlayacaktır. Fakat savaş sonrası dönemde Başkan Wilson'ın ideallerini gerçekleştirdiğini, Amerika'yı politik hedeflerine ulaştırdığını iddia etmek mümkün değildir.

Milletler Cemiyeti'nin kuruluşu, uluslararası sistem için önemli bir yenilik olmuştur. Wilson, Senato'da sıraladığı ilkeleri arasında bir barış cemiyeti oluşturulması gereğini ifade etmiştir. Büyük savaşın yıkıcı etkileri ile yüzleşen Avrupa da barışın sürdürülebilirliği için böyle bir örgütün varlığına ihtiyaç duymuştur. Milletler Cemiyeti Misakı Paris Barış Konferansı Genel Kurulu'nda 28 Nisan 1919 tarihinde kabul edilmiş, itilaf devletlerinin içerisinde bulunduğu on üç "tarafsız" devlet cemiyetin asli üyeleri olarak seçilmiştir. Merkezi Cenevre olarak belirlenen Milletler Cemiyeti üyeleri kurucu ve davetli üyeler olmak üzere ikiye ayrılmış, savaşın kazananları örgütün kurucu üyeleriyken tarafsız devletler davetli üye olmuştur. Kaybeden devletler ise örgüte bu iki statünün dışında kalarak daha sonra dâhil olmuştur (Polat, 2020: 1951-1955). Kazanan devletlerin etkin olacağı şeklinde bir izlenim veren Milletler Cemiyeti ve sunduğu "kolektif güvenlik" fikri, kurulduğu dönemde İngiltere ve Fransa tarafından uygulanabilir bulunmamıştır (Winter vd., 2014: 246-247). İdealist perspektifi yansıtan Milletler Cemiyeti teorisi, pratik ile örtüşmemiştir.

Sonuç olarak savaş sonrası yeni sistemin oluşturulma ve yerleştirilme çalışmaları 1925 yılına dek sürmüştür. 1925 yılında Locarno Antlaşmaları ile yumuşama ve işbirliği dönemine girilmiştir. Silahsızlanma ile birlikte barışın sürdürülmesi 1925 ve 1931 yılları arası dönemin ana hedefi haline gelecektir (Armaoğlu, 2012: 287). Yeni sistemin oluştuğu süreç içerisinde küçük devletler sistemde oluşan güç boşluğundan yararlanıp bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Rus idaresinden kopan Kafkas devletleri de söz konusu küçük devletlerden olmuştur.

Rusya'da Şubat Devrimi ile Romanov Hanedanlığı sona ermiş, geçici hükümet kurulmuştur. Geçici hükümetin ilk uygulamalarından biri Rus olmayan halkların dinî ve ulusal haklarını kısıtlayan yasal düzenlemeleri kaldırmak olmuştur. Ayrıca Rus olmayan halkların bulunduğu bölgelerde mahalli yönetimler oluşturulup, burada yerel temsilcilerin bulunmasına da hak tanınmıştır. Böylece Kafkasya'da bağımsızlığını ilan edecek yeni devletlerin doğuş süreci başlamıştır.

Geçici hükümetin tanıdığı fırsatlar bağlamında "Ozakom" olarak adlandırılan Özel Kafkasya Komitesi kurulmuştur. Ozakom'un başkanı Rus Kadet Partisi mensubu Kharlamov, üyeleri ise Gürcü Menşevik Chkenkeli, Gürcü Sosyal Federalist Abashidze, Ermeni Kadet mensubu Papadjanian ve son olarak Azerbaycanlı Müsavat mensubu Caferov'dur. Ozakom beklediği desteği alamamış, temsildeki orantısızlık ve tarım politikaları sebebi ile eleştirilere maruz kalmıştır. Ayrıca Ozakom'un yumuşak gücüne karşın, Kafkasya'da bulunan diğer örgütlenmelerin kuvvetlenmeleri, komiteyi gölgede bırakmaya yetmiştir (Swietochowski, 1988: 124).

Bu noktada ilk olarak; Kadet Partisi, SR (Sosyal Devrimciler), Menşevikler, Müsavat Partisi ve Taşnak Partisi'ne mensup temsilcilerin bulunduğu Tiflis ve Bakü Sovyeti dikkat çekmektedir. Menşeviklerin etkisi altında bulunan Tiflis Sovyeti'ne karşın, Bakü Sovyeti[1] üyeleri arasında Bolşevikler hâkimiyet yarışını kazanmıştır (Altstadt, 1992: 79). Bakü Sovyeti'nde liderliğe Ermeni Bolşevik Şaumyan seçilmiş, yönetime Slav ve Ermeniler getirilmiş, bu grup Güney Kafkasya'ya hâkim olmak istemiştir (Şükürov ve Qafarov, 2010: 12). Taşnaklar ve Bakü Bolşevikleri bölgedeki Müslümanların gözünü korkutmak amacı ile askeri birlikler oluşturup silahlarını Müslüman halka çevirmişlerdir. Böylece Bakü'nün Ruslardan kopmayacağına inanmışlardır (Asker, 2015:538).

Ermeni ve Slav gruplar bu tür faaliyetler içerisinde iken Güney Kafkasya Müslümanları da organizasyonlar kurmuştur. Milliyetçilik, sosyalizm ve panislamizm ideolojileri ile temellendirilen teşkilatlanmalar gerçekleşmiştir. İlk olarak dönemin kayda değer milliyetçi organizasyonları; Bakü'de etkin olan Resulzade önderliğindeki Müsavat Partisi, Gence'de Difâî mensuplarının kurduğu Türk Âdem-i Merkeziyet Fırkası ve Fethali Han Hoyski ile Ali Merdan Topçubaşı'nın liderlik ettiği Bağımsız Demokratik Gruptur. Sosyalizmin Azerbaycanlılar arasındaki temsilcisi ise Himmet'tir. Her ne kadar üyelerinin önceki dönemde RSDİP'e katılması ile Himmet etkinliğini yitirmişse de, bir Rus partisine dâhil olmak istemeyen Azerbaycanlı RSDİP'liler bu partiyi tekrar canlandırmaya çalışmıştır. Son olarak Panislamist görüşlere sahip olan Gence İttihad-ı İslam ve Rusya'da Müslümanlık Fırkası bir araya gelerek teşkilatlanmışlardır. Panislamist eğilime sahip olan grupların yerel

[1] Şubat Devrimi'nden sonra Bakü'de iki yönetim organı ortaya çıkmıştır: geçici hükümetin temsilcisi olarak görülen İKOO (Halk Örgütleri Yürütme Komitesi) ve temsilcilerini Bakü'de bulunan işçilerin seçtiği Bakü Sovyeti (Suny, 2019: 87).

milliyetçiliği ve Rusya'dan ayrılma fikrini reddettikleri, Rusya Müslümanları olarak ortak hareket etme görüşüne sahip oldukları görülür (Swietochowski, 1988: 125-128). Böylece Azerbaycan siyasetinde Müsavat ile Panislamist İttihad arasında düşünsel bir çatışma oluşmuştur.

4.2. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin Kuruluşu

Şubat Devrimi'nden sonra Azerbaycanlıların bağımsızlık arzularını gösterdikleri ilk organizasyon Bakü'de toplanan Kafkasya Müslümanları Kongresi'dir. Topçubaşı'nın başkanlık ettiği kongrede Müsavat ve Türk Âdem-i Merkeziyet Fırkaları Azerbaycan'a geniş bir özerklik hakkı tanınmasını istemesine karşın, İslamcı İttihadcılar, Himmetçiler, Sosyalistler, Bolşevik ve Menşevikler, Rusya'ya bağlılığın sürmesi gerektiğini savunmuştur. Sonuç olarak bu kongrede Rusya'nın mahallî federasyona dayalı demokratik ve federatif bir cumhuriyet olarak var olmasına yönelik beklenti görülmektedir (Nesibli, 2019: 312). Bakü'de Taşnak, Menşevik ve Bolşevik örgütlerinin güçlü olup Müslümanların birleşmesine karşı olması, Azerbaycan'ın başlangıçta özerkliğini ilerleyen dönemlerde ise bağımsızlığını isteyen siyasilerin çalışmalarını güçleştirmiştir (Hasanov, 2015: 239).

Ekim ayında Müsavat ve Türk Âdem-i Merkeziyet Fırkaları birleşerek Azerbaycan siyasetinin en önemli gücü haline gelmiştir. Kısaca Müsavat olarak anılmaya devam eden partinin temel amacı başlangıçta özerklik, nihayetinde bağımsız bir milli devlet oluşturmaktır. Seküler milliyetçi görüşe sahip olan Müsavat'a göre millet; din, dil, gelenek, tarih, kültür, edebiyat, tarih ve hukuk topluluğudur. Yalnızca din bağı, bir topluluğu millet yapmaz (Swietochowski, 1988: 132-133). Böylece çağdaşlarına göre gelişmiş bir millî bilincin Müsavat'ın temelinde olduğu anlaşılır.

Ulusların self determinasyon hakkı konusunda Bolşeviklerin görüşü dikkat çekicidir. Zira Bolşeviklerin Ekim Devrimi öncesi ve devrimin başlangıcındaki tavrı, daha sonra uygulanan politikaların tutarsızlığı ile bozulacaktır. Devrimden önce Lenin; tüm işçilerin birleşmesi gerektiğini düşünse de, halkların kendi kaderini tayin hakkı olması gerektiğini savunmuştur. Bolşeviklerin özerklik ve self determinasyona yönelik bakış açısı, Müsavatçıların da Bolşevik devrimini desteklemesine yol açmıştır (Swietochowski, 1988: 137-138). Devrimden sonra ülkede anarşinin ve iç karışıklıkların artması sonucu Bolşevik

hükümeti mevcut rahatsızlığı daha da artırmamak ve tepki çekmemek amacı ile ulusların kendi kaderini tayin hakkına sahip olduğunu belirtmeyi sürdürmüştür (Nesibli, 2019: 313). Müsavatçılar da Bakü'de toplantı düzenleyip, bu haktan faydalanmak niyeti ile özerklik taleplerini belirtmişlerdir (Swietochowski, 1988: 139).

Bu süreçte Bakü Sovyeti, SR ve Menşeviklerin muhalefetine rağmen Şaumyan liderliğindeki Bolşevikler tarafından ele geçirilmiştir. Devrimden bir ay sonra Güney Kafkasya'nın partileri Tiflis'te toplanmış ve bölgeyi bağımsız yönetecek bir komite oluşturulmasına karar vermişlerdir. Böylece Ozakom feshedilmiş, Transkafkasya (Zakafkasya) Komiserliği (Zakafkom) kurulmuştur. Zakafkom, kurucu meclis oluşana dek yetkili olduğunu ilan etmiştir. Meclis için seçimler yapılmış, Kafkasya'dan en fazla temsilci çıkaracak olan partiler Menşevikler ve Müsavat olmuştur (Swietochowski, 1988: 147-149).

Ekim Devrimi gerçekleştikten sonra, hâlâ savaş içerisinde bulunan Rusya adına Sovyet hükümeti, Almanya ile ateşkes ilan edip Brest-Litovsk Anlaşması'nı imzalamıştır. Bu ateşkesin ardından Osmanlı'nın Kafkas Cephesi kumandanı Vehip Paşa da Zakafkom ile barış anlaşması imzalamak istemiş fakat Zakafkom'a anlaşma yetkisi verecek olan ve açılması beklenen Umum Rusya Müessisler Meclisi, Lenin tarafından feshedilince Kafkasya'da yeni bir kriz başlamıştır. Kafkas halklarının kurduğu demokrasi hayalleri, Bolşevik lider tarafından yıkılmıştır. Meclise seçilmiş olan Transkafkasya temsilcileri, Gürcü Menşevikler öncülüğünde "Zakafkasya Seymi" adı altında toplanmışlardır. Bolşevik hükümetin anti-demokratik hamleleri ve Brest Litovsk Anlaşması ile Kars, Ardahan ve Batum'un Türklere verilmesi, Gürcü ve Ermeni temsilcileri rahatsız etmiş ve bu anlaşmayı tanımadıklarını bildirmişlerdir. Fakat henüz Sovyet Rusya'dan ayrılmadıkları için anlaşmayı tanımamaları ve Türk temsilcilerden talepleri uluslararası hukuka uygun bir zemine oturmamıştır. Kafkasya'nın Ruslardan kopmasını istemeyen Bolşeviklerin desteği ile Taşnak örgütü mensupları Bakü'de bulunan Müslüman Türklere karşı "Mart Katliamları" olarak bilinen saldırıları düzenlemiştir (Nesibli, 2019: 314-316). İngiliz belgelerine göre Bakü ve çevresinde 30 bin Müslüman katledilmiş, 180 köy yıkılmıştır (Gozalova, 2017: 53). Böylece Ermeni Taşnak örgütü, Ruslara bağımlı bir Azerbaycan'ı bağımsız bir Ermenistan'a tercih etmiştir.

Bağımsızlığa giden bu zorlu süreçte Kafkas İslam Ordusu Azerbaycan'a büyük ölçüde katkı sunmuştur. Taşnakların Azerbaycan topraklarında Müslümanlara yönelik gerçekleştirdikleri katliamlar sebebiyle Azerbaycan Türkleri, Osmanlı kuvvetlerinden yardım istemek zorunda kalmıştır. Dönemin Osmanlı Harbiye Nazırı Enver Paşa, bölge halkının yardım taleplerini karşılıksız bırakmamıştır. İngiltere, Almanya ve Rusya'nın Osmanlı'nın Azerbaycan ile açıkça ilgilenmesinden rahatsız olması, Enver Paşa'yı farklı bir rota izlemeye sevk etmiştir. Kafkas İslam Ordusu'nun kuruluşu planlanmış, Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa bu orduyu komuta etmekle görevlendirilmiştir. 3 piyade ve bir süvari tümeninden oluşan Kafkas İslam Ordusu, Nuri Paşa tarafından 8 Nisan 1918 tarihinde Gence'de kurulmuştur. Kafkas İslam Ordusu, Azerbaycan'da terör eylemlerinin ve işgallerin sonlanması için faaliyetlerde bulunmuş, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurulması için gereken şartların sağlanmasına katkı sunmuştur. Ermeni ve Bolşevik güçlerine karşı mücadele ederek birçok bölge kurtarılmıştır. Kafkas İslam Ordusu önemli zaferler elde edip Bakü'ye yaklaşmış, iki kez Bakü'ye taarruz edilmiş ve sonuçta 15 Eylül 1918'de Bakü alınmıştır. Bakü'nün kurtuluşu Azerbaycan Türkleri tarafından sevinçle karşılanmıştır. Ermeni çetelerinin saldırılarının sürmesi üzerine Kafkas İslam Ordusu'nun bir bölümü Karabağ'a yönelmiştir. Gökçay, Salyan, Şamahı, Hacıkabul ve Nahçıvan'da da muharebeler edilmiş ve düzen sağlanmıştır (Memmedli ve Çelik, 2020: 404-412).

Kafkas İslam Ordusu faaliyetlerine başlamışken Seym'de Brest Litovsk'dan rahatsız olan Ermeni ve Gürcüler Osmanlı İmparatorluğu'na 13 Nisan 1918 tarihinde savaş açmıştır (Türe ve Aghaazizov, 2019: 5443). Seym'e katılan Azerbaycanlı temsilciler ise Taşnak çetelerin saldırılarını gündeme getirmiş, Taşnakların bölgeden çıkarılması için takviye kuvvet gönderilmesi gerektiğini belirtmiş, talepleri kabul edilmediği takdirde bağımsız hareket edeceklerini bildirmişlerdir. Esasen Osmanlı kuvvetleri ile savaşarak püskürtebileceklerini düşünen Ermeni ve Gürcüler, Batum ele geçirilince barışa razı olmuşlardır. Aynı zamanda Güney Kafkasya'nın bağımsızlığı için karar alınmıştır (Şükürov ve Qafarov, 2010: 17-18). 22 Nisan'da Zakafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti (ZDFC) ilan edilmiştir. Fakat ZDFC'nin ömrü uzun olmamış, Osmanlı temsilcileri ile barış görüşmelerinin gidişatından memnun olmayan Gürcüler, Gürcistan'ın bağımsızlığını ilan etmiştir. Seym'in Müslüman temsilcileri de Azerbaycan'ın bağımsızlığı için toplanmış, Gence'de Bolşevik saldırılarının bastırılmasına yardımcı olan Nuri Paşa'nın da olumlu

görüşlerini almıştır. Nihayet 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan'ın bağımsızlığı ilan edilmiştir (Nesibli, 2019: 319-323).

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurulması ile 1918 yılına dek coğrafi bölge ismi olarak kullanılan Azerbaycan ismi, yaklaşık iki milyon nüfusu olan bir devletin adı olmuştur. Bağımsızlığın ilanı ile Misak-ı Milli olarak anılan 6 maddelik, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin ilk hukuki belgesi olan bildiri yayınlanmıştır (Ganiyev, 2004: 45). Bu bildirinin maddeleri şu şekildedir:

1. Azerbaycan tamamiyle bağımsız bir devlet olarak Transkafkasya'nın güney ve doğusunu içine alır.

2. Bağımsız Azerbaycan Devleti'nin yönetim şekli demokratik cumhuriyettir.

3. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, başta komşuları olmak üzere tüm millet ve devletlerle dostça ilişkiler kurmaya kararlıdır.

4. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, etnik köken, din, sınıf, meslek veya cinsiyet farkı gözetmeksizin sınırları içindeki bütün vatandaşlarının tüm sivil ve siyasal haklarını güvence altına alır.

5. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, topraklarında yaşayan tüm milletlerin özgürce gelişmesini destekler.

6. Azerbaycan Kurucu Meclisi toplanana kadar, Azerbaycan'daki en yüksek yetkili merci, genel oyla seçilmiş olan Ulusal Konsey'dir, geçici hükümet bu konseye karşı sorumludur (Swietochowski, 1988: 177).

Bağımsızlığın ilanının hemen ardından Azerbaycan siyasetinde kaos başlamıştır. Fethali Han Hoyski, başkanlığını Resulzade'nin yaptığı Ulusal Konsey tarafından geçici hükümeti kurmakla görevlendirilmiştir (Nesibli, 2019: 325). Konseyde yer alamayan siyasiler, geçici hükümeti yönetimden uzaklaştırmak için Nuri Paşa komutasındaki Osmanlı kuvvetlerinden destek beklemiştir. Nuri Paşa'nın söz konusu siyasilerden etkilenmesinin ardından, duruma tepki olarak Himmetçiler ve sosyalistler Ulusal Konsey'den ayrılmış ve Başbakan Hoyski de hükümetin istifasını ilan etmiştir. Bunun üzerine Ulusal Konsey, tüm yetkileri Fethali Han Hoyski'ye devredilerek feshedilmiştir (Nesibli, 2018: 49-50).

Azerbaycanlı siyasiler arasındaki anlaşmazlıklar sürerken, Bakü'de toplanan ve Ermenilerin çoğunlukta olduğu Kızıl Ordu Kafkas Kolordusu Gence'ye saldırı planlamış, Gökçay'da Kafkas İslam Ordusu ile karşılaşmış ve dört gün süren savaşın ardından çekilmek zorunda kalmıştır. Nuri Paşa komutasındaki Kafkas İslam Ordusu, Bakü'ye dek Sovyet güçlerini takip etmiştir (Swietochowski, 1988: 180-181). Görüldüğü üzere Azerbaycan bağımsızlık sürecinde hem siyasi hem de askeri açıdan zor bir dönem geçirmiştir.

Kaos yalnızca Azerbaycan'ın iç siyasetinde değil, Kafkasya topraklarında da hâkimdir. Hem Gürcistan hem de Ermenistan ile sınır sorunları yaşayan Azerbaycan hükümeti, daha sonra bu devletlerle konfederasyon oluşturulacağı inancı ve Yukarı Karabağ üzerindeki haklarından vazgeçmesi beklentisi ile İrevan bölgesini Ermenistan'a bırakmıştır. Fakat Ermenistan'ın toprak iddialarını sürdürmesi, Azerbaycanlılar ve Ermeniler arasındaki gerilim ve sınır anlaşmazlıkları sebebi ile Güney Kafkasya'da bir konfederasyon oluşma ihtimalinin azalması, Azerbaycan hükümetinin İrevan kararından pişmanlık duymasına neden olmuştur. Bu yüzden Azerbaycan hükümeti tarafından yayınlanan resmi belgelerde İrevan bölgesi de Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti sınırları içerisinde gösterilmiştir. Kafkasya'daki sınır sorunlarının çözülmesi için İstanbul'da düzenlenecek konferansta öne sürmek amacı ile Ali Merdan Topçubaşı Azerbaycan'ın sınırlarını gösteren bir belge hazırlamıştır. Bu belgeye göre Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti beş guvernörlükten oluşmuştur. İlk olarak Bakü Guvernörlüğünde; Bakü, Şamahı, Lenkeran, Gökçay, Cevat ve Kuba kazaları, Gence Guvernörlüğünde; Gence, Cavanşir, Nuha, Şuşa, Ereş, Karyagin, Zengezur ve Gazah kazaları, İrevan Guvernörlüğünde; Nahçıvan, Şerur-Dereleyez, Sürmeli, Novo-Bayezid, Eçmiadzin ve Aleksandropol kazaları, Tiflis Guvernörlüğünde; Tiflis, Borçalı, Sığnah, son olarak Zakatala ve Dağıstan Guvernörlüğünde; kısmen Kür ve Samur çayı arasındaki bölge, Derbent ve Kaytak-Tabarsaran kazaları bulunuyordu (Şükürov ve Qafarov, 2010: 283). Azerbaycan hükümetinin belirlediği sınırlar içerisindeki topraklarda Gürcistan ve Ermenistan'ın da hak iddia etmesi ile barışçıl bir şekilde sınırların belirlenmesi mümkün olmamıştır. Özellikle sınır bölgelerinde bulunan Zakatala, Borçalı, Dağlık Karabağ ve Nahçıvan sorunları bölgesel soruna dönüşmüştür.

1920 yılında Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı'nın hazırladığı belgelere göre tartışmalı bölgeler olan Tiflis ve İrevan Guvernörlüğü de dâhil olmak üzere Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin yüzölçümü 113 bin km^2'ydi. Fakat Azerbaycan hükümetinin egemenlik

alanı tartışmalı bölgeler çıkarıldığında 97 bin km^2'ye denkti. Sovyet Azerbaycan'ında ise 11 bin km^2 daha kaybedilmiştir (Şükürov ve Qafarov, 2010: 284-285).

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin nüfus yapısı da ayrıca incelenmelidir. Çarlık Rusyası'nın işgalinden sonra Azerbaycan'da uygulanan iskân politikası ile nüfus artmış ayrıca Türk nüfusunun oranı azaltılmıştır. Paris Barış Konferansı'nda sunulan belgelere bakıldığında Azerbaycan topraklarında dört buçuk milyon kişi yaşadığı anlaşılır. Fakat Azerbaycan sınırlarına dâhil olduğu tartışmalı olan bölgeler haricindeki nüfusa bakıldığında 2 milyon 800 bin civarı Azerbaycanlı olduğu tahmin edilmektedir. Bu sayı 1920 yılındaki istatistiklerle karşılaştırıldığında nüfusun azaldığı, çok sayıda Azerbaycanlının Birinci Dünya Savaşı ve bölgesel savaşlarda hayatını kaybettiği ya da yerinden edildiği görülmektedir (Şükürov ve Qafarov, 2010: 285-287).

4.3. Azerbaycan'ın Bağımsızlığına Yönelik Tepkiler

Azerbaycan'ın bağımsızlığının ilanı, yalnızca Kafkasya'da değil, uluslararası alanda da önem arz etmektedir. Sovyet Rusya, Osmanlı İmparatorluğu, İran, Almanya, İngiltere ve Fransa gibi birçok ülkenin bölgeye ilgi duyduğu bilinmektedir. Bu ilginin en önemli nedenleri, Bakü ve çevresinde bulunan yeraltı kaynakları ve Azerbaycan'ın jeostratejik önemidir. Fakat bu ilgiye karşın Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin ilanından sonra devletlerin genellikle olumsuz ya da çekimser tavır sergilediği görülmektedir.

Bağımsızlığa yönelik ilk tepkilerden biri Azerbaycan'ın bağımsızlığının ilanına itiraz eden Almanya'dan gelmiştir. Almanya, Gürcistan'ı tanımasına rağmen Azerbaycan ve Ermenistan'ı büyük savaşın sonuna dek egemen devletler olarak tanımamıştır (Şükürov ve Qafarov, 2010: 57-58). Bunun nedeni Almanların Gürcistan ile olumlu ilişkiler kurabilmesi, Sovyet Rusya ile Kafkasya politikaları konusunda ortak bir görüşe sahip olmaları ve İran'ın Azerbaycan'a yönelik olumsuz yaklaşımıdır.

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin ilanına en büyük tepki ise İran'dan gelmiştir. Yukarıda da söz edildiği gibi Azerbaycan ismi belli bir coğrafi bölgeyi işaret ediyor, bu bölge içerisine "Güney Azerbaycan" olarak bilinen, İran'ın kuzeyinde bulunan toprakları da giriyordu. Kaçar Hanedanı bu isimle bağımsız bir devlet kurulmasını, İran'ın

toprak bütünlüğüne yönelik bir tehdit olarak görmüştür. Osmanlı kuvvetleri de İran'ın kaygılarını doğrular şekilde Tebriz'e hâkim olmuş, kuzey topraklarını kaybetmek istemeyen İran, Azerbaycan'ın bağımsızlığına karşı olduğunu ilan etmiştir. İran ve Azerbaycan arasındaki "Azerbaycan" adı ile ilgili kaygılar, bölgenin "Kafkasya Azerbaycanı" olarak anılması ile kısmen giderilmiştir (Şükürov ve Qafarov, 2010: 58).

Azerbaycan'ın bağımsızlığının en önemli etkenlerinden biri Osmanlı Devleti'nin varlığıdır. Osmanlı Devleti siyasi ve askeri olarak büyük ölçüde destek sağlamıştır. Swietochowski'ye göre Osmanlı Devleti Azerbaycan'ı ayrı bir devlet olarak değil, büyük Turan'ın bir parçası olarak görüyordu (Swietochowski, 1988: 178). Fakat Azerbaycan'ın bağımsızlık sürecinde bölgede bulunan Osmanlı subaylarının Azerbaycan'ın bağımsızlığını desteklediği görülmüştür (Nesibli, 2018: 48). Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin ilanı, Türk kamuoyunda önemli bir yer tutmuş, kutlanacak bir gelişme olarak görülmüştür (Şükürov ve Qafarov, 2010: 59-60).

Bağımsızlık, İngiltere'nin Kafkasya'da bulunan askeri birliğinin komutanı General Thomson tarafından da olumlu karşılanmamıştır. Ona göre Azerbaycan Devleti, halkı arkasına almamış ve Türklerin entrikaları ile kurulmuştur (Nesibli, 2018: 64). Thomson'ın Azerbaycan aleyhindeki düşüncelerinde Ermenilerin etkisi oldukça fazladır.

Genel olarak bağımsızlık konusunda çoğu devletin sessiz kaldığı, yalnızca Azerbaycan'ın değil eski Çarlık Rusyası topraklarından kopan diğer Kafkas devletlerinin bağımsızlığına yönelik de olumlu görüş belirtmekten çekinildiği görülmektedir. Bunun temel nedenleri Rusların tekrar bu topraklarda hâkimiyeti sağlayacağına olan inanç ve diğer devletlerin Sovyet Rusya'yı karşılarına almak istemeyişidir.

4.4. Azerbaycan'da Devlet Düzeninin Oluşması

Devlet yönetimi konusunda hanlıklar döneminden tecrübeli olan Azerbaycanlıların uzun süre Rus egemenliği altında kalması, bu tecrübelerden faydalanmayı güçleştirmiştir. Azerbaycan hükümeti ve parlamento, devlet düzeninin sağlanması için çalışmalar yapmış, kamu yönetimi, güvenlik, ekonomi, kültür, eğitim ve diğer birçok alanda politikalar izlemiştir.

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin ilanından sonra ilk hükümet, Milli Şura'nın verdiği yetki ile Fethali Han Hoyski hükümeti olmuştur. Hükümet; Başbakan ve İçişleri Bakanı Hoyski, Savunma Bakanı Hüsrev Bey Sultanov, Dışişleri Bakanı Mehmet Hasan Hacınski, Maliye ve Halk Eğitim Bakanı Nesib Bey Yusufbeyli, Adalet Bakanı Halil Bey Hasmemmedov, Ticaret Bakanı Mehmet Yusuf Caferov, Tarım ve Çalışma Bakanı Ekber Ağa Şeyhülislamzade, İletişim ve Ulaşım Bakanı Hudadat Bey Melik Aslanov ve Devlet Müfettişi Camo Bey Hacınski'den oluşmuştur. Bu isimler arasında Himmet, Müsavat, İttihat ve Sosyalist parti mensupları bulunmaktadır. Bağımsızlığın ilanı sürecinde Milli Şura'ya ve hükümete mensup önemli isimler Batum'da bulunuyordu ve diplomatik görüşmelere başlamış hatta ilk anlaşmalara imza atmışlardı (Nesibli, 2018: 48-49).

Azerbaycan'da Milli Şura ve hükümet dışında kalan bazı siyasiler Kafkasya'da bulunan Osmanlı kuvvetlerinin komutanı Nuri Paşa'nın gözünde yönetimi itibarsızlaştırmaya çalışmış ve kısmen başarılı olmuşlardır. Osmanlı desteğini kaybetmek istemeyen Milli Şura, Hoyski'den yeni bir hükümet kurmasını talep etmiştir. Osmanlı devlet adamları ve askerlerinin Azerbaycan ile güçlü bir bağ kurduğu, hatta iç işlerine müdahale ettikleri görülse de Azerbaycanlı yöneticiler egemenliklerinden ödün vermek istememiştir (Nesibli, 2018: 49-50).

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin ekonomik, askeri ve eğitim gibi birçok alanda yapılanmasında Osmanlı Devleti'nin desteğinin büyük payı olmuştur. Osmanlı hükümeti Azerbaycan'a borç vermiş, öğretmen ve kitap göndermiş, askeri alanda da hem Osmanlı kuvvetlerini yönlendirmiş hem de Azerbaycan'ın kendi ordusunu kurmasına destek olmuştur (Nesibli, 2019: 329). İlk milli mecliste de Nesib Bey *"Azerbaycan'ın hilası ve nicatı Osmanlı ve yüce ordusudur."* diyerek, Osmanlı İmparatorluğu'nun desteğini vurgulamıştır (Mustafayev, 2013: 218). Fakat Osmanlı İmparatorluğu'nun desteği olmadan da Azerbaycan hükümeti, varlığını sürdürmek ve devlet düzenini sağlamak için üstün çaba göstermiştir.

Bağımsızlığın ilanından sonra Milli Hükümetin ilk başkent Gence'ye taşınması ile devlet olma yolunda adımlar atılmaya başlamıştır. Gence'de Milli Matbaa kurulmuş,

Ağaoğlu "Türk Yurdu" gazetesinin yayınına burada başlamıştır. Daha sonra Bakü, Bolşevik işgalinden kurtulmuş ve merkez buraya taşınmıştır (Mustafayev, 2013: 213-214).

Devlet düzeninin oluşması sürecinde öncelikle yürütme organı olan Azerbaycan hükümetinin faaliyetlerinden söz etmek gerekir. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kuruluşu ile yıkılışı arasında beş hükümet görev yapmıştır. Üç hükümette Fethali Han Hoyski, iki hükümette ise Nesib Bey Yusufbeyli başbakanlık yapmıştır. Devletin kurucu aydınları çoğunlukla Müsavat mensupları olsa da hükümetler tamamen Müsavat'ın kontrolünde değildi. Kabinelerde Müsavat üyelerinin yanı sıra tarafsızlar, Himmet ve Ahrar mensupları, sosyalistler ve hatta Slavyan-Rus Cemiyeti temsilcileri de yer almıştır (Ganiyev, 2004: 72-75). Azerbaycan'da demokratik bir toplum ve yönetim oluşturulmaya çalışılmıştır.

Azerbaycan'ın milli güvenlik anlayışı ve kurumlarının geliştirilmesi Çarlık topraklarından kopan diğer devletlere göre daha zorlu bir süreci gerektirmiştir. İmparatorluğun Azerbaycanlılara askeri alanda görev vermekten kaçınması, Azerbaycan halkının bu alanda tecrübe kaybetmesine neden olmuştur. Bu kaybı Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti kuruluş döneminde Osmanlı Devleti'nin askeri tecrübesi ile telafi etmiştir. Osmanlı Devleti ile yapılan anlaşmalarda kabul edilen maddeler, Osmanlı kuvvetlerinin askeri alanda gerekli durumlarda Azerbaycan'a yardımını gerektirmiştir (Nesibli, 2019: 342-343).

Birinci Dünya Savaşı'nın sonlanması ve Osmanlı askerinin Azerbaycan'dan çekilmesi Azerbaycan'da düzenli milli ordunun kurulması ihtiyacını öne çıkarmıştır. Harbiye Nazırlığı bu alanda çalışmalara başlamış, subay eksikliği, bütçe yetersizliği, donanım eksiklikleri ve başka birçok alanda sorunlarla karşılaşmıştır. Kısıtlı imkânlarla Harbiye Nezareti düzenli ordu planlamasını yapmış, Beyaz Ordu komutanı Denikin'in gönüllü ordusunun Kafkasya'yı tehdidine karşı da Gürcistan ile savunma anlaşması imzalanmıştır. Bir yandan Ermeni çetelerin saldırıları ile de mücadele etmek zorunda kalan Azerbaycan, halk birlikleri oluşturmuş, mücadeleyi sürdürmüştür. Savaş alanında elde edilen başarılar Azerbaycan askerine ganimet olarak askeri teçhizat da kazandırmış, bu teçhizatlar Azerbaycan'ın askeri gücünün sürdürülebilirliğine katkıda bulunmuştur. 1919 yılı biterken Azerbaycan, askeri güç olarak iki piyade ve bir tümene sahiptir. Ordu gücünün artması için askeri okullar kurulmuş, zorunlu askere alım ve silah tedariki arttırılmaya

çalışılmıştır (Nesibli, 2019: 346-348). Fakat Azerbaycan Devleti'nin bu alanda daha fazla gelişmeye vakti olmamıştır.

Azerbaycan hükümeti, 1918 yılının Haziran ayında ilk sınır karakolunu kurmuş ve ulusal bayrağın nasıl olacağına dair karar almışlardır. 9 Eylül'de bayrağın şekli değiştirilmiş, beyaz hilal ve sekiz köşeli yıldızın bulunduğu, mavi, kırmızı ve yeşil renklerini taşıyan bayrak kabul edilmiştir (Babayev, 2018: 193). Tarif edilen bayrak, Azerbaycan'da günümüze dek kullanılmış ve hala kullanılmaktadır.

Hükümet, eğitim ve kültür alanında da politikalar üretmiştir. Bu politikaları üretirken Türk dilinin devlet dili olarak yerleşmesine de dikkat etmişlerdir. 1918 yılının Ağustos ayında çıkan bir kanun ile ilk, orta ve yüksek okullarda eğitim dili Türkçe olmuştur. Eğitim Bakanlığı, Türk Tarihi, Türk Coğrafyası, Türk Dili ve Edebiyatı gibi derslerin müfredata eklenmesi için çalışmalar yapmıştır. Bakü Devlet Üniversitesi, Bakü, Şeki, Zakatala, Ağdam ve Şuşa'da öğretmen okulları, öğretmenevi açılmıştır. Dört fakülteden oluşan Bakü Devlet Üniversitesi'nde yabancı öğrenci ve eğitimciler de bulunmuş, kapasitesini zaman içerisinde artırmıştır. Fakat yabancı katılımcılar ve bazı bölümlerde Rusça eğitim verilmesi tepki alınca, Rusça bölümlere de zorunlu Türkçe dersler koyulmuştur (Mehmetov, 2009: 591-593).

Eğitim ve devlet dilinin Türkçeleştirilmesi üzerinde özellikle durulmuştur. Devlet dili olarak Azerbaycan Türkçesi ilk kez Safeviler devrinde Şah İsmail Hatayi tarafından ilan edilmiştir. Fakat o dönemde Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nde olduğu kadar geçerli olmamış, Türkçe; Arapça ve Farsça'nın gölgesinde kalmıştır. 19. yüzyıldan itibaren Ahundov (Ahundzade), Ağayev, Mirza Kazım Bey gibi Azerbaycanlı aydınlar, Azerbaycan'da dil reformunu gerekli görmüşlerdir. Hâsılı, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nde gerçekleştirilen dil reformu fikri aniden gelişen bir politika değildir. Bağımsızlığın ilanından bir ay sonra Türk dili, Azerbaycan'da resmî dil ilan edilmiştir. Türkçe bilmeyenler için kurslar açılmış, memurlara Türkçe öğrenene dek Rus dilinin kullanılması için izin verilmiştir. Hükümet bu politika için özel olarak bütçe ayırmıştır. 1919 yılının Şubat ayında Harbiye Nazırı Mehmandarov, ordunun dilinin de Azerbaycan Türkçesi olduğunu belirterek, Türkçe bilmeyen ordu mensuplarının bir ay içerisinde öğrenmesi emrini

vermiştir. Ayrıca hükümet, alfabe konusunda da ıslahatlar planlamış olsa da uygulamak için zamanı olmamıştır (İbrahimov, 2020: 1416-1421).

Hükümet, kurumlarda millileşmenin tamamlanması için iki yıllık bir süreç belirlemiştir (İbrahimov, 2020: 1417). Azerbaycan hükümeti, millileşme çalışmalarını devlet politikalarına bu şekilde yansıtmış, bazı konularda zaman zaman gayrimüslimlerin tepkisini çeken uygulamalar olmuşsa da millileşme politikaları ile azınlık haklarının korunması birlikte değerlendirilmiş ve azınlık hakları gözetilmiştir. Müsavat'ın savunduğu temel ilkelerden biri olan milli azınlıkların kültürel ve siyasal haklarının güvence altına alınması esası zedelenmeden millileşme sağlanmaya çalışılmıştır (Swietochowski, 1988: 196).

Toprak reformu, bu dönemde ihtiyaç en önemli politikalardan biriydi. İşçi ve köylü haklarını vurgulayan Müsavat'ın toprak reformu önerisi şu şekildeydi: Özel mülk ya da eski Rus devletine ait olması fark etmeksizin topraklar karşılıksız olarak köylülere dağıtılmalı, toprak mülkiyeti konusunda kanunlarla azami bir sınır belirlenmeli, toprağı dağıtılacak olanlara kayıplarının karşılığı verilmeli. Müsavat'ın bu radikal önerileri parti içinde bile muhalefet ile karşılaşmıştır. Parlamentoya kanun teklifi götürülmüşse de görüşülmesi ertelenmiş, çözümlenmesi zor bir konu olarak kalmıştır. Toprak sahipleri ve köylüler arasında anlaşmazlıklar sürmüş, bu durum Azerbaycan'ı dış etkenlere karşı zayıflatmıştır. Bolşevikler de köylüler arasında propaganda yaparak Azerbaycan'ın sovyetleştirilmesinin gündeme gelmesine sebep olmuştur (Swietochowski, 1988: 197). Toprak anlaşmazlıkları hükümetin çabalarına rağmen çözümlenemeyen sorunlardan biri olarak kalmıştır.

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nde yargı teşkilatı hükümet kurulduğunda tamamen işlevsizdi. Kasım 1918 yılında Bakanlar Kurulu'nun aldığı karar ile yargı düzenlemesi yapılmış, ceza hukuku ve medeni hukuk davalarının görüldüğü ayrı mahkemeler kurulmuştur. Devlet her ne kadar laikliği benimsemiş ise de hâkimler, göreve başlamadan önce görevlerini düzgün ve kanuna uygun bir şekilde yapacaklarına dair Allah ve Kuran üzerine yemin etmekteydiler (Ganiyev, 2004: 76-77). Katı bir laiklik anlayışı yerine toplumsal hassasiyetleri ve manevi ve kültürel değerleri gözeten bir yaklaşım benimsenmiştir.

Din ve devlet işleri ayrıca değerlendirilecek olursa, devletin dini kurumlarının zaman kaybetmeden oluşturulduğu görülür. 1918 yılı Haziran ayında Şeyhülislam ve müftüye dini konularda görüşülen müzakerelerde kullanmak üzere oy hakkı tanınmıştır. Hoyski hükümeti altında Halk Maarifi ve Dini İtikat Bakanlığı kurulmuş, Şii ve Sünni idareler Maşyahati İslamiyye ismi altında tek idarede birleşmiştir (Ganbarov, 2017: 344-345).

1918 yılının sonunda geçici yasama organı olarak Azerbaycan Parlamentosu açılmıştır. Parlamentonun 44 kişiden oluşan Milli Şura temsilcisinin de içinde bulunduğu 120 kişiden oluşması öngörülmüştür. Farklı şehirlerden gelen ve üç farklı milletin delegelerinden oluşması planlanan parlamento seçimlerinde kadınlara da seçme ve seçilme hakkı tanınmıştır. Böylece İslam Dünyasında kadınlara ilk seçme ve seçilme hakkını tanıyan devlet Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti olmuştur (Nesibli, 2019: 336).

Parlamento, Ermeniler ve bazı Rus gruplar tarafından boykot edilmişse de 7 Aralık 1918 tarihinde Mehmet Emin Resulzade'nin konuşması ile açılmıştır. Ali Merdan Topçubaşı parlamento başkanı, Hasan Bey Ağayev'de başkan yardımcısı olarak seçilmiştir. Geçici hükümet lağvedilerek yetkileri parlamentoya verilmiştir. Parlamento yeni hükümet kurulana dek idari yetkiye sahip olmuştur. Parlamento çatısı altında bütçe çalışmaları, denetim, tarım ve askeri meseleler gibi birçok alanda komisyonlar oluşturulmuş, çalışmalara başlanmıştır. Parlamentonun ilk uygulamalarından biri, Paris Barış Konferansı'na gönderilmek üzere heyet oluşturmak olmuştur. Bu heyete öncelikle Azerbaycan'ın bağımsızlığını diğer devletlere kabul ettirmek ve devleti tanıtmak görevleri verilmiştir. Yeni hükümeti kurma sorumluluğunun ise tekrar Fethali Han Hoyski'ye verilmesi uygun görülmüştür. Daha sonra Hoyski'nin görevini Nesib Bey Yusufbeyli üstlenecektir (Nesibli, 2019: 337-341).

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Parlamentosu, çıkarılan bir yasa ile kuvvetler ayrılığı ilkesini kabul ederek yasama ve yürütme erklerini birbirinden ayırmıştır. Devlet memurlarının parlamento üyesi olamayacağı, eğitimciler ve parlamento üyelerinin de yürütme organında görev alamayacağı konusunda yasal düzenleme yapılmıştır. Parlamentoda değerlendirilecek kanunların, oturumdan önce komisyonlarda görüşülmesi ve sonrasında parlamentoda müzakere edilmesi yöntemi benimsenmiştir (Ganiyev, 2004: 69).

Parlamento basın özgürlüğü ile ilgili çalışmalar da yapmıştır. Basın özgürlüğü, yasa ile güvence altına alınmıştır. Basın organının oluşturulması için hükümet iznine gerek kalmayan, sansürün ve basına yönelik idari cezaların da kaldırıldığı yasa, 1919 yılının Ekim ayında kabul edilmiştir (Ganiyev, 2004: 47). Böylece hükümet aleyhinde görüşlerin seslendirilmesine ve farklı etnik toplulukların kendi dillerinde yayın yapmasına imkan veren demokratik bir ortam tesis edilmiştir.

Parlamento, siyasi yelpazenin farklı kanatlarından temsilciler içererek toplumun değişik kesimlerini yansıtan çok sesli bir siyasi arena olarak işlev görmüştür. Koltukların %40'ına hâkim olan Müsavat, oturumların en etkili grubu olmuştur. Müsavat dışında İttihad, Himmet, Ahrar partileri ve Taşnaklar da parlamentoda yer almıştır (Cornell, 2011: 24). Parlamento çalışmaları kesintiye uğramamış, sürekli faaliyet halinde olmuştur.

140 toplantı gerçekleştiren parlamento, savaş ve bazı özel günler dışında aktif bir şekilde çalışmalarına devam etmiştir. Bu dönemde parlamento, Basın Kanunu başta olmak üzere ülkede demokratik bir hayatın teşkili için birçok kanun çıkarırken, diğer yandan Bakü Üniversitesi ve Azerbaycan Devlet Bankası gibi kurumların yasalarını da çıkarmıştır. Parlamento geçici yasama organı olarak kurulduğu için bazı temel meselelerde yetkili olacak Müessisler Meclisi oluşturulması uygun görülmüştür. Meclis temsilcilerinin kapalı ve doğrudan oylama ile 20 yaşını doldurup aday olan vatandaşlar arasından seçilmesi planlanmıştır. Seçim tarihi 20 Nisan 1920 olarak belirlenmiştir. Fakat Sovyet askerlerinin hareketi ve Azerbaycan'ı işgali sebebiyle seçim yapılamamıştır (Nesibli, 2019: 337-341).

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nde yasama, yürütme ve yargı erkleri güçlr ayrılığı prensibine dayalı olarak çalışmıştır. Bağımsızlığın ilanından sonra çağdaş hatta bazı konularda çağın ötesinde bir cumhuriyet kurulmaya çalışılmıştır. Azerbaycan yönetimi, iç politikaya ve devlet düzenini sağlamaya yönelik çalışmaları sürdürmekle birlikte devletin varlığının sürmesi için esas olarak uluslararası sistemde de tanınmak ve özellikle Ruslara karşı Batılı devletlerin desteğini sağlamak gerekliliğinin farkındaydı. Bunun için dış politika ve diplomasi hamleleri hükümet için öncelikliydi.

4.5. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin Sona Ermesi

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin sona ermesine bir dolaylı bir de doğrudan olmak üzere iki sebep gösterilebilir. Kafkasya'da gerçekleşen terör olayları, devletin varlığını sürdürmesi için büyük bir tehdit oluşturmuş fakat ancak dolaylı bir sebep olabilmiştir. Devletin esas yıkılış sebebi, Bolşeviklerin Rusya'da iktidarı tamamen ele geçirip, Kafkasya'yı tekrar işgal etmesidir.

Azerbaycan'ın birçok bölgesinde özellikle Taşnak örgütünün düzenlediği terör olayları görülmüştür. Azerbaycan'ın bağımsızlığından itibaren sivil halka yönelik gerçekleştirilen saldırılar, Sovyet yönetimi Rusya'da istikrarı sağlayıp Kafkasya'ya yöneldiği zaman artış göstermiştir. Rus hükümetinin talimatları ile Taşnak mensuplarının düzenlediği terör olayları yayılmaya başlamıştır. Ermenilerin Gence, Hankendi, Kazak gibi yerleşim yerlerinde isyan çıkarması da bu algıyı desteklemiş, Azerbaycan yönetimini yıkmaya yönelik Rus destekli istikrarsızlaştırma girişimi olarak ortaya çıkmıştır. 1920 yılının Mart ve Nisan aylarında Ermeniler, Kızıl Ordu'dan yardım istemiş, Rusları Azerbaycan topraklarına davet etmişlerdir (Mustafayev, 2013: 223). Taşnak üyelerinin ve destekçilerinin "Büyük Ermenistan" hayallerine hizmet ettiğini düşündükleri bu faaliyetler, onları bu hayale yaklaştırmakla birlikte kavuşturamamış, Kafkasya'nın yetmiş yılı aşkın süre Sovyet işgali altında kalmasına neden olmuştur.

Taşnak örgütü ve ayrılıkçı Ermenilerin faaliyetleri Rus işgal sürecine katkı sunmuşsa da işgalin ana sebebi değildir. Birinci Dünya Savaşı'ndan ve siyasi istikrarsızlıktan yıpranmış olan Rusya'da Bolşevikler yönetimi ele geçirdikten sonra kendilerine "Beyazlar" diyen ve çoğunlukla entelektüellerden oluşan karşı devrimciler örgütlenmeye başlamıştır. Batılı devletlerin desteklediği Beyaz Ordu Rus topraklarında önemli başarılar elde etmiş, Omsk şehrinde hükümet kurmuşlardır. Rus topraklarında "Kızıl" Bolşevikler ve Beyazlar arasında gerçekleşen iç savaş 1921 yılına dek sürmüştür (Riasanovsky ve Steinberg, 2016: 516-523).

İç savaş 1921 yılına kadar sürmüş olsa da, Bolşevikler 1920 yılında Rusya topraklarında büyük oranda kontrolü ele geçirmiştir. Beyaz Ordu komutanı Amiral Kolçak 1920 yılının başlarında yakalanmış ve idam edilmiştir. Kafkasya üzerinde baskı oluşturan

Beyaz Ordu komutanlarından Denikin ve gönüllü ordusu, Kızıl Ordu'nun güneye ilerlemesi ile sıkışmış, Kafkasya üzerindeki tehdit artmıştır. Sovyet Rusya'nın Dışişleri Komiseri Çiçerin 2 Ocak'ta Azerbaycan hükümetine bir nota göndermiştir. Bu notanın içeriğinde Rusya'da Sovyet karşıtı grupların yok edildiğinden ve Denikin ordusuna karşı askeri ittifak kurmanın gerekliliğinden söz edilmiştir. Azerbaycan hükümeti bu notaya temkinli yaklaşmıştır. Zaten Gürcistan ile askeri ittifakı bulunan hükümet, Gürcü yetkililer ile bu konuyu görüştükten sonra Sovyet Rusya ile ilişkilerin bağımsız devletler arasında bulunan ilişkiler gibi olacağı ve Denikin meselesine Rusya'nın iç meselesi olduğu için Azerbaycan'ın müdahil olmayacağı şeklinde cevap vermiştir. Sovyet Rusya'nın askeri ittifak teklifine verilecek olumlu bir yanıtın bağımsızlığına mâl olacağını öngören hükümetin bu cevabı, Sovyet Rusya'nın niyetini daha açık bir şekilde göstermesi ile sonuçlanmıştır. Sovyet hükümetine göre Azerbaycan devleti, Sovyet karşıtı olan İngilizleri desteklemiş, onların faaliyetlerine hizmet etmiştir ve bu bağlamda Azerbaycan protesto edilecektir (Tuhan, 2021: 98-104).

Sovyet hükümeti Azerbaycan yönetimine nota verirken bir yandan da Azerbaycan'da bulunan Bolşevikleri örgütlemiştir. Komünist ve Bolşevik örgütler Azerbaycan Komünist Partisi (AKP) adı altında toplanmıştır. AKP, Azerbaycan topraklarında, Azerbaycan'ın bağımsızlığına karşı çıkmıştır ve Rus Komünist Partisi'nin şubesi vazifesi görmüştür. Önce bu grup aracılığı ile Azerbaycan hükümetine darbe yapıp bölgeyi ele geçirmeyi planlayan Sovyet hükümeti, bu plan başarılı olmayınca askeri müdahale ile Azerbaycan topraklarını işgal etme kararı almıştır. Lenin, 17 Mart 1920 tarihinde Kafkas Cephesi Askeri Devrimi Konseyine Bakü'yü işgal emri vermiştir (Jabarzada, 2022: 137-138).

Bu sırada Azerbaycan yönetimi, Batının desteğini almak amacıyla Paris Barış Konferansı'na giden heyet aracılığı ile devletin tanınması için çaba göstermiştir. İngilizler, Azerbaycan hükümeti ile Osmanlı paşalarının yakınlığı ve Turancılık fikirlerinin yayılmasından zaten memnun olmamıştır. Azerbaycan ve Osmanlı yetkilileri arasında gizli askeri anlaşma yapıldığına yönelik Ermeni provokasyonları da İngilizlerin Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ne yaklaşımını etkilemiş, İngilizlerin desteğini almak güçleşmiştir (Coşkun, 2021: 695-709). Esasen Azerbaycan'ın bu dönemde milli mücadele sürdüren Türklerden yardım alması mümkün değildir. Osmanlı topraklarını paylaşmayı planlayıp uygulayan itilaf devletlerine karşı Mustafa Kemal Paşa önderliğinde yürütülen Milli

Mücadele Hareketi'ne Bolşevikler destek vermiştir. Sovyet-Türk münasebetleri stratejik bir çerçeveye oturmuş ve Ruslardan gelen yardımlar emperyalist güçlere karşı mücadeleye katkı sağlamıştır. Azerbaycan hükümetinin ise Rusya'ya karşı Batı desteği alması gerekmiştir ve bu nedenle özellikle İngiltere ile ilişkilerinin olumlu yönde seyretmesi hedeflenmiştir (Memmedova, 2016: 161-162). Türkiye'yi işgal eden emperyalist devletler, Azerbaycan için desteği alınması gereken devletlerdir ve aynı durum Azerbaycan'da da geçerli olmuştur. Azerbaycan'ı tehdit eden Sovyet hükümetinin Türk milli mücadelesine katkısının sürmesi önemlidir. Böylece sistem Azerbaycan hükümeti ve Ankara hükümetinin karşıt taraflarla ittifak kurmasını gerektirmiştir.

Osmanlı hükümeti ile gizli anlaşma iddialarına ek olarak, Beyaz Ordu'yu desteklemiş olan itilaf devletleri, Denikin'in baskı kurduğu Kafkasya devletlerini tanımaktan kaçınmıştır. Fakat zaman içerisinde Kızılların Beyazlar karşısında güç kazanması, 1920 yılının başında itilaf devletlerinin Kafkasya devletlerine bakış açısını değiştirmiştir. Bolşeviklerin Rusya'ya hâkim olacağı anlaşılmış, etki alanını genişletmesi istenmemiştir. Bu nedenle Ocak ayında Amerika hariç Paris Barış Konferansı Yüksek Konseyi, Azerbaycan ve Gürcistan'ı tanımıştır (Mehmetoğlu, 2004: 99). Lord Curzon'ın teklifi ile bağımsızlığı tanınan Azerbaycan'a saldırı altında olduğu durumda, Yüksek Şura tarafından destek verilmesi de kararlaştırılmıştır (Qasimov, 2017: 94-95).

Batılı güçlerin bu iki devletin bağımsızlığını tanıması, Sovyet Rusya'yı işgalden caydırmamıştır. Nisan ayında Rus birliklerinin Azerbaycan sınırında mevzilenmesi, Azerbaycan hükümetinin dikkatini çekmiştir. Hoyski'nin Rus mevkidaşına Kızıl Ordunun Derbent ile Dağıstan'daki toplanma amacını sorduğu notaya Çiçerin'den cevap gelmemiştir (Jabarzada, 2022: 138).

Sınırda bulunan Kızıl Ordunun desteği ile Azerbaycan komünistleri, üç gün sonra darbe yapmak maksadıyla 24 Nisan 1920 tarihinde harekete geçmişler, mücadeleye katılmayan parti komitelerini ölüm cezası ile tehdit etmişlerdir. 27 Nisan'da Azerbaycan komünistleri, hükümetin yıkıldığı ve idareyi ele geçirdiklerini bildirmişlerdir. Nerimanov'un da aralarında bulunduğu Azerbaycan Geçici-Askeri Komitesi tek resmi otorite olarak ilan edilmiştir. İşgali sözde yasal bir çerçeveye oturtmak amacıyla parlamento toplanmış, güç kullanma tehdidi altında bazı kararlar alınmıştır. Bu kararlara göre Sovyet idaresi altında

Azerbaycan'ın "tam bağımsızlığı" sağlanacak, AKP tarafından geçici hükümet kurulacak, Azerbaycan'ın idare sistemi; Azerbaycan İşçi Köylü ve Asker Sovyeti tarafından belirlenecek ve yeni hükümet; Kızıl Ordu'nun savaş şartlarına girmesini önleyecektir. Komite, karşı devrime yönelik tedbir alıyor gibi görünerek Kızıl Ordu'dan destek talep etmiş ve Bakü'ye davet etmiştir. Sonuç olarak Kızıl Ordu Azerbaycan'a kansız bir biçimde hâkim olmuştur (Mehmetoğlu, 2004: 100-103). Toplanış şekli, alınan kararlar ve sonuçları bakımından tamamen çelişkilerle dolu olan parlamento toplantısı, Azerbaycan'ın Sovyet idaresine girmesi ile sonuçlanmıştır.

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti iki yıllık zaman zarfında devlet düzeninin oluşması, dış politika stratejileri ve millileşme politikaları açısından birçok ilke imza atmıştır. Yeni kurulan küçük bir devlet olmanın getirdiği güçlükler ile mücadele ederken, uluslararası alanda tanınma çabalarını da sürdürmüştür. Söz konusu iki yıllık süre içerisinde Rus tehdidi her zaman var olmuştur. Çarlık rejimi yıkılsa ve hükümet ve orduda "Beyazlar" ve "Kızıllar" olarak iki ayrı yapılanma oluşmuş olsa da Ruslar Kafkasya'ya hâkim olma arzularından vazgeçmemiştir. Sonuç olarak kuruluşundan 23 ay sonra Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, Kızıl Ordu'nun işgali ile sonlanmıştır. Fakat bu işgal Azerbaycan halkının milli benliğini ve ulus devlet idealini yok edememiş, 70 yıl sonra tekrar ortaya çıkmak üzere millet hafızasında yer edinmiştir.

BEŞİNCİ BÖLÜM
ULUSLARARASI SİSTEMDE AYAKTA KALMA ÇABASI: AZERBAYCAN DEMOKRATİK CUMHURİYETİ'NİN DIŞ POLİTİKASI

Azerbaycan'ın sancılı bağımsızlık süreci, 1920 yılında tekrar Rus egemenliği altına girene dek sürmüştür. Hükümet bağımsızlığını sürdürmek için etkili bir dış politika üretmek, komşu devletler ile ve özellikle Paris Barış Konferansı'nda olmak üzere Batılı devletlerle yoğun diplomasi trafiği yönetmek zorunda kalmıştır. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti için dış politikanın idaresi, bağımsız kalabilmenin anahtarı olmuştur.

Azerbaycan hükümetinin Bakü'ye hâkim olmasının ardından Hariciye Nazırlığı yapılandırılmış ve göreve başlamıştır. Azerbaycan Respublikası Harici İşler Nazırlığı'nın Tesisi Hakkında Esasname'ye göre:

1. Dış devletler ile siyasi, ekonomik, toplumsal ve medeni alanlarda ilişkiler kurmak,
2. Dış devletlerde Azerbaycan'ın çıkarlarını korumak,
3. Dış devletler ile endüstri ve ticaret bağlarının güçlenmesi için faaliyet göstermek,
4. Yurtdışında yaşayan Azerbaycanlıların haklarını korumak,
5. Yurtdışındaki vatandaşların kişisel işlerine yönelik hukuki taleplerinin sağlanmasına yardım etmek Hariciye Nezaretinin görevidir.

Nezaret, merkezi ve harici olarak ikiye bölünmüş, merkezi idareye Nezaret Şurası (Bakanlar Kurulu), büro, iç ve dış ilişkiler, personel ve çalışma departmanları dâhil edilmiştir (Həsənli, 2009: 136).

Azerbaycan'ın dış politikasının oluşturulması ve şekillenmesinde belirleyici olan birçok etken bulunmaktadır. Bunların içinde öne çıkan en önemli iki etken, bölgesel sorunlar ve sancılı bir coğrafyada bağımsız bir cumhuriyeti ayakta tutabilmek için yürütülen diplomatik faaliyetler olmuştur.

5.1. Bölgesel Sorunlar

Kafkasya devletlerinin bağımsızlıklarını ilanından sonra, Çarlık yönetiminden ve öncesinden miras kalan birçok bölgesel sorun gün yüzüne çıkmıştır. Bazı bölgeler nüfus yapıları, stratejik bir konumda veya sınır bölgelerinde bulunmaları sebepleri ile devletler arasında çatışmalara sebep olmuştur. Azerbaycan'ın dış politikası söz konusu bölgesel sorunlardan etkilenmiştir. Bu noktada, Gürcistan ve Ermenistan ile sorunlara yol açmış dört bölgesel sorun kısaca değerlendirilecektir.

5.1.1. Karabağ Sorunu

Azerbaycan için bölgede en büyük sorunlardan biri Ermenistan ile çatışmalara neden olan ve günümüze dek süren Dağlık Karabağ sorunudur. Karabağ, 19. yüzyılın başlarından itibaren Azerbaycan'a sistematik olarak göç ettirilen Ermenilerin yerleştirildiği bölgelerden biri olmuştur. Büyük Ermenistan ideali sınırları içerisinde önemli bir yere sahip olan bölge, Azerbaycanlılar için de vazgeçilmez topraklar olup, asırlık bir çatışma alanı haline gelmiştir.

Dağlık Karabağ, Rus memurların Ermenileri kayırdıkları 1905-1906 yıllarında Ermeni çetelerinin katliamlarını gerçekleştirdikleri, tamamen ele geçirmek istedikleri bölgelerden biridir (Sadıgov, 2021: 5-6). Çarlık rejiminin yıkılması ve her iki devletin bağımsızlık ilanının ardından İrevan'ın güvencesi ile Yukarı Karabağ'da bulunan Ermeniler, Temmuz 1918'de yapılan kurultay sonrası Azerbaycan'a tâbi olmayacaklarını ve bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Ermeni çeteler Karabağlı Müslüman halka yönelik katliama başlamasına karşın Azerbaycan da bölgeye askeri birlik göndermiştir. Daha sonra General Thomson'ın onayı ile Karabağ ve çevresini kapsayan bir valilik oluşturulmuş, guvernör olarak Hüsrev Sultanov görevlendirilmiştir. Bu isim bölge Ermenileri tarafından Ermeni düşmanı olarak görülmüş ve hoş karşılanmamıştır. Ermenistan yönetiminden destek alan Ermeni çeteler Azerbaycan askeri birlikleri ve karakollarına saldırılarını sürdürmüş fakat geri püskürtülmüşlerdir. Azerbaycan yönetimi de bölgedeki sorunların çözümü için diplomatik yollara öncelik vermiştir. Yönetimin sağduyulu ve barışçıl yaklaşımı Karabağ Ermenilerinin Sultanov'u kabullenmesi ile sonuçlanmıştır (Şükürov ve Qafarov, 2010: 203-207). Karabağ Ermenilerini temsilen bölgenin Ermeni heyeti başkanı Bakü'ye gelerek Karabağ sorununun barışçıl çözümü için dönemin başbakanı Yusifbeyli'ye teşekkür etmiştir.

(Aslanlı, 2022: 1432) Yukarı Karabağ Ermenilerinin Sultanov Guvernörlüğünü tanıması Azerbaycan'ın uluslararası alanda da elini güçlendirmiştir. Bu bilgi Azerbaycan hükümeti tarafından Paris Barış Konferansı'nda Azerbaycan'ın bağımsızlığı ve toprak bütünlüğü için diplomatik mücadele veren Topçubaşı öncülüğündeki Azerbaycan delegelerine iletilmiş, onlar için Ermeni delegeleri karşısında bir koz olmuştur (Şükürov ve Qafarov, 2010: 207-208).

Ermeni delegeler, Paris Barış Konferansı'nda Karabağ üzerindeki hak iddialarını güçlendirmek ve bölgeyi elde edebilmek için Sultanov aleyhinde asılsız iddialarda bulunmuştur. Sultanov'un Karabağ Ermenilerini katlettiğini, bu nedenle Karabağ'ın konferans sonuna kadar Ermenistan'a bağlanması gerektiğini savunmuşlardır. Ermenilerin Paris'teki hamlelerinin yanı sıra Ermenistan yönetimi de Karabağ'ı elde etmek için General Thomson'ın halefi olan Ronald McDonnel ile görüşerek Ermenilerin taleplerinin göz ardı edildiğini, bölgesel konferanslarda Karabağ'dan bir temsilci olmadığını iddia ederek Karabağ halkının iradesinin yok sayıldığını öne sürmüştür (Jamalova, 2023: 165-171). İngilizlerin Karabağ konusunda Azerbaycan'ın yanında olmasının nedenini Cornell, Bolşevik karşıtlığı ile bağdaştırmıştır. Dar görüşlü ve çıkarcı olarak tanımladığı İngilizlerin Kafkasya politikaları, sosyalistlerin iktidara gelmesini engellemeyi amaçlamaktadır. Ayrıca İngilizler Ermenilerden, Gürcülerden ve Orta Doğu halklarından nefret ederken Türklere saygı duymuştur (Cornell, 2001: 58-59). Azerbaycanlıların haklı bulunması, bölgedeki diğer halklardan nefret edilmesi, sosyalist karşıtlığı ya da Ermeni iddialarının sürekli asılsız çıkması fark etmeksizin hangi sebepten kaynaklanırsa kaynaklansın İngilizler, Paris'te ve Kafkasya'da Ermenilere istedikleri desteği vermemişlerdir. Ermeniler Karabağ üzerinde hak iddia etmeyi sürdürmüşse de iddialarına karşılık bulamamış, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti yıkılana dek bölge Azerbaycan yönetiminde kalmıştır

5.1.2. Nahçıvan Sorunu

Azerbaycan ve Ermenistan arasında bir diğer bölgesel soruna yol açan alan Nahçıvan'dır. Esasen Nahçıvan meselesi yalnızca Azerbaycan ve Ermenistan arasında vuku bulmayıp, emperyalist güçlerin de müdahil olduğu bir mesele olmuştur.

Azerbaycan'ın diğer bölgeleri gibi Nahçıvan'da yaşayan Müslümanlar da bölgeden uzaklaştırılmak için Ermeni çetelerin mezalimine uğramıştır. 1905 yılından itibaren başlamış olan çete saldırıları nedeniyle 1918-1920 yıllarında Nahçıvan nüfusu %38 azalmıştır (Hacıyev, 2007: 1501). Bu durum sonucunda Kafkasya harekâtındaki Osmanlı kuvvetleri Nahçıvan'a da müdahil olmuş, Ermeni çeteler dağlara çekilmiştir (Kazımov, 2019: 48).

Osmanlı kuvvetlerinin Güney Kafkasya'dan çekilmesinden sonra Nahçıvan ve Sürmeli'yi içine alan bölgede ayrı bir hükümet oluşturulmuş ve bu hükümet bölgeyi topraklarına katmak isteyen Ermenistan ile mücadele etmek zorunda kalmıştır. Nahçıvan'ın stratejik konumu, sahip olduğu kaynaklar ve bölgedeki diğer devletlerden birine bağlı olmaması, Ermenilerin gözünde bu toprakları daha cazip hale getirmiştir. Nahçıvan, Iğdır, Şerur ve Ordubad'ın da sınırları içinde bulunduğu 1918 yılının sonlarında kurulan Aras-Türk Hükümeti Ermeni saldırıları sonucunda dağılmış, Nahçıvan'da ayrı mahalli hükümet kurulmuştur (Atnur, 2010: 85).

Nahçıvan için Türkler ve Ermeniler mücadele ederken önce İngilizler, daha sonra Amerikalılar soruna müdahil olmuştur. Nahçıvan tarafsız bölge ilan edilip, yönetimine İngiliz vali atanmıştır. Yerli halkı çoğunlukla Türk olan bölgenin memurlarının da Müslüman olmasına karar verilmiştir. Yuva köyünden Eski İrevan sınırlarına kadar olan bölüm de İngilizlerin kontrolü altında olmak kaydıyla Ermenilere bırakılmıştır. İngiliz Vali, herhangi bir saldırı tehdidine karşı Ermenilerin Sürmeli ve Nahçıvan'a yakın bölgelere yığınak yapmasını yasaklamıştır. Kısa bir süre sonra General Thomson'ın Tiflis'te Ermeni propagandalarının etkisiyle ile Nahçıvan'ın vaziyetinde değişiklikler olmuştur. Thomson, İrevan-Culfa demiryolu güzergâhında yaşayan Müslümanların farklı bölgelere sevk edilmeleri yönünde karar almıştır. İngiliz General bu kararla kalmayıp Paris Barış Konferansı sonuçlanana dek Karabağ ve Zengezur'u Azerbaycan'a, Kars, Sürmeli, Şerur ve Nahçıvan'ı ise Ermenistan'ın kontrolüne bırakmayı planlamıştır. Fakat Nahçıvan halkı Ermenistan idaresini kabul etmemiştir. Azerbaycan'ın İrevan elçisi Mehmed Han Tekinski Azerbaycan'ın Nahçıvan için sınıra yığınak yapması, bölge halkına yardım etmesi gerektiğini savunmuşsa da Azerbaycan askeri kuvvetlerini Karabağ'a yönlendirmiş, Nahçıvan'a yardım gönderememiştir. Paris Barış Konferansı'na giden Azerbaycan delegeleri, Nahçıvan'ın işgali ile ilgili olarak İngiliz makamları ve Ermenistan Hükümetini protesto etmiştir (Şükürov ve Qafarov, 2010: 171-175).

Ermeni kuvvetleri Nahçıvan'a İngiliz birliklerin desteği ile girmiş, Ordubad hariç Nahçıvan toprakları Ermeni hâkimiyetine girmiştir. Ermeniler bölgedeki egemenliklerinin kalıcı olması için Ordubad ve Vedi'ye de sahip olmak istemiş, bu amaçla bölge halkını yıldırmak için baskı ve şiddete başvurmuştur. Direniş gösteren Nahçıvan ahalisi Osmanlı Devleti ve Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nden yardım talep etmiş, beklenen destek Osmanlı kuvvetlerinden gelmiştir. Böylece 1919 yılı Temmuz ayında Ermeni kuvvetler Nahçıvan'ı terk etmek zorunda kalmıştır. Amerikalı görevliler Nahçıvan'ı Ermeni hükümetinin kontrolüne bırakmayı ya da Amerikalı vali denetiminde bölge haline getirmeyi denemişlerse de arka planda Türk kuvvetlerinin desteklediği Nahçıvan halkı bu dayatmalara boyun eğmemiştir. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin işgali sonrasında bile Türk-Sovyet yakınlaşmasının gerçekleşmesi ile Nahçıvan mevcudiyetini korumuştur (Şükürov ve Qafarov, 2010: 176-190).

5.1.3. Zakatala Sorunu

Bir diğer bölgesel sorun, Gürcistan sınırında bulunan Zakatala sorunudur. Zakatala Azerbaycan'ın Gürcistan ve Dağıstan sınırında bulunur. Zakatala bölgesi, eski Car-Balaken ve Ilısu Sultanlığı topraklarını kapsamaktadır (Rahmanzade, 2013: 92).

Azerbaycan ile Gürcistan'ın bağımsızlığından önce Zakatala, özerk bir yapıdaydı. Maverâ-yı Kafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti'nin dağılışından sonra Zakatala'nın mevcut durumu Azerbaycan ile Gürcistan arasında gerilim yaratmıştır. Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti soruna tarihsel bağlar açısından bakarken, Azerbaycan Zakatala'nın etnik yapısını öne çıkarmıştır. Zira 1917 yılında gerçekleştirilen nüfus sayımına göre, Zakatala ahalisinin %54'ünü Avarlar ile diğer Dağlı halkları, %28'i Azerbaycan Türkleri, %9'u İngiloylar, %5'i Hristiyan Gürcüler, %2,7'sini Ermeniler oluşturmaktaydı. Bu bilgiler, Zakatala'nın söz konusu dönemde kozmopolit nüfus yapısını yansıtmıştır. Bununla birlikte genel nüfusun büyük bir kısmı Müslümandır (Şükürov ve Qafarov, 2010: 210). Gürcistan tarihsel ilkeye dayanarak Zakatala'nın kendi topraklarına bağlı olduğunu savunarak bölge üzerinde hak iddia etmişse de Zakatala esasen tarihte Azerbaycan topraklarında var olmuş Alban Krallığına bağlıdır ve Zakatala halkı da dini ve toplumsal açıdan Azerbaycan'a yakındır (Rahmanzade, 2013: 92-93).

Kafkasya Devletleri bağımsızlıklarını ilan ettikten sonra 1918 yılı Haziran ayında Zakatala Müslüman Milli Şurası toplanmış ve Zakatala ahalisinin Azerbaycan halkı ile din, dil ve kültürel alanlarda yakınlığının yanı sıra coğrafi avantaj da göz önünde bulundurularak Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ne katılma isteğini açıklamışlardır. Azerbaycan hükümetince alınan karar ile Zakatala ilhak edilmiş ve Aliyar Haşimbeyov vali olarak atanmıştır. Fakat Gürcistan bu durumu kabul etmemiş, parlamentoda onaylanan düzenleme ile Zakatala Gürcistan sınırları içerisinde gösterilerek yönetici atanmıştır. Gürcistan hükümeti her ne kadar Zakatala'ya hâkim olmak için çaba göstermiş olsa da bölge halkının Gürcistan yönetimini istememesi ve Osmanlı güçlerinin bölgedeki varlığı Gürcülerin çabalarını boşa çıkarmıştır. Zakatala, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ne bu şekilde bağlanmış ve Sovyet işgalinden sonra dahi Sovyet Azerbaycanı'na bağlı kalmıştır (Şükürov ve Qafarov, 2010: 211-215).

5.1.4. Borçalı Sorunu

Bağımsızlık ilanı ile Gürcistan ve Azerbaycan arasında kriz yaratan Borçalı sorunundan da kısaca söz etmek gerekir. Borçalı günümüz Gürcistan sınırları içerisinde ve Azerbaycan sınırında bulunmaktadır.

19. yüzyılın başında Kafkasya'nın diğer bölgeleri gibi Borçalı da Rus hâkimiyetine girmiştir. Çarlık rejiminin iskân politikasını Borçalı'ya da uyguladığı tarihi belgeler ve istatistikler incelendiğinde anlaşılmaktadır. 1831 yılı belgelerinde Borçalı ve Çalha'ya 1050 Ermeni ailenin yerleştirilmesi ile başlayan süreç, 20. yüzyılda da sürdürülmüştür (Habibbayli, 2020: 120). Borçalı'nın nüfus yapısına bakıldığında 1886 yılı istatistiklerine göre ahalinin yaklaşık %65'i Azerbaycan Türklerinden oluşuyordu. 1909 yılı verilerine göre ise bölgeye Ermeni nüfusun yerleştirilmesinin bir sonucu olarak ahali içindeki Azerbaycan Türklerinin oranı %49'a düşmüş, Ermeni nüfus ise %45'e ulaşmıştı, Gürcü nüfus ise sadece % 1'di (Nesibli, 2018: 75).

Gürcistan bağımsızlığını ilanını takiben Borçalı ve diğer sınır bölgelerine silahlı kuvvetlerin yerleşmesi için harekete geçmiştir. Gürcistan hükümeti bölge halkına baskı uygulayarak onları göç etmek zorunda bırakmış, Gürcü memurlar görevlendirerek

Borçalı'ya hâkim olmuştur. Borçalı ahalisini temsilen kanaat önderleri, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ne müracaat ederek Borçalı'nın Azerbaycan topraklarına katılmasını istemişlerdir. Azerbaycan Dışişleri Bakanı Hacınski Gürcü mevkidaşına mektup yazarak, Gürcü askerinin Alman askeri ile birlikte Borçalı'da bulunan Müslüman halk ile çatışma içerisinde bulunmasından rahatsızlığını bildirmiştir. Borçalı halkı Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ne katılma iradesini belirtmişken Gürcistan'ın bölgeyi sahiplenme arzusunun komşuluk ilişkilerine zarar verdiği, Gürcü kuvvetlerin Borçalı'dan çekilmesinin gerektiği ifade edilmiştir. Hacınski ayrıca Gürcistan-Azerbaycan sınırları hakkındaki ihtilafların çözülüp hudutların kesinleşmesi için ortak komisyon kurmayı teklif etmiştir. Gürcistan Dışişleri Bakanı, Hacınski'ye cevap olarak Borçalı'nın Gürcistan sınırları içerisinde bulunduğunu ve güvenliğin sağlanması için alınan tedbirlere Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı'nın müdahalesinin kabul edilemez olduğunu ifade etmiştir. Borçalı nüfusunun homojen bir yapıda olmaması sebebi ile Azerbaycan'ın hak iddiasını kabul etmemiş, iyi komşuluk ilişkilerinin kurulması için Gürcistan'ın içişlerine müdahale edilmemesini istemiştir. Gürcü ve Alman birlikleri Borçalı ahalisine baskı yapmayı sürdürmüş, halk ile gerginlikler yaşanmaya devam etmiştir (Nesibli, 2018: 75-76).

Borçalı üzerinde yalnızca Azerbaycan ve Gürcistan değil Ermenistan da hak iddia etmiştir. Henüz Çarlık dönemi sonlanmadan Borçalı'nın Tiflis'ten ayrılıp İrevan vilayetine katılmasını isteyen Ermenistan, bağımsızlığını ilan ettikten sonra da Borçalı toprakları üzerinde hak iddia etmekten vazgeçmemiştir. Diğer bölgelerde olduğu gibi Borçalı'da da 1918 yılında Ermeniler ayaklanmış, yerel halka zarar vermiştir. Dönemin Taşnak lideri Kaçaznuni Borçalı'nın Ermeni toprağı olduğunu ilan ederek bu bölgenin Ermenistan ile birleştirilmesini istemiştir. Gürcistan'ın Borçalı'dan vazgeçmemesi ile iki devlet arasında gerilim yükselmiş, Ermenilerin aşırıya kaçan talepleri ve ultimatomları karşısında diplomatik ilişkiler kopmuştur ve bu gerilim savaşa dönüşmüştür. İki devlet arasındaki savaşta en çok zarar gören Azerbaycanlıların yaşadığı köyler olmuştur. Türklerin de katıldığı Gürcistan ordusu Ermeni kuvvetlerini geri çekilmeye zorlamış ve savaşı kazanmıştır (Habibbayli, 2020: 121-123).

I. Dünya Savaşı sonlanıp itilaf devletleri muzaffer olunca Osmanlı Devleti'ne olan yakınlığı sebebi ile Azerbaycan, Almanya ile ilişkileri sebebi ile de Gürcistan uluslararası alanda güç kaybetmiştir. Ermenistan bu durumdan faydalanmış, gerçekleşen Ermeni-Gürcü

savaşının ardından Gürcistan ile anlaşmıştır. Borçalı üçe bölünüp bir bölümü tarafsız sayılmış, kuzeyi ve güneyi bu iki devlet arasında paylaşılmıştır. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, davet edilmediği görüşmeleri ve sonucunda imzalanan anlaşmayı tanımadığını bildirmiştir. Fakat Beyaz Ordu tehlikesine karşı Gürcistan ile ittifak oluşturulması gerekliliği ve Azerbaycan'ın uluslararası alanda bağımsızlığını diğer devletlere kabul ettirme çabası Borçalı meselesinin geri planda kalmasına neden olmuştur (Nesibli, 2018: 85-88).

5.2. Azerbaycan'ın Diğer Devletler İle İlişkileri

Güney Kafkasya'da bağımsız devletler kurulmaya başlamadan önce bile, Azerbaycan aydınları diplomatik açıdan tecrübe edinmeye başlamışlardır. Birinci Dünya Savaşı ile uluslararası ölçekte enerji kaynaklarına yönelik ihtiyacın artması ve Kafkasya'nın bu bağlamda kıymetinin diğer devletlerce fark edilmesi, Azerbaycan'ın yanı sıra Türkiye'de de bağımsızlık hareketlerinin başlaması ve diplomatik hareketlerin aydınlarca gözlemlenmesi ayrıca Kafkasya'daki siyasi çatışmaların getirdiği tecrübe, Azerbaycan yöneticilerinin tecrübelerinin kaynaklarından olmuştur.

Bağımsızlığın ilanı ile birlikte Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, özellikle komşu ülkeler olmak üzere tüm milletlere karşı barışçıl bir politika izleyeceğini de ilan etmiştir. Fethali Han Hoyski tarafından kurulan ilk ve ikinci hükümetin harici işler nazırı olarak Memmed Hasan Hacınski belirlenmiştir (Ağamalıyeva, 1998: 93). Hacınski 1918 yılının Ekim ayına dek görevini ifa etmiştir.

Bağımsızlığın ardından Hariciye Nezaretinin kurulması, personelin sağlanması ve teknik meseleler çözümlenmeye başlamıştır . Fakat Bolşevik ve Ermenilerin kontrolü altında bulunan Bakü'de hâkimiyet kuruluncaya dek diplomasi geri plana atılmıştır. Hariciye Nezaretinin önceliği Bakü olmuştur. Bakü ise ancak Eylül ayının ortalarında alınabilmiştir (Həsənli, 2009: 75-132).

I. Dünya Savaşı'nın itilaf devletleri tarafından kazanılması, Bakü'nün diplomasi hayatına geride başlamasına neden olmuştur. Savaş sırasında Azerbaycan yöneticilerinin Osmanlı İmparatorluğu ve İstanbul'a gönderdikleri temsilcileri aracılığı ile yaptıkları görüşmelerde, müttefik devletlerin Azerbaycan'ı tanıyacaklarına yönelik bir algı

oluşmuştur. Savaşın kaybedilmesi, Azerbaycan'ın itilaf devletleri ile ilişki kurmasını gerektirmiştir ve mağlup Osmanlı İmparatorluğu ile bu kadar yakın olan ve Mondros Ateşkes Anlaşması'nda Bakü ve demiryolları hâkimiyetini kaybeden Azerbaycan için zorlu bir süreç olacaktır.

Bakü'nün İngiliz ordusu tarafından ele geçirilmesinin ardından, Azerbaycan'da yaşayan tüm halkların temsil edileceği bir parlamento toplanmıştır. Bu parlamentonun açılışında M. E. Resulzade'nin yaptığı konuşma, diplomasi ve uluslararası hukuka bakış açısını anlamak açısından önemlidir (Həsənli, 2009: 163-164):

Beşeriyetin vicdanına inanıyorum. Milyonlarca insan kaybetme pahasına savaştıktan sonra insanlık, kazanılan doğruları kolay kolay kaybetmez. "Milletler Cemiyeti" fikri bugün herkesin kabul ettiği bir fikirdir. Bu bana umut veriyor, milleti öldürmenin, milletin hakkını ayaklar altına almanın kesinlikle mümkün olmadığına inanıyorum. Kazananlar da kaybedenler de ulusların hakkını tanımalı diyorlar. Yakında açılacak olan genel barış kongresinde de bu görüş mutlaka hakim olacaktır. Bugün duruma hakim olan müttefiklerdir. İngiliz, Amerikan ve Fransız devletlerinin bayraklarında "kendi kaderini tayin hakkı" ve "milletler cemiyeti" sloganları vardır. Bakü'deki devletlerin temsilcileri adına General Thomson, Kafkasya sorunlarının barış kongresinde çözüleceğini resmen açıkladı. Biz Azerbaycanlılar kendi kaderimizi tayin hakkımızı, bağımsızlığımızı tüm varlığımızla savunmak ve korumakta ısrar edersek, azim ve metanet gösterirsek, Azerbaycan Cumhuriyeti şüphesiz ortaya çıkacaktır.

İngiltere, Bakü'ye müdahil olmasından sonra, Azerbaycan'ın problemlerinin uluslararası barış konferansında görüşülüp çözüleceğinin güvencesini vermiştir. Böylece Azerbaycan'ın da Paris Barış Konferansı'na katılacağı belli olmuştur. Konferans öncesinde hükümet bir memorandum hazırlamıştır. Kafkasya'nın coğrafyası ve demografik yapısı hakkında bilgi ve istatistiklerin, Azerbaycan ve meselelerinin yer aldığı İngilizce ve Fransızca hazırlanan bu memorandum Stokholm, Paris, Cenevre, New York ve Londra'ya gönderilmiştir. Bu belge, bölgenin ve yeni kurulan devletin tanıtılması açısından önemli bir diplomatik belgedir. Ayrıca Topçubaşı yeniden İstanbul'da itilaf devletleri temsilcileri ve Osmanlı İmparatorluğu nazırları ile Azerbaycan'ın vaziyeti hakkında görüşmeler gerçekleştirmiştir (Həsənli, 2009: 171). Anlaşıldığı üzere Azerbaycan için Paris Barış

Konferansı büyük önem arz etmiş, konferansa hazırlıklı gitmek ve Azerbaycan'ı tanıtmak için yöneticiler büyük çaba sarf etmiştir.

Hükümetin kararlaştırdığı, konferansa gidecek olan heyette şu isimler bulunmuştur: Heyet başkanı olarak A. M. Topçubaşı, M. H. Hacınski, A. Ağayev(Ağaoğlu), A. Şeyhülislamov, M. Muharremov, A. Atamalıbeyov ve C. Hacıbeyli. Ayrıca teknik konularda yardımcı olacak başka isimler de heyete katılmıştır (Qasımov, 2017: 76-100).

Paris Barış Konferansı'ndan önce 1919 yılının Ocak ayında Azerbaycan heyeti İstanbul'a ulaşmıştır. Burada itilaf devletlerinin askerleri, Azerbaycanlı delegelere zor zamanlar yaşatmıştır. Ağayev tutuklanarak Malta'ya sürgün edilmiştir (Akbulut, 2017: 29). Fakat Ali Merdan Topçubaşı görevinden vazgeçmeyerek birçok devlet yetkilisi ile görüşme yapmıştır. Topçubaşı bu sırada dışişleri bakanı olarak atanıp, görüşmeler için yetkin olması sağlanmıştır (İmanbeyli, 2020: 242). Görüşmeler sırasında Topçubaşı ve diğer Azerbaycanlı delegeler ülkenin menfaat ve haklarını savunurken, Wilson ilkelerine atıf yapmış ve devletin meşruiyetini milletlerce kabul edilen bu ilkelere dayandırmıştır (Həsənli, 2009: 180). Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin meşruiyetini ve haklılığını ispatı, kuramsal açıdan küçük bir devlet olarak uluslararası sistemde varlığını sürdürmesi için gereklidir ve Azerbaycanlı delegeler de bu şartı sağlamak için çaba göstermiştir.

Konferansa çağırılmayan Sovyet hükümetinin ve Ermenistan'ın faaliyetlerinin oluşturduğu ihtilaf sebebi ile Ocak ayında başlayan Paris Barış Konferansı'na gidecek Kafkasya heyetleri beklemeye alınmıştır. Gürcistan temsilcilerinin diplomatik hamleleri sebebi ile diğer heyetlerden önce çağırılması, Topçubaşı'nın tepkisini çekmiş, İstanbul'da bulunan Fransız delegeye bu tepkiyi iletmiştir. Fransız delege, en kısa zamanda Azerbaycan heyetinden iki kişinin Paris'e gönderileceği cevabını vermiştir. Paris'e gidemeyen Azerbaycanlı delegeler bu sorunu diplomasi ile çözmeyi denemiştir. İstanbul'da bulunan Avrupalı delegeler ile görüşmeyi sürdürmüş, konferans yüksek kurulu tarafından Kafkasya'nın durumunu araştırmakla yetkilendirilen delegeleri geçiş yolları olan İstanbul'da ziyaret edip ülkelerinin durumunu açıklamış ve Paris Barış Konferansı yetkilileri ve ABD, İngiltere, Fransa ve İtalya'nın hükümet başkanlarına Azerbaycan'ı tanıtan mektup göndermişlerdir (Həsənli, 2009: 194-200).

Nihayet Paris Barış Konferansı'na katılan Azerbaycan heyeti, katılımcı devletler için ayrıntılı bir memorandum hazırlamıştır. Bu memorandumda Azerbaycan halkı, tarihi ve coğrafyası tanıtılmış, başkent Bakü'nün Azerbaycan'ın toprağı olduğu vurgulanmış, Ermenilerin iddiaları yalanlanmış, Bolşevik ve Ermeni saldırıları ile mücadeleden söz edilmiştir. Bu memorandumda Azerbaycan'ın müstakil bir devlet olduğu, Rusya ile siyasi ve sosyal bir bağının olmadığı, Azerbaycan'ın daha önce de hanlıklar tarafından yönetildiği ve bağımsız bir devlet olmaya muktedir olduğu açıklanarak egemenlik hakkı temellendirilmiştir (Nesibzade, 1996: 146-149).

5.2.1. Komşu Ülkeler İle İlişkiler

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin komşu ülkelerine bakıldığında Gürcistan, Ermenistan, Kuzey Dağlıları Birliği ve Nahçıvan'da bağımsızlığını ilan etmiş olan Aras-Türk Cumhuriyeti görülür. Fakat erken işgale uğrayan Dağlılar bölgesi hükümeti ve siyasi istikrarın sağlanamadığı Nahçıvan ile ilişkiler bu çalışmada değerlendirilmeyecektir. Gürcistan ve Ermenistan ile çalkantılı ilişkiler, Azerbaycan dış politikası için belirleyici etkenler olmuştur. İlk olarak Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti ile eşzamanlı bağımsızlığını ilan eden, tıpkı Azerbaycan gibi Rus baskısı altında olup bağımsızlığını korumak için Azerbaycan ile kader birliği yapacak olan Gürcistan ile ilişkiler, ardından siyasi ve askeri mücadelenin komşuluk ilişkileri kurmayı imkânsız kıldığı Ermenistan ile ilişkiler değerlendirilecektir.

1918 yılında her iki devlet de bağımsızlığını ilan ettikten sonra sınırlar konusunda anlaşmazlıklar yaşanmıştır. Bir önceki bölümde de ifade edildiği üzere Gürcülerin hâkimiyet kurduğu Azerbaycan-Gürcistan sınırında bulunan Borçalı, Türk nüfusunun yoğun olduğu bir bölge olarak iki devlet arasında sorun haline gelmiştir. Zakatala bölgesinde de benzer problemler olmuş, Gürcistan bölge üzerinde hak iddia etmiştir (Nesibzade, 1996: 61-65).

Sınır konusundaki anlaşmazlıklar sürerken I. Dünya Savaşı sona ermiş, itilaf devletleri galip gelmiştir. Bakü İngiliz ordusu tarafından ele geçirilince Azerbaycan Osmanlı İmparatorluğu ile yakınlığından dolayı, Gürcistan da Almanya ile ilişkilerinden dolayı güç durumda kalmıştır. Ermenistan ise bu iki devletin zor durumundan faydalanacak faaliyetlerde bulunmuştur. Gürcistan, Kafkas devletlerini Tiflis'e davet edip bir konferans

düzenlenmesi gerektiğini bildirmiştir. Ermenistan, Gürcistan ile sınır problemlerini ikili görüşme ile çözmek için ısrarcı olmuş, Osmanlı kuvvetleri bölgeden çekilince Borçalı'nın bir kısmını işgal etmiştir. Sınır anlaşmazlıkları daha sorunlu hale gelen Gürcistan ve Ermenistan yapılan görüşmelerin ardından Borçalı'yı bölerek paylaşmış, Azerbaycan'ı bu görüşmelere davet etmemişlerdir. Azerbaycan alınan kararları tanımadığını açıklamıştır (Nesibzade, 1996: 66-70). Ayrıca Güney Kafkasya'da para dolaşımında sıkıntı varken Ermenistan ve Gürcistan yönetimleri maddi sorunlarını çözmek için Zakafkasya Cumhuriyeti'nden kalan tahvilleri aralarında paylaşmış, Azerbaycan bu paylaşımın dışında bırakılmıştır. Bu durum finansal sorunları çözmemiş, üç devlet kısa süre sonra çözüm bulmak için masaya oturmak zorunda kalmıştır (Aliyev, 2019: 88-89). Başlangıçta Azerbaycan bölgede yalnız kalmış gibi görünse de Hoyski hükümetinin barışçıl politikaları ve diplomatik hamlelerinin yanı sıra Ermenistan'ın yayılmacı politikalarını sürdürmesi bölgede dengeleri kısa sürede değiştirmiştir.

1918 yılı Kasım ayında Azerbaycan, M. Y. Caferov'u diplomatik temsilci olarak Gürcistan'a atamıştır. Ek olarak Batum için de M. Efendiyev görevlendirilmiş, Azerbaycan Batum'a ayrıca değer verdiğini göstermiştir (Həsənli, 2009: 137). Caferov, iki ülke arasında çok yönlü ilişkilerin kurulması için uğraş vermiş ve büyük katkı sağlamıştır. Gürcistan hükümeti de Nikolay Kartsivadze'yi Bakü'ye temsilci olarak atamış, iki devletin diplomatik temsilcilikleri bu şekilde kurulmuştur (Aliyev, 2019: 87).

Paris Barış Konferansı öncesinde, Avrupa diplomasisi açısından Azerbaycan'dan daha iyi durumda olan Gürcistan temsilcileri, özellikle Güney Kafkasya'nın bölünmez bütünlüğü ve Rusların bölge üzerindeki iddiaları konusunda Azerbaycan'ın haklarını da savunmuştur. Ayrıca konferansa gidecek Azerbaycan ve Gürcistan heyetleri, birlikte hareket etmiştir (Həsənli, 2009: 177-178).

1919 yılı, Şubat ayının sonunda Gürcistan Dışişleri Bakanı, Kafkasya'daki iletişim, ulaşım ve ticaret konularının görüşülmesi için Azerbaycan, Ermenistan ve Kafkasya Dağlıları Birliğine Kafkas Konferansı düzenleme teklifi götürmüştür. Azerbaycan bu teklifi kabul etmiş, Kafkas devletlerinin karşılıklı egemenliklerinin tanınması, sınırların belirlenmesi ve bağımsızlığa yönelik tehlikelere karşı alınacak tedbirlerin bu konferansta görüşülmesini istemiştir. Azerbaycan'ı temsilen Başbakan Hoyski, sınırların düzenlenmesi,

posta ve demiryolları, ekonomi, siyasi ve askeri konuları görüşmek üzere altı komisyon oluşturmuş, nisan ayında başlayacak konferans için Tiflis'e gitmiştir (Həsənli, 2009: 213-217). Rusya'nın bölünmez bütünlüğünün savunulmasına karşın Azerbaycan hükümeti Kafkasya devletlerine ittifak oluşturup birlikte hareket etme teklifini götürmüştür. Gürcüler ve Dağlılar bu teklifi kabul etmişken Ermenistan reddetmiştir (İsmayılov, 2008: 306). Böylece Gürcistan ve Azerbaycan aralarındaki problemleri göz ardı edip bağımsızlıkları için birlikte mücadele etmeye başlamıştır.

Konferanstaki Rus tehdidine karşı Gürcistan ve Azerbaycan birlikte karar alıp hareket edebilmiştir. Beyaz Ordu'nun Kuzey Kafkasya'ya dayanması her iki devleti de tedirgin etmiş, yeni kurulmuş diğer devletler ile Avrupa'nın Omsk hükümetini tanıyıp desteklemesine itiraz etmişlerdir. Aynı dönemde Tiflis'te toplanan Kafkasya devletlerinin temsilcileri, konfederasyon oluşturma konusunda görüşmeler gerçekleştirmiştir (Nesibzade, 1996: 238).

Dağlılar bölgesinin Beyaz Ordu tarafından işgal edilmesinin ardından Gürcistan ve Azerbaycan devlet temsilcileri ittifak kurmak için görüşmelere devam etmiş, Kuzey Dağlılarının delegeleri de onlara katılmıştır. 1919 yılı Haziran ayında Gürcistan ve Azerbaycan arasında savunma anlaşması imzalanmış, bu anlaşmaya göre iki devlet birbirine Beyaz Ordu'ya karşı askeri yardımda bulunmayı taahhüt etmişlerdir. Anlaşma metninde, bu anlaşmanın savunma amaçlı imzalandığı belirtilmiştir. Paris'de bulunan Azerbaycan ve Gürcistan delegeleri de Denikin ordusunun Güney Kafkasya için oluşturduğu tehditten bahsetmiş, Kolçak hükümeti ve Denikin'in Bolşevizmle mücadele etmesi gerekirken Kafkasya ile mücadele ettiğini diğer devletlere açıklamak için çaba göstermiştir (Həsənli, 2009: 241-248). Böylece iki devlet arasındaki savunma ittifakı hem bölgelerinde hem de konferansta sürmüştür. 1920 yılında iki devlet de işgale uğrayana dek birlikte bağımsızlık mücadelesi vermişlerdir.

Azerbaycan ile komşu olup, ilişkilerinin değerlendirilmesi gereken diğer devlet Ermenistan'dır. Bağımsızlığın ardından Gürcistan ile olduğu gibi Ermenistan ile de sorunlar yaşanacağı belli olmuş ve Azerbaycan Milli Şurası ikili görüşmeler ile bu sorunları çözmek istemiştir. Güney Kafkasya devletleri arasında kuruluş süreci sorunlu geçen, Aleksandropol (Gümrü) kenti de Türkler tarafından ele geçirildiği için merkez belirleyemeyen Ermenistan

için Milli Şura; İrevan'ın Ermenistan'ın merkezi olmasına razı olmuştur. Ayrıca Milli Şura, Aleksandropol'ün Ermenistan sınırlarına dâhil olmasına razı olmuş ve Türkiye-Ermenistan arasında arabuluculuk yapmayı teklif etmiştir. Azerbaycan Devleti'nin bu yaklaşımı karşılığında Ermenilerden Yelizavetpol'e bağlı Karabağ üzerindeki haklarından vazgeçmelerini beklemişlerdir. Fakat Osmanlı hükümetinin başında bulunan Tâlât Paşa ve Harbiye Nazırı Enver Paşa Kafkasya'da bir Ermeni Devleti'ne sıcak bakmamışlar, bir Ermeni Devleti'nin kurulmasının kaçınılmaz olduğu durumda ise zayıf bir Ermenistan görmek istemişlerdir. Ermenistan yöneticileri, İstanbul'da gerçekleşen bir konferansta Sürmeli, Ordubad, Nahçıvan, Ahalkelek, Eçmiadzin, İrevan, Borçalı, Kazah, Karabağ ve Zengezur'u ahalinin çoğunluğunun Ermeni olduğu iddiasıyla Ermenistan topraklarına katılmasını talep etmiştir. Bu bölgelerde Ermeni halkının çoğunlukta olduğu iddialarının asılsız olduğu bilinmektedir. Aynı konferansta Azerbaycan temsilcileri de Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin topraklarını bir bildiri ile açıklamışlardır. Bildiride Ermenistan'ın hak iddia ettiği toprakların Azerbaycan'a ait olduğu vurgulanmıştır, nitekim söz konusu bölgeler iki devlet arasında çatışma konusu haline gelecektir (Həsənli, 2009: 78-95).

İki devlet arasındaki diplomatik ilişkiler, 1919 yılında Azerbaycan'ın Ermenistan'a diplomatik temsilci olarak Abdurrehim Bey Hakverdiyev'in atanması, Hakverdiyev'in istifası sonrası da Adliye Nazırının yardımcısı Teymur Bey Makinski'nin görevlendirilmesi ile sürmüştür. Azerbaycan hükümeti için Makinski'nin Ermenistan'da bulunması, Türk kuvvetleri çekildikten sonra bölgede bulunan halk ve Ermenistan'ın işgal girişimleri hakkında bilgi edinmesi konusunda faydalı olmuştur (Xanməmmədova, 2019: 2602).

Paris Barış Konferansı öncesi Ali Merdan Topçubaşı'nın İstanbul görüşmeleri arasında Ermenistan temsil heyetinin başkanı Aharonyan ile görüşmesi de bulunmaktadır. Aharonyan görüşmede Gürcüler ile ilişkilerine değinmiş, Ermenilerin Tiflis'te baskı altında olduğunu ve Gürcülerin, Ermenilerin Tiflis'i ele geçirmek istediklerine yönelik yersiz bir kaygıya sahip olduğunu ifade etmiştir. Azerbaycan ile ilişkilere gelindiğinde; Ermenilerin Bakü'ye rahat seyahat edemedikleri, Azerbaycan sınırlarındaki demiryollarında Azerbaycanlılar ile Ermeniler arasında anlaşmazlıkların çıktığını söylemiş, iki halk arasındaki gerilimin müsebbibi olarak Fethali Han Hoyski'yi göstermiştir. Ona göre Hoyski Azerbaycan hükümetinin başında olduğu sürece bu gerginlikler sürecektir (Həsənli, 2009:

187). Aharonyan daha sonra Topçubaşı ve heyetinin aksine sorunsuz bir şekilde, Ermenistan'ı temsil etmek üzere Paris'e hareket etmiştir (Mamoulia and Abutalibov: 2019: 47).

Azerbaycan heyetinin İstanbul'a gelip Topçubaşı ile buluşmasının ardından, Ermeniler gazetelerinde, heyette bulunan Ağayev aleyhine Fransızca yayınlar yapmışlardır. Ağayev'in Türk parlamentosunda bulunmuş olduğunu, itilaf devletleri aleyhine faaliyet gösterdiğini iddia etmişlerdir. Topçubaşı ve Hacınski'nin çabalarına rağmen İngiliz ve Fransız temsilcileri ikna olmamış, Ağayev'in konferansa katılmasını istememişlerdir (Həsənli, 2009: 189). Böylece heyette olmaması uygun görülen Ağayev, Thomson'dan tavsiye mektubu taşımasına rağmen tutuklanmış ve Malta'ya sürülmüştür (Swietochowski, 1988: 204-205). Ermenistan heyeti henüz kongre başlamadan Azerbaycan devleti aleyhine propagandaya bu şekilde başlamıştır.

Azerbaycan Devleti'nin var olmadığı ya da itilaf devletlerine karşı olan, Osmanlı İmparatorluğu eli ile kurulmuş bir devlet olduğu iddiaları ve Büyük Ermenistan'ın kurulması arzusu da Ermeni propagandalarında yer almıştır. Büyük Ermenistan hayali doğrultusunda ilk hedefleri Zengezur, Dağlık Karabağ ve Nahçıvan topraklarını elde etmektir (Həsənli, 2009: 195). Bu hayale ulaşmak için Andronik liderliğindeki Ermeni çete harekete geçmiş, Zengezur'u işgal etmiştir. Zengezur bölgesindeki Türk yerleşimlerine zarar verilmiş ve dağıtılmıştır. Karabağ'da bulunan Ermeniler de Karabağ'ın Ermenistan'a katıldığını ilan etmiştir. Şuşa sınırlarına yaklaşan Ermeni kuvvetlerine karşı Azerbaycan hükümeti, Ermenistan hükümetine nota göndermiş, Ermenistan hükümetinden Andronik'in faaliyetlerinden sorumlu olmadığı cevabını almıştır. Azerbaycan, askeri birlik göndererek çeteyi durdurmuştur. Fakat Zengezur meselesi ilerleyen süreçlerde de iki devlet arasında sorun olmaya devam etmiş, Ermenistan Zengezur topraklarından vazgeçmemek için askeri gücünü kullanmıştır. Çatışmanın Azerbaycan lehine seyretmesi ile 1919 yılı sonunda İngiltere aracılığıyla ateşkes yapılmış, bu ateşkes çok kısa sürede bozulmuştur (Nesibzade, 1996: 79-95).

Sınırlarda sıcak çatışmalar sürerken bir yandan da Ermeni diplomatlar uluslararası alanda Bakü'nün Azerbaycan hâkimiyetinden çıkması için çaba göstermişlerdir. Bakü ve Batum'un beynelmilel şehirler olduğunu iddia ederek Milletler Cemiyeti'nin bu iki şehrin

yönetimini ele almasını istemişlerdir. Düşüncelerini Fransa Dışişleri Bakanlığı'na bildirmişlerse de bu istek reddedilmiştir. Ermenistan gazetelerinde ise onların da Osmanlı ve Alman kuvvetleri ile mücadele ettiği, bu savaşa taraf olup kazananlar arasında yer aldıklarının propagandası yapılıp Bakü ve Karabağ üzerinde hak iddia edilmekteydi. Bu görüşlerin yer aldığı bildiri ve makaleler batılı ülkelerde yayınlanmaktaydı (Həsənli, 2009: 226).

Uluslararası alanda çıkarları Azerbaycan ile tamamen zıt olan Ermenistan, Beyaz Ordu'nun Kafkasya politikasında da bu yaklaşımını sürdürmüştür. Azerbaycan ve Gürcistan, bağımsızlıklarını korumak için Beyaz Ordu Komutanı Denikin'e karşı ortak hareket edip diplomatik bir mücadele verirken, Ermeni yöneticiler Kafkasya'yı tehdit eden Denikin'e taraf olmuştur. Bunun sebebi de Ermenistan hükümetinin, Paris Barış Konferansı'ndaki temsilcilerinden Papajanov'un belirttiği gibi, Kars ve Erivan'ın Ruslar için önemli olmadığına inanmalarıdır (Jamalova, 2023: 169).

Ermeni delegelerin diplomatik hamleleri Ermenistan'ı I. Dünya Savaşı'nda itilaf devletlerinin yanında göstermek üzere gerçekleşmiştir. Binlerce Ermeni'nin itilaf devletleri için öldüğü iddiası ile Avrupa ve ABD'den Büyük Ermenistan ideallerine ulaşmak için destek beklemişlerdir. Batılı devletlerin bilgisizliğinden faydalanıp tarihleri, sınırları ve sayıları çarpıtarak Azerbaycan ve Türkiye topraklarının büyük bir kısmında hak iddia etmişlerdir. Ermeni heyetin bu talepleri diğer devletler tarafından akıl dışı, Taşnak Partisi üyesi ve Ermenistan'ın ilk başbakanı Ovannes Kaçaznuni tarafından bile abartılı bulunmuştur. Böylece Ermeni delegelerin bu tür talepleri ve Azerbaycan ile Gürcistan aleyhine propagandaları zaman içerisinde etkisini kaybetmiştir (Həsənli, 2009: 256-258). Azerbaycan heyetinin de Paris Barış Konferansı'nda Erivan, Kars ve Batum gibi sâhip olamayacağı toprakları talep etme(Swietochowski, 1988: 206) yolu ile Ermeni iddialarını cevapladığı görülmüşse de bu durum süreklilik halini almamıştır.

Ermeni delegeleri, Azerbaycanlılar ve Türklerin Ermenilere hücum ettiğini, Ermenilerin özellikle itilaf devletlerine yardım ettiği için katledildiğini iddia ederek belge sunmadan propagandalarını sürdürmüştür. Buna karşılık Azerbaycan Hariciye Nezareti de Ermenistan sınırları içerisinde kalan Müslümanların durumunu araştırmış, Ermenistan'ın iddialarının yalandan ibaret olduğunu belirterek esas Ermenistan sınırları içerisinde kalan

Müslümanların temel insan haklarından yoksun bırakıldıklarını bildirmişlerdir (Həsənli, 2009: 261-262). Azerbaycan hükümetinin savunması değerlendirildiğinde, Kafkas Devletleri'nin bağımsızlıklarını ilan süreci ve sonrasında katledilen, yerinden edilen Azerbaycan Türkleri'nin, yakılan ve yağmalanan Türk köylerinin birçok diplomatik belgede yer aldığı görülmüştür (Valehoghlu-Hajiyev, 2019: 101).

Denikin ordusunun Dağıstan'ı işgali ve Azerbaycan ile Gürcistan sınırlarını tehdit etmesi üzerine Azerbaycanlı, Dağlı(Dağlı Birliği) ve Gürcü yöneticiler Paris Barış Konferansı'nda Kafkasya için özel bir komisyon oluşturulması ve sorunların bu komisyonda çözülmesi için konferansa teklif götürmek istemiştir. Ermenistan hükümetini de bu teklife ortak etmek isteyen diğer Kafkas devletleri, Ermeni yönetiminin talepkârlığı ile karşılaşmıştır. Ermenistan'ın bu teklife ortak olması için diğer Kafkas devletlerinin "Büyük Ermenistan" topraklarındaki Ermeni hâkimiyetini tanımaları ve İngiliz ordusunun Kafkasya'da kalması için destek vermeleri gerekiyordu. Görüldüğü üzere Gürcistan, Azerbaycan ve Dağlılar Birliğinin bağımsızlığı için mücadele ettiği noktada Ermenistan çıkarlarını sağlamak ve topraklarını genişletmek arzusunda olmuştur (Həsənli, 2009: 266).

1919 yılının sonunda Azerbaycan ve Ermenistan, sorunlarının barışçıl çözümü için bir araya gelip komşuluk ilişkilerini ve sınır sorunlarını düzeltmek üzere görüşmelere başlamıştır. Fakat 1920 yılına gelindiğinde Paris Barış Konferansı Azerbaycan'ın Karabağ üzerindeki hâkimiyetini tanıyınca Ermeniler durumu kabullenememiş ve Azerbaycan topraklarına askeri kuvvetlerini yönlendirmiştir. Azerbaycan hükümeti Denikin ordusu tehdidi altında olmasına rağmen bu saldırıya karşılık vermek için Karabağ'a askeri birlik göndermek zorunda kalmıştır. Böylece iki devlet arasında birçok bölgede birden çatışmalar başlamıştır. İki devlet arası çatışmalar Azerbaycan lehine şekillenmişken Kızılordu Samur Nehri'ni geçmiş ve Bakü'ye ilerlemiştir. Böylece Azerbaycan'ın işgali başlamıştır (Nesibzade, 1996: 96-98).

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, komşuları ile iyi ilişkiler kurmak adına delegeler görevlendirmiş, konferans ve görüşmelere katılmış, barışçıl bir dış politika benimsemiştir. Kuzey Kafkasya'da Kuban, Don ve Dağıstan çevresi de dahil olmak üzere Kafkasya genelinde temsilciler atayan (Aliyeva, 2019: 108) Azerbaycan hükümeti, komşular ile barışçıl ilişkiler kurulması için kuruluşundan işgaline dek çaba göstermiştir.

5.2.2. Osmanlı Devleti İle İlişkiler

Osmanlı Devleti, 1. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında Azerbaycan ile özel olarak ilgilenmiştir. Savaş esnasında Osmanlı Devleti Teşkilat-ı Mahsusa aracılığıyla Kafkasya Müslümanları ile bağlantı kurmuş, onların (özellikle de Azerbaycan Türklerinin) bağımsızlığı yönünde çalışmalarda bulunmuştur. İttihat ve Terakki hükümeti partinin Kafkas şubesini kurmuş, Hasan Ruhani Bey Kafkasya'daki faaliyetleri yürütmekle görevlendirilmiştir. Ahmet Fazıl Paşa öncülüğünde Kafkas halklarından milis güçler oluşturulmasına ve bu güçlerin vasıtasıyla bölgede büyük bir ayaklanma gerçekleştirilmesine yönelik çalışmalar yürütülmüştür. İttihat ve Terakki hükümetinin özellikle de Enver Paşa'nın Kafkasya'ya hayati bir önem atfetmesinin arkasında Türkçü-Turancı görüşlerin etkisi kadar Rusya ile Osmanlı Devleti arasında tampon ve dost bir devlet oluşturarak devletin güvenliğini temin etmek arzusu da önemli bir etkendir (Memmedova, 2016: 24-25).

Nitekim daha savaşın ilk yıllarında Şubat 1915'de Enver Paşa Feth Ali Han'ın yeğeni Aslan Han Hoyski ile Erzurum karargâhında görüşmüş ve Azerbaycanlıların Bakü, Gence, Erivan guberniyalarıyla Terek ve Dağıstan'ı kapsayacak bir cumhuriyetin kurulması yönündeki çalışmalarına destek vermiştir (Swietochowski, 1988: 115). 1917 yılında Ermenilerin Erivan civarındaki Müslüman köylere saldırıları karşısında Azerbaycan Türkleri biri Musul'a diğeri de İstanbul'a olmak üzere iki heyet göndererek Osmanlı yetkililerinden yardım istemiştir. Görüşmeler üzerine Musul'daki 6. Ordu Komutanlığı bölgeye subaylar göndererek saha çalışması yürütmüş ve nasıl katkı sağlanılabileceğine dair rapor sunmuştur. İstanbul'a giden heyet ise Enver Paşa, Talat Paşa, Halil Paşa ve Padişah Sultan Reşat ile görüşerek askeri yardım talebinde bulunmuştur (Mikayılov, 2010: 20). 1918 yılında Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmesi ve sınırlarını belirlemesi büyük oranda Nuri Paşa öncülüğündeki Osmanlı kuvvetlerinin katkısı ile olmuştur. Bu nedenle ve iki millet arasındaki yakınlık sebebi ile iki devlet arasında yakın ilişkiler kurulmuştur.

Bağımsızlık sürecinde toprakları Ermeni ve Bolşevik çetelerin işgali altında olan Azerbaycanlı yöneticiler, Osmanlı kuvvetlerini Azerbaycan'a davet etmişlerdir. Müttefiki Almanya'nın tepkisini çekmek istemeyen Osmanlı İmparatorluğu, Enver Paşa'nın

yönlendirmesi ile Nuri Paşa önderliğindeki Osmanlı kuvvetleri ve Azerbaycanlı gönüllülerden oluşan Kafkas İslam Ordusu'nu kurmuştur. Osmanlı askerlerinin Azerbaycan'a gelişi ve coşkuyla karşılanması Sovyet yönetiminde endişe yaratmıştır. Sovyet Rusya yönetimi, Bakü Sovyeti lideri Şaumyan aracılığıyla Gürcistan hükümet başkanı Noe Jordanya ile bağlantı kurmuş, Almanya'nın da onayı ve katkısı ile Türk kuvvetlerinin Gürcistan topraklarını kullanarak Azerbaycan'a geçişine engel olmak istemişlerdir. Böylece müttefik olan Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun politikaları, Kafkasya söz konusu olunca çatışmıştır. Alman ve Gürcü kuvvetlerinin mukavemeti Türk kuvvetlerinin 1918 yılının Mayıs ayında Gence'ye ulaşmasını önleyememiştir (Həsənli, 2009: 84-87). Müttefikler arasındaki sorunlar Bakü alınana dek sürmüş, hatta Gürcü-Alman birliklerinin Müslüman halk ile çatışmaya girmesi sebebi ile Gümrü'de bulunan Vehip Paşa liderliğindeki kuvvetler Gürcü-Alman birliklerine taarruz ederek onları geri çekilmeye zorlamıştır. I. Dünya Savaşı sürerken bu şekilde karşı karşıya gelinmesi iki müttefikin de istemediği bir durumdur. Osmanlı yönetimi sorunu çözmek için Vehip Paşa'yı İstanbul'a geri çağırmış, 9. Ordu'ya İran'daki İngiliz kuvvetleri ile mücadele görevi vermişse de, örtülü olarak Bakü'yü kurtarma planlarını sürdürmüştür (Jafarzade, 2022: 55-56).

Türk kuvvetlerinin Azerbaycan topraklarına girdiği dönemde Azerbaycan Milli Şurası temsilcileri bulundukları Tiflis'te kalmaya devam etmenin mümkün olmadığını görerek Gence'ye dönmüş ve Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kuruluşunu ilan etmişlerdir. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin ilk resmi notası Hacınski tarafından Osmanlı Devleti'ne gönderilen dostluk ilişkileri kurma niyetinin belirtildiği nota (Jafarzade, 2022: 28-49), Hariciye Nezaretinin ilk faaliyeti ise yine Hacınski'nin hâlihazırda Batum'da bulunan Osmanlı İmparatorluğu yetkilileri ile görüşmesi olmuştur. Batum görüşmeleri sonrası 4 Haziran'da Osmanlı temsilcileri Halil ve Vehip Paşa ve Resulzade ve Hacınski'nin bulunduğu Azerbaycan Milli Şurası arasında dostluk anlaşması imzalanmıştır (Baba-zada, 2017: 10). 11 maddeden oluşan bu mukavele, Azerbaycan Devleti'nin yabancı bir devletle imzaladığı ilk anlaşmadır. Anlaşmada Azerbaycan ve Türkiye arasında daimi barış ve dostluk ilişkisinin kurulması ilk maddede yer almıştır. Osmanlı ve üç Kafkas Devleti arasındaki sınırlar belirlenmiş, Azerbaycan'ın da Ermenistan ve Gürcistan ile sınırlarını belirlediği anlaşmalar yapması ve Osmanlı'ya bildirmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca anlaşmada; Azerbaycan'ın güvenliğinin sağlanmasında gerekli hallerde Osmanlı güçlerinin yardımı, demiryolu taşımacılığı, uluslararası posta ve telgraf alanlarında dayanışma,

Osmanlı ve Azerbaycan vatandaşlarına karşılıklı seyahat özgürlüğü hakkı tanınması gibi maddeler mevcuttur. Özellikle Osmanlı kuvvetlerinin yardımına ilişkin madde, Azerbaycan topraklarının işgalci güçlerden arınması için gerekli altyapıyı oluşturmuştur (Jafarzade, 2022: 30-31; Bal, 1996:160). Ana anlaşma dışında ek anlaşmalar yapılarak Osmanlı kuvvetlerinin Azerbaycan'a yardımı, kara ve demiryollarının kullanımı detaylandırılmıştır (Şükürov ve Qafarov, 2010: 87-88). Anlaşma maddelerine bakıldığında iki devlet arasında organik bir bağın oluştuğu görülmektedir. Bu bağ, Azerbaycan'ın bağımsızlığını zedeleyecek sınıra yaklaşmış gibi görünse de, dönemsel olarak Osmanlı kuvvetlerinin Azerbaycan'ın bağımsızlığına zarar verecek ne enerjisi ve zamanı ne de niyeti söz konusudur. Ayrıca Azerbaycan Devleti'nin topraklarını muhafazası ve varlığını sürdürmesi için Osmanlı İmparatorluğu'nun taahhüdüne ihtiyacı vardır.

Bu anlaşmalar iki devlet arasında imzalanmışken, Batum'da Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti ve Osmanlı İmparatorluğu diğer Kafkasya Devletleri ile iki müşterek anlaşma imzalamıştır. Bunlardan ilki Gürcistan ile imzalanan Bakü-Batum petrol hattına ilişkindir. Diğer müşterek anlaşma ise üç Kafkas cumhuriyeti ve Osmanlı Devleti olmak üzere dört devletin de imzası bulunan, demiryollarına dair anlaşmadır (Həsənli, 2009: 83-84). Osmanlı Devleti, Kafkasya üzerinde var olan etkisini bu anlaşmalar ile güçlendirmiştir.

Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti arasında kurulan ilişkiler ve yapılan anlaşmalar devletlerarası ilişkilerin yapıtaşları olsa da, Osmanlı yönetiminin Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ni resmen tanımaktan imtina ettiği görülür (Altstadt, 1992: 90). Topçubaşı ve Resulzade'nin de vurguladığı bu durum Osmanlı Devleti arşivleri ile de belgelenmiştir. İki devlet arasındaki ilişkiler değerlendirildiğinde Osmanlı yönetiminin Azerbaycan'ı resmen (*de jure*) tanımadığı fakat fiilen (*de facto*) tanıdığı tespiti doğru görünmektedir (Jafarzade, 2022: 34). Bu durum Osmanlı hükümetinin Azerbaycan topraklarını ilhak etmeyi amaçladığı yönünde bir görüşe yol açmışsa da Osmanlı yöneticilerinin konjonktürel açıdan reel politik nedenlerle Azerbaycan'ı *de jure* tanıma konusunda mesafeli durduğu, öte yandan ifadeleri ve eylemleri ile Azerbaycan'ın bağımsızlığını desteklediği son derece açıktır.

İki devlet arasındaki ilişkiler çoğunlukla olumlu seyretmiş fakat Azerbaycan siyasi hayatının gelişimine ket vuracak sorunlar da yaşanmıştır. Azerbaycan'da Pan-İslamist ve

cumhuriyetçi siyasilerin kutuplaşmasına Osmanlı kuvvetleri ve Nuri Paşa'nın katılması ile hükümet krizi çıkmıştır (Swietochowski, 1988: 179). Azerbaycan topraklarının Osmanlı İmparatorluğu'na dâhil edilmesini isteyen Pan-İslamist eğilimli Azerbaycanlı siyasiler, Nuri Paşa'ya karşı Resulzade'nin önderlik ettiği Milli Şura'yı, Sovyet Rusya'ya yakınlaşacağı yönünde itibarsızlaştırmaya çalışmışlardır. Nuri Paşa'nın bu siyasilerden etkilenerek Hoyski hükümetine güvenmemesi, Azerbaycan'da bir buhran yaratmıştır. Milli Şura; Nuri Paşa'nın güvensizliğinin Azerbaycanlı Pan-İslamist siyasilerden kaynaklandığının farkına varmıştır. Böylece birinci hükümet feshedilmiş, Azerbaycan'ın bağımsızlığını ve siyasi özgürlükleri zedeleyecek kararlar alma hakkına sahip olmayan, temel inkılapları değiştirme yetkisi bulunmayan, yeniden Hoyski liderliğinde ikinci hükümet kurulmuştur (Həsənli, 2009: 90). İlhak fikrine Musavat liderleri sıcak bakmadığı gibi, esasen Osmanlı yönetimi de Azerbaycan topraklarını ilhak etmeyi amaçlamamıştır. Batum Konferansı'nda ilhakı destekleyenlere İttihat ve Terakki'nin önde gelen isimlerinden Halil Bey (Menteşe) cevap vermiş, Azerbaycan'ın ilhakının kabul edilemez olduğunu, bağımsızlığının desteklendiğini dile getirmiştir (Yel, 1999: 574). Başta Halil Bey olmak üzere çoğu Osmanlı yöneticisi Kafkasya'daki duruma uluslararası sistemdeki güç dengeleri gözetilerek yaklaşılması gerektiğinin farkındaydılar. Nitekim Halil Bey Osmanlı Devleti'nin Brest-Litovsk Antlaşması'na göre bu bölgeyi Rus toprağı olarak gördüğüne işaretle muhtemel bir ilhak girişiminin Rusya ile yeni savaş tehdidi anlamına geleceği, üstelik bu durumda Almanya'nın desteği de alınamayacağı için Rusya karşısında yalnız kalınacağı görüşündeydi (Jabarzada, 2022: 70).

Hükümet krizinin çözülmesi ile Nuri Paşa önderliğindeki yaklaşık 18 bin kişilik Kafkas İslam Ordusu, Bakü'ye hareket etmiştir. Bakü ancak Eylül ayının ortalarında geri alınmıştır. Nuri Paşa Bakü'deki vaziyeti, huzur ve güvenliğin sağlandığını Enver Paşa'ya rapor etmiştir (İbrahimoğlu, 2014: 319). Gerek bu rapor gerekse sonraki bilgilendirmeler Azerbaycan'daki gelişmelerin Osmanlı Devleti'nin üst düzey yöneticileri tarafından sürekli takip edildiğini göstermektedir.

Kriz çözüldükten sonra yeni kurulan Hoyski hükümetinin ilk icraatlarından biri, yakın zamanda gerçekleşecek İstanbul Konferansı'na katılacak içerisinde Resulzade'nin de olduğu heyeti kurmak olmuştur. İstanbul Konferansı'nda Bakü meselesinin çözülmesi için Almanlar, Sovyet Rusya temsilcilerinin de konferansa davet edilmesini talep etmişse de

Osmanlı yetkilileri bu talebi kabul etmemiştir. Böylece Almanlar, Sovyet Rusya temsilcileri ile Bakü'ye müdahaleye yönelik gizli görüşmeler gerçekleştirmiş, bu görüşmelerin bilgisi Osmanlı yetkililerinde Almanya karşıtı görüşü güçlendirmiştir (Həsənli, 2009: 96). Ayrıca daha sonra Talat Paşa'nın Berlin'de Alman yetkililerle yaptığı görüşmede Kafkasya konusu gerginliğe yol açmış, Talat Paşa Almanların Sovyet Rusya ile yaptığı gizli görüşmelerden rahatsızlık duyduğunu ifade etmiştir. Görüşmelerin ardından 10 Eylül'de bir muhtıra yayınlamış, Alman hükümetine Bakü'nün demografik yapısı gereği Azerbaycan'a ait olduğunu bildirmiş ve Kafkasya'nın Rusya ve Osmanlı toprakları arasında tampon bölge olduğunu belirterek Azerbaycan'ın bağımsızlığının önemini vurgulamıştır (Jafarzade, 2022: 116). Böylece Azerbaycan konusunda, müttefikler tekrar karşı karşıya gelmiş, Azerbaycan'ın Osmanlı yönetimi için önemi anlaşılmıştır. Almanya, Sovyet Rusya, İran ve İngiltere'nin Bakü petrolleri ve Azerbaycan arazisine duydukları ilgi ve bölgeyi etki altına alma arzuları, Azerbaycan yöneticilerini Osmanlı İmparatorluğu'na daha çok yakınlaştırmıştır. Duyulan bu yakınlığa rağmen Osmanlı Devleti, hükümetin kuruluşu ve Bakü'ye dönüşü ile savaşa dair konular dışında Azerbaycan'ın iç işlerine karışmamaya gayret etmiştir.

Osmanlı yöneticilerinin Azerbaycan'a duyduğu yakınlık bir örnekle açıklanabilir. Osmanlı İmparatorluğu'nda 1918 yılında tahta çıkan Sultan Vahdettin için Eylül ayında kılıç kuşanma töreni gerçekleştirilmiş, bu törene Azerbaycan'ı temsilen katılan Mehmet Emin Resulzade, Hasmemmedov ve Sefirkürdski'ye büyük bir ilgi gösterilmiştir. Resulzade, Sultan'ın Azerbaycanlı temsilcileri görmekten duyduğu memnuniyeti şu şekilde ifade etmiştir: *"Biz ayrılırken Sultan'ın Enver Paşa hazretlerine yakınlaşarak "Bu dakikalar ömrümün en mutlu dakikalarıdır" dediğini işittik ve bundan göğsümüz iftiharla doldu."* Ekim ayında İstanbul'a gelen Topçubaşı da Osmanlı hükümdarının Azerbaycanlı temsilcileri görmekten duyduğu memnuniyet ve onlara verdiği ehemmiyete dair benzeri bir değerlendirmede bulunmuştur. Ona göre Sultan Vahdettin iki milleti dost değil kardeş olarak nitelendirmektedir ve bu kardeşliğin ebedi olduğu görüşündedir (Həsənli, 2009: 131).

I. Dünya Savaşı'nın sonuna gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğunda istikrarsızlık ve hükümet değişiklikleri meydana gelmiştir. Enver Paşa'nın emri ile 1918 yılının yaz aylarında Azerbaycan'ın milli ordusunun oluşması için çalışmalar hızlanmış, bir yandan Bakü ve Karabağ kurtarılırken diğer yandan Kafkas İslam Ordusu'nun bazı tecrübeli

birlikleri Azerbaycan topraklarına yerleştirilmiştir. Böylece Nuri Paşa ve Kafkas İslam Ordusu eliyle Azerbaycan ordusu teşkilatlandırılmıştır (Jafarzade, 2022: 123-125). Azerbaycan'a maddi-manevi destek olan imparatorluk, desteklerini sürdürse de içinde bulunduğu vaziyet gereği uluslararası sistemdeki ve bölgedeki dengeleri gözeten bir yaklaşım sergilemiştir.

Savaş bitip Mondros Ateşkes Anlaşması imzalandığında Osmanlı İmparatorluğu ve Azerbaycan'ın egemenliği riskli bir hâle gelmiştir. Anlaşmanın 11. Maddesi, Osmanlı kuvvetlerinin tüm Azerbaycan'dan çekilmesini zorunlu hale getirmiştir. Bunun üzerine Müttefik Kuvvetler Komutanı General Thomson Osmanlı ordusunun bölgeyi boşaltmasını talep etmiş, Nuri Paşa son bir hamle ile Azerbaycan ordusuna geçtiğini ileri sürerek Bakü'de kalmak istediyse de bu taktik de General Thomson'un kesin tutumu nedeniyle sonuçsuz kalmıştır. Talat Paşa hükümetinin istifasından sonra kurulan İzzet Paşa hükümeti, Türk askerine Azerbaycan'ı boşaltması için emir vermiş ve Osmanlı subayları da devleti zor durumda bırakmamak için Bakü'den çekilmiştir (Bayraktar, 1994: 113). Türk askeri bölgeyi silahlandırıp çekildikten sonra Hoyski, İzzet Paşa'ya başvurarak tavsiyelerini istemiş, İzzet Paşa cevabında Azerbaycan'ın özellikle Ermeniler olmak üzere komşuları ve İngiltere ile iyi anlaşmasını, gizli faaliyetlerden çekinmesini önermiştir (Kurat, 2011: 585-587). Doğrusu Azerbaycan hükümetinin İngilizler ile iyi ilişkiler kurmaktan başka alternatifi olmamıştır ama aynı durum Ermenistan için geçerli değildir.

Ateşkes Anlaşması hükümleri uyarınca Kafkasya Demiryolları müttefiklerin idaresine geçecek, müttefiklerin Bakü ve Batum'u işgal etmesine Osmanlı hükümeti sessiz kalacaktır. Ermeni vilayetleri olarak betimlenen *vilayet-i sitte*de (Erzurum, Sivas, Harput, Bitlis, Van ve Diyarbakır'ı içerisine alan bölge) vuku bulacak karışıklıkların itilaf devletlerine işgal hakkı doğurması da anlaşmanın en ağır maddelerinden biridir (Erim, 1953: 519-524). Bu maddeler yalnızca imparatorluğu değil, Azerbaycan'ın varlığını da tehdit etmiştir.

Ali Merdan Topçubaşı, Azerbaycan'ın imzalamadığı bir anlaşmanın maddelerinde Kafkas demiryolları ve Bakü'nün bulunmasından duyduğu rahatsızlığı dönemin Bahriye Nazırı Rauf Bey'e (Orbay) belirtmiştir. Fakat Osmanlı hükümetinin bu anlaşmayı imzalamaktan başka çaresi olmamıştır (Həsənli, 2009: 152-154). Mondros Ateşkes

Antlaşması imzalandıktan ve ağır şartlar kabul edildikten sonra Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'a yardımları azalmıştır. Azerbaycan'da diplomatik temsilcilik bulundurulması bile mümkün olmamıştır. Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması bile ancak 1920 yılı Ocak ayında Paris Barış Konferansı'ndan çıkan kararla gerçekleşmiştir (Nesibzade, 1996: 148).

General Thomson'ın baskısı ve Osmanlı hükümetinin emri ile Nuri Paşa ve Türk birlikleri Azerbaycan'dan çekildikten sonra Ermeni terör gruplarının Müslüman halka yönelik katliamları tekrar başlamış, onlarca köy ve kasaba yok edilmiştir. Özellikle Erivan Müslümanlarının Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu'na gönderdikleri bildiriler ile bu katliamlar belgelenmiştir (Mikayılov, 2010: 36-38). Katliamları önleyemese de Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'a katkısı dolaylı yollardan sürmüştür. Azerbaycan delegelerinin özellikle Topçubaşı'nın Paris Barış Konferansı öncesi İstanbul'da diğer devlet temsilcileri ile gerçekleştirdiği görüşmeler Azerbaycan'ın uluslararası alandaki faaliyetleri bakımından çok kıymetlidir. Azerbaycan diplomasisinin gelişmesinde hem İstanbul'da sağlanan imkânların hem de Osmanlı'nın diplomatik temsilciliklerinin aracı olarak kullanılmasının önemli katkısı olmuştur.

5.2.3. Rusya İle İlişkiler

Sovyet ya da Çarlık yönetimleri fark etmeksizin, Kafkasya'nın, Rusya'nın parçası olarak görüldüğü Rus siyasilerin eylem ve söylemlerinde görülmektedir. Bu nedenle Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmesi, Sovyet hükümetini rahatsız etmiştir. Azerbaycan yönetiminde Moskova ile dostluk ilişkileri kurma isteği ve diplomatik temsilcilikler ile merkez arası yazışmalarda Resulzade'nin bu konunun takipçisi olduğu görülür (Nesibzade 1996: 166). Esasen Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, Sovyet rejimine en az karşı olan devletlerden biridir ve işçi hareketlerinin yoğun olduğu bir bölgedir. Kendi kaderini tayin hakkını vurgulayan Bolşevikler(Swietochowski, 1988: 202) ile Azerbaycan hükümeti dostluk ilişkileri kurabileceğini düşünse de Sovyet yönetiminin Azerbaycan'ı tanıması bile söz konusu olmamıştır.

Çarlık rejiminin çöküşünden sonra imzalanan Brest-Litovsk Anlaşması'nın ardından Alman ve Sovyet hükümetlerinin imzaladığı ek anlaşmada da Rusların Güney Kafkasya

üzerindeki haklarını sürdürmeye çalıştığı görülmüştür. Bu anlaşmaya göre Rusya; Almanların Gürcistan'ı tanımasını kabul etmiş, Almanya; bölgede Türkiye ve Gürcistan dışında herhangi bir yapıya destek vermemeyi ve Şamahı ve Bakü bölgelerine üçüncü tarafların geçişini engellemeyi taahhüt etmiştir. Ayrıca Rus hükümeti, Bakü petrollerinden Alman Devleti'ne pay vermeyi vaad etmiştir (Swietochowski, 1988: 182-183). Böylece hem Sovyet Rusya hem de Almanya, Azerbaycan'ı Rus toprakları olarak kabul etmiş, kendilerinde bölge kaynakları üzerinde paylaşım yapma hakkını bulmuşlardır. Mehmet Emin Resulzade Alman baskısını ve Rusların Bakü üzerindeki egemenliğini protesto etmiş, Bakü'nün Azerbaycan'ın başkenti; siyasi, ekonomik ve kültürel merkezi olduğunu ilan etmiştir (Altstadt, 1992: 91).

Moskova hükümeti, Azerbaycan yönetimini tanımamış ve bölgede bulunan Bolşevikler aracılığı ile özellikle Bakü üzerindeki etkinliğini sürdürmüştür. Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan topraklarında varlık göstermesi ve Bakü'nün Bolşeviklerden alınması Sovyet Rusya'nın ciddi itirazları ile sonuçlanmıştır. Sovyetlere göre Bakü, Rusya'nın esas şehirlerinden biridir. Bakü'nün "işgali" ile Osmanlı İmparatorluğu ve sorumluluklarını yerine getirmeyen Almanya, Sovyet Hükümeti ile yaptıkları anlaşmayı bozmuşlardır (Həsənli, 2009: 141). Bakü; Azerbaycan topraklarında Bolşeviklerin en etkin olduğu şehir olarak Sovyetlerin propaganda merkezi vazifesi görebilecekken, Kafkas İslam Ordusu aracılığı ile Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ne kazandırılmış, Bolşevikler artık Azerbaycan halkı tarafından düşman gibi görülmeye başlanmıştır (Nesibzade, 1996: 172). Sovyetlerin yüksek sesli itirazlarında, hem Bolşevik etkinliğini hem de Bakü petrolünü kaybetmenin verdiği kaygı açıkça görülmektedir. Ne Sovyet ne de Alman hükümeti Bakü petrollerine Azerbaycanlıların hâkim olmasını istememiştir. SSCB diplomatik yollarla Bakü'yü tekrar kazanmak için çaba gösterdiğinde de karşısında Osmanlı İmparatorluğu'nu bulmuştur.

Paris Barış Konferansı öncesi Azerbaycan'ın konferansa katılacak heyetin başkanı Topçubaşı eski Rus Dışişleri Bakanı Sazonov ile İstanbul'da görüşme sağlamış ve konferansta Rusların Kafkas ülkelerinin bağımsızlığını kabul etmeyeceğini anlamıştır. Topçubaşı Azerbaycanlıların Ruslara düşman olmadığını, hayat tarzları ve dünya görüşlerinin uyumlu olmadığını, bölgenin siyasi ve fiziki olarak Rusya'dan koptuğunu ifade etmiş, Wilson prensiplerine dayanarak Azerbaycan'ın bağımsız yaşama hakkı olduğunu

savunmuştur. Fakat Ruslar, Kafkas halklarının kendi kendini yönetmeye muktedir olmadıklarını, Azerbaycan halkının da Rusya'dan ayrılmak istemediğini iddia etmişlerdir (Həsənli, 2009: 182-183). Güney Kafkasya köylüleri ve işçilerine yönelik Bolşevik propagandaları halkta karşılık bulduğu vaziyette Rusların bu iddiası desteklenmiş olacaktı.

Bolşevikler yönetime gelmeden önce halkların kendi kaderini tayin edebilmesine ve özerkliğine sıcak bakıyor gibi görünmüş ve Azerbaycan'ın bağımsızlık döneminde Çiçerin de söylemlerinde self-determinasyon hakkından söz edip Sovyet ordusunun bölgeyi tehdit etmeyeceğini belirtmiştir. Buna rağmen Çiçerin ve Azerbaycanlı Bolşeviklerin özellikle işçi ve köylülere yönelik propagandaları ile işgal için altyapı hazırlanmış, sınıf farkı öne çıkarılarak Azerbaycan halkı kutuplaştırılmaya çalışılmıştır. Denikin'in gönüllü ordusunun Kafkasya'dan tasfiye edileceği anlaşıldığında Moskova hükümetinin Güney Kafkasya'ya yönelik diplomatik baskı ve propagandaları artmıştır. Denikin ile mücadele için ittifak yapılması gerektiğini vurgulayan Çiçerin "Azerbaycan halkını Denikin'den korumak" için Sovyetlerin harekete geçeceğini belirterek işgale meşru bir altyapı hazırlamaya çalışmıştır. Çiçerin ve Hoyski arasında yazışmalar yapılarak karşılıklı notalar gönderilmiş, Hoyski Sovyet Rusya ve Azerbaycan'ın birbirlerinin içişlerine karışmaması gerektiğini ve iyi komşuluk ilişkileri kurulabileceğini belirtmiş, Denikin'le mücadele konusunda ittifak kurmaktan imtina etmiştir. Çiçerin gönderdiği notada bu yaklaşımı Azerbaycan'ın Denikin ile mücadele etmekten çekindiği şeklinde yorumlamışsa da Hoyski, Azerbaycan'ın Denikin ile mücadelesini Çiçerin'e hatırlatmış ve Sovyet hükümetinin Azerbaycan'ı tanımıyor olmasına dikkat çekmiştir (Nesibzade, 1996: 169).

Rusya'da Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin bağımsızlığından rahatsızlık duyan yalnızca Sovyet hükümeti olmamıştır. "Beyazlar" olarak bilinen Omsk hükümeti de Azerbaycan topraklarına Rusların tekrar hâkim olmasını istemiştir. 1919 yılının ortalarında Beyaz Ordu'ya tâbi Rus komutanlarının gösterdiği faaliyet ve çabalar neticesinde Batılı devletlerde, Rusların Çarlık topraklarında yeniden hâkimiyet kurabileceği algısı gelişmiştir. Zaten söz konusu devletlerin genel tavrı, Rusya ile ilişkilerin olumlu yönde ilerlemesi için Kafkas ülkelerine temkinli yaklaşmak olmuştur (Həsənli, 2009: 222-223). Bu noktada Beyaz Ordu'nun Kafkasya sınırlarındaki hareketleri batılı devletleri rahatsız etmemiş, dahası Bolşeviklere karşı Kafkas hükümetlerinin Denikin ile işbirliği yapması, özellikle petrol arzı konusunda Beyazlara destek olması gerektiği düşünülmüştür (Altstadt, 1992: 95).

Beyaz Ordu komutanları Kolçak ve Denikin'in uğraşları sonucu 1919 yılında Batılı devletler, Rus yönetimi olarak Omsk hükümetini tanıdıklarını belirttikten sonra bu hükümetten beklentilerini sıralamış, Kolçak'tan da bu beklentilerin karşılanacağı cevabı almıştır. Azerbaycan hükümeti, Omsk hükümetinin eski Rus İmparatorluğu toprakları üzerindeki egemenliğinin tanınmasından, Kafkasya üzerinde de hak iddia edecekleri için rahatsızlık duymuştur. Yakın dönemde Beyaz Ordu komutanı Denikin'in Kuzey Kafkasya'yı işgale başlaması, özellikle Azerbaycan ve Gürcistan'ı endişelendirmiştir. Gelişmelerden rahatsızlık duyan, Çarlık topraklarından kopan yeni devletler bu duruma tepki göstermiştir. Azerbaycan, Estonya, Gürcistan, Litvanya, Kuzey Kafkasya, Belarus ve Ukrayna devletlerinin temsilcileri Wilson'a iletmek üzere bir beyanname hazırlayarak bu devletlerin halklarının kendi iradeleri ile kurulan bağımsız devletler olduğunu, Rusya'nın kararlarının bu devletleri bağlamayacağını, Paris Barış Konferansı katılımcılarının bu devletleri tanımasının gerektiğini ilan etmişlerdir. Kafkas Devletleri, Rusya ile tekrar birleşmeyi kabul etmeyeceklerini bu şekilde göstermiştir. Fakat söz konusu yeni devletlerin itirazları dikkate alınmamış, Omsk hükümeti Bolşeviklere karşı zafer kazandıkça Avrupa devletleri Rusya'nın eski sınırlarına ulaşacağına inanmışlardır. Beyaz Ordu, Bolşevizm ile mücadele etmesi için Batıdan aldığı desteği Kafkasya'yı işgale başlamak için kullanmış, Dağıstan çevresini işgal etmiştir. Ordunun Derbent'ten güneye inmeyeceği vaat edilmişse de, Azerbaycan yönetimini huzursuz etmiştir. Hükümet, Denikin ordusunun Azerbaycan sınırlarına girmesine karşın savunma komitesi kurmuş ve savaş hali ilan etmiştir. Azerbaycan hükümeti ve Gürcistan hükümetinin başvurduğu İngiliz Komutanlığı Denikin'in Derbent'ten çekilmesini istemişse de bu talep karşılanmamıştır. Denikin Azerbaycan'a tehdit oluşturmadığını göstermek için Rusya'da merkezi hâkimiyet kurulana dek Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıdıklarını açıklamıştır (Həsənli, 2009: 235-243).

Omsk hükümeti itilaf devletleri tarafından tanındıktan sonra Paris'te temsil heyeti oluşturmuşlardır. Fakat Rus heyet ile Azerbaycanlı delegeler arasında ilişki kurulmamıştır. Topçubaşı, Rusların Gürcü ve Azerbaycanlı temsilcilerine bakışını şu şekilde açıklamıştır:

"Hiçbiriyle, genel olarak burada yaşayan Ruslarla iletişim kurmuyoruz. Bağımsızlık için çok çalıştığımızı görenlerin hiçbiri öfkesini ve hoşnutsuzluğunu gizleyemiyor. Başta Gürcüler olmak üzere herkesi suçluyorlar. Bizim hakkımızda, bağımsız Azerbaycan

sloganını yalnızca aydınların ortaya koyduğu bilgisini yayıyorlar. Azerbaycanlıların Rusları çok sevdikleri için Rusya'dan ayrılmak istemediklerini iddia ediyorlar."

Topçubaşı bunların ardından Rus delegelerin bölünmez Rusya sloganına bağlı kaldıklarını ve Kafkasya'nın Rusya'nın bölünmez topraklarına dâhil edildiğini belirtmiştir (Həsənli, 2009: 250).

Görüldüğü üzere ne Sovyet hükümeti ne de Omsk hükümeti temsilcisi Ruslar Azerbaycan'ın varlığını kabul etmemiştir. Onlar Kafkasya'yı Rusya'ya ait topraklar olarak görmüş, 1920 yılında Sovyetlerin bölgeye tekrar hâkim olacağı zamana dek diplomatik ve askeri hamleler ile bölgeye egemen olma isteklerini göstermişlerdir. İç savaş sonlanıp Sovyet hükümeti Rus topraklarında kontrolü sağlayınca Güney Kafkasya üzerinde hızla baskı kurmuş, Azerbaycan'ı bölgede bulunan Bolşevikler aracılığı ile sovyetleştirmiştir.

5.2.4. Batılı Devletler İle İlişkiler

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti için batı ile bağlantı kurmak, Rus ve Ermeni baskısını azaltmak ve bağımsızlığın sürdürülmesi için gerekli olmuştur. Azerbaycanlı yöneticiler uluslararası sistemin gereklerinin farkında olmuş ve itilaf devletleri ile iyi ilişkiler kurup bağımsızlıklarını kabul ettirmenin önemini kavramışlardır.

Azerbaycan Hariciye Nazırı Hacınski Türkiye'ye gönderdiği telgrafta Avrupa ülkeleri ile ilişki kurmanın elzem olduğundan söz etmiştir. Fakat neredeyse bir asır Rus yönetimi altında kalmış ve Güney Kafkasya gibi kaosun hâkim olduğu bir coğrafyada yer alan yeni kurulmuş Azerbaycan Devleti'nin batılı devletler ile diplomatik ilişkiler kurması kolay değildir. Bu noktada Hacınski; Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kuruluşu hakkında malumatın Avrupa'ya ulaştırılması için Osmanlı yetkililerinin aracılığını talep etmiş, bu talep Türk büyükelçiliklerince karşılanmıştır. Wilson ilkelerinin açıklanması ve I. Dünya Savaşı'nda sona gelinmesi Azerbaycan'ın diplomaside elini kuvvetlendirmesini gerektirmiş ve batının önemini arttırmıştır. Azerbaycan şehirlerine yönelik; özellikle Bakü için SSCB, Karabağ için ise Ermenistan tehdidi sebebiyle hükümet Avrupa desteğine ihtiyaç duymuştur. Azerbaycan hükümeti, uluslararası alanda, Avrupa ülkelerine temsilciler göndererek diplomatik başarılar elde etmiş olan Ermenistan ve Gürcistan'ın gerisinde

kaldığını görmüştür. Topçubaşı bu açığı kapatmak adına heyet oluşturup İsviçre'ye göndermek ve buradaki diğer Avrupa ülkelerinin diplomatik misyonları ile görüşmek istemişse de bu heyete vize verilmemiştir (Həsənli, 2009: 78-150).

Azerbaycan'ın batılı devletler ile ilişkileri incelendiğinde öne çıkan ilk devlet İngiltere'dir. I. Dünya savaşı sona erdiğinde Bakü ve Kafkasya demiryolları Azerbaycan'ın taraf olmadığı Mondros Ateşkes Antlaşması'nda yer almış, Türk kuvvetlerinin tahliye edildiği bölgeler itilaf devletlerinin işgaline açık hale gelmiştir. Transkafkasya'daki askeri güç boşluğunun doldurulması için İngiliz birlikleri bölgeyi işgale hazırlanmıştır (Turan, 2018: 484). Topçubaşı, Azerbaycan'ın bağımsızlığının Avrupa ülkeleri tarafından tanınmasının önemini ve Azerbaycan'ın haklarını korumak için diğer devletlerle diplomatik ilişkilerin gelişmesi gerektiğini bu noktada daha iyi anlamıştır. İstanbul'da bulunan Topçubaşı, başbakan Hoyski'ye mektup göndermiş, Gilan'da bulunan İngilizlerle görüşülmesinin şart olduğunu yazmıştır (Həsənli, 2009: 156). Bu istek doğrultusunda Yusufbekov, Rafibekov ve Agayev'den oluşan üç kişilik bir heyet Enzeli'ye gönderilmiş, bölgede bulunan İngiliz Kumandanlığı ile görüşme yapılmıştır. General Thomson ile yapılan zorlu görüşme sonrası, Britanya'nın Azerbaycan'ı tanımaya sıcak bakmadığı görülmüştür. Thomson, Azerbaycan Devleti'ni Osmanlı entrikaları ile kurulan bir yapı olarak görmüş, hem Azerbaycan hem de Osmanlı askerinin Bakü'den çekilmesi, Bakü ve petrol sahalarının İngilizlerin denetiminde olması karşılığında Azerbaycan'ı ancak "de-facto" olarak tanıyabileceklerini ifade etmiştir. General Thomson Bakü Valisi olacak, bölge asayiş örgütünün başında da yine bir İngiliz olacaktı. Bakü'yü işgal edecek kuvvetler arasında Beyaz Ruslar da bulunacak, Ermeniler ise şehre giremeyecekti (Swietochowski, 1988: 190). Bunun üzerine Milli Şura toplanmış, Azerbaycan'ın tanınması için diğer devletlere müracaat etme kararı almışlardır. Aynı zamanda kaçınılmaz hale gelen, İngiliz General Thomson ve ordusunun Bakü'ye gelişine itiraz etmeyeceklerini bildirmişlerdir. Sonuç olarak Kasım ayında Thomson Azerbaycan hükümetinin iç işlerine müdahale etmeyeceğini vadederek liderlik ettiği Britanya ordusu ile Bakü'yü kontrol altına almıştır (Həsənli, 2009: 156-157).

General Thomson Bakü'ye ulaştığında bir direnişle karşılaşmamış, ilk olarak Azerbaycan bayrağının kaldırılmasını emretmiş, Bakü'ye Rus toprağı gibi muamele etmiştir Böylece Londra, Avrupa ve Rusların bölgeye bakış açısını Thomson da paylaşmıştır. Kafkasya'nın zamanı geldiğinde barışçıl yollarla veya güç kullanılarak tekrar Rusya toprağı

olacağı düşünülmüştür. (Altstadt, 1992: 92-93). Bir süre sonra hükümet başkanı Hoyski ile tanışan Thomson'ın Azerbaycan'a bakış açısı değişmiştir. Thomson Azerbaycan'ın durumu, bölgedeki Rusların vaziyeti, Ermenilerin iddia ve isteklerine rasyonel bir yaklaşım sergilemiş, Azerbaycan hükümetine ılımlı yaklaşmıştır. İngiliz ordusunun Azerbaycan'a gelişi ve Thomson'ın muamelesini gören Hoyski; İngilizlerin, milletlerin hak ve hukukuna saygılı bir millet olduğu, idaresinde diğer devletlerden fazla Müslüman bulundurduğu ve bu milletleri taciz etmediği, Bakü'ye geldiklerinde Azerbaycan halkının haklarını elinden almayıp içişlerine karışmadığı yönünde demeç vermiştir (Həsənli, 2009: 160-165). Hoyski'nin bu tutumu, hem Azerbaycan hükümetinin İngiltere ile yapıcı münasebetler kurmak istediğinin göstergesi hem de yeni kurulacak hükümette yeniden baş nazır ve hariciye nazırı olmasının anahtarı olmuştur.

Azerbaycan'da bulunan tüm halkların temsil edileceği parlamentonun açılması ve yeni hükümetin kurulmasının ardından General Thomson ve Büyük Britanya, Azerbaycan'ı de facto tanımış ve müttefiklerin ordusunun Azerbaycan'a yardımcı olacağını söylemişlerdir. Bu yardım sırasında Azerbaycan'ın iç işlerine müdahale etmeyeceklerini taahhüt etmişlerdir. İngiltere'nin arzusu, Azerbaycan ve Kafkasya'nın istikrar sağlamasıdır. Aksi halde bölgede Bolşeviklerin ya da başka bir devletin hâkimiyeti söz konusu olacağı, İngiliz düşmanlığı yapılacağı düşünülmüştür (Həsənli, 2009: 166-167).

Paris Barış Konferansı başladığında, aleyhine konuların konuşulmaya başlandığı konferansa henüz davet almamış Azerbaycan heyetinden Topçubaşı, İstanbul'da bulunan İngiliz Amiral Richard Webb ile görüşme sağlamıştır. Azerbaycan'ın bağımsızlığının Büyük Britanya'nın da menfaatlerine uygun olacağını belirten Topçubaşı, Webb'den konferansa katılım adına destek istemiştir. Webb, bu konuda yardım edeceğine söz vermiştir. Esasen Azerbaycan'ın konferansa katılmasına İngiltere değil Fransa engel olmuştur (Mamoulia and Abutalibov, 2019: 47-48).

Nihayet heyet Paris'e davet edilip konferansa intikal ettiğinde, Topçubaşı ve Hacınski İngiliz delege Louis Mallet ile görüşüp Güney Kafkasya'nın ve Rusya'nın durumu hakkında fikir alışverişinde bulunmuşlardır. Topçubaşı Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin tanınması konusunu özellikle vurgulamıştır. Müslüman halkın Ermeni ahaliye zarar vermeyeceği ve azınlıklara adaletli bir şekilde muamele edildiği açıklanmaya

çalışılarak Azerbaycan hükümetinde 3 Ermeni bakan bulunduğu ve parlamentoda 20 temsilcilerinin olduğu ifade edilmiş, batılı devletlerin Azerbaycan hükümetinden şüphe etmemesi gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca bu görüşmede Azerbaycan'ın İngiliz mandası olma ihtimali de sorgulanmıştır (Coşkun, 2018: 180-181). Bu dönemde Azerbaycan yönetimi ve delegeleri, Bakü'deki İngiliz Valiliğinin sona erdirilmesi için çaba göstermeye başlamıştır. Heyet ve hükümet arası yazışmalarda İngiliz komutanlığının bölgedeki varlığının çift başlılık yarattığı, İngilizlerin Azerbaycan'ın iç işlerine karışmaması için bu durumun sonlandırılması gerektiğinin altı çizilmiştir. Azerbaycanlıların görüşleri bu yöndeyken İngilizler de Güney Kafkasya'daki askeri varlıklarının geleceği konusunda kendi müttefikleri ile gizli görüşmeler yapmıştır (Həsənli, 2009: 218).

Konferans sırasında Avrupa devletleri Bolşeviklere karşı Omsk Hükümetini de facto tanıyıp destekleme kararı almıştır. Omsk hükümetinin Kafkasya ve Rusya'dan kopan topraklarını elde edip hâkimiyet kuracağına özellikle Fransız yetkililer güvenmiştir (Mamoulia and Abutalibov, 2019: 46). İngiltere ve ABD Omsk hükümetini desteklese de, yeni kurulan devletlerin temsilcilerinin bağımsızlık mücadelesi vermesini hak olarak görmüşlerdir (Həsənli, 2009: 239). İngiltere'nin bu yaklaşımı Azerbaycan heyetinin mücadelesini sürdürmesi için önemli bir teşviktir.

Omsk hükümetinin Kafkasya'daki eli olan Denikin ordusu Dağıstan'ı işgal ettiğinde Azerbaycan ve Gürcistan buna tepki göstermiş, Dağıstan sınırına askeri birlik göndermişlerdir. Bu gerilimi çözmek için İngilizler harekete geçmiştir. İlk olarak Denikin karargâhında bulunan İngiliz General, Denikin ve Azerbaycan'ın karşılıklı diplomatik temsilci göndermesi teklif edilmişse de Azerbaycan hükümeti bu teklifi reddetmiştir. Ardından İngiliz hükümetinden tepki gelmiş, Denikin Bolşevizmle mücadele yerine Büyük Britanya'nın onaylamayacağı faaliyetlerde bulunursa yardımların son bulacağını bildirmiştir. Fakat bu tepkiden sonra İngilizlerin nezaretindeki donanmadan Denikin'in ordusuna yardım gönderilmiştir (Həsənli, 2009: 244). Churchill, Kafkas devletlerine yakınlık duymamakla birlikte, Denikin'in bölgede yayılmacı bir politika izleyip bu devletlerle çatışmasına karşı olmuştur. Lord Curzon da aynı kaygıları duyarak Denikin ordusuna yapılan yardımları kontrollü bir şekilde düşük miktarlarda ve aralıklı olarak ulaştırmıştır (Balanchivadze and Orbaki, 2019: 53-54). İngilizler ne açıkça Azerbaycan ve

yeni kurulan diğer devletlerin bağımsızlığına itiraz etmiş, ne de bu cumhuriyetleri tehdit eden Beyaz Ordu'ya tepki göstermiştir.

1919 yılı yaz aylarında İngiliz ordusunun Kafkasya'dan çekileceği haberi, Azerbaycan yönetimini rahatsız etmiştir. İngiliz ordusu çekildikten sonra Denikin tehdidinin artması, hem Azerbaycan hem de Gürcistan'da kaygı yaratmıştır. Denikin ordusunun Azerbaycan'ın sınırlarına yaklaşması ve Azerbaycan'ın gösterdiği diplomasi mücadelesi sürerken Birleşik Krallık Başbakanı Lloyd George'un İngiliz Parlamentosu'ndaki konuşmasının ardından Kafkas Devletlerini tanımaya yönelik eğilim artmış, Omsk hükümetine yönelik güven azalmıştır (Həsənli, 2009: 249-252).

İngiltere, Kafkasya'daki küçük devletlerin Bolşevikler tarafından işgaline karşıdır. Hindistan ve Orta Doğu'daki çıkarlarını sağlamak için Bolşevikler ile çıkar bölgeleri arasında bağımsız Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan ile tampon bölge oluşması, İngilizlerin menfaatine daha uygundur. Ayrıca Mondros Mütarekesi sonrası Kafkasya'da Bolşevikler ve Kuvay-ı Milliyeciler arasında oluşturulan Kafkas Seddi'nin de Anadolu'nun işgal planında önemi büyüktür. (Turan, 2018: 504-505). Fakat 1920 yılında Bolşeviklerin Güney Kafkasya'yı işgalinin önüne geçilememiş, İngiliz menfaatleri tehdit altında kalmıştır.

İngiltere'ye ek olarak Almanya, Güney Kafkasya'ya ilgi duyan bir diğer devlettir. Henüz 1890'lı yıllardan büyük savaşın başlangıcına dek Alman İmparatorluğu, Çarlık Rusyası'nın gelişmiş şehirlerinden biri olan Bakü'de konsolosluk bulundurmuştur. Transkafkasya Cumhuriyeti döneminde de bölge ile ilgilenmeyi sürdüren Alman yönetimi bu federasyonu desteklemiş, dağılmasının sebebi olarak da Osmanlı kuvvetlerinin Kafkasya'daki varlığını görmüştür (Dornfeldt and Seewald, 2018: 107-108). Almanya Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımak için Türk askeri güçlerinin geri çekilmesini şart koşmuştur. Talat Paşa'nın yapılan müzakarelerde Türk askerinin Azerbaycan'da uzun süre kalmayacağını bildirmesi ile Almanya Azerbaycan'ı tanıyacağını ve Bakü'ye konsolosluk açacağını vaat etmiştir (Həsənli, 2009: 140). Fakat Almanya Azerbaycan ile ticari ilişkileri ön planda tutmuş, siyasi açıdan Azerbaycan'ı tanıma ve ile diplomatik ilişkiler kurma konusunda çekimser kalmıştır.

Bölgeye ilgisinin nedeni petrol kaynaklarından faydalanmak olan Almanya, müttefiki Osmanlı İmparatorluğu ile çıkar çatışması içine girmiştir. Osmanlı kuvvetlerinin Brest-Litovsk'da belirlenen sınırları ihlâli, Almanya'nın Osmanlı askerinin Bakü'ye müdahalesini engellemesi için sebep olarak gösterilmek istenmiştir. Sovyet Rusya'nın Bakü'ye hâkim olup Almanya'ya petrol sevkiyatı gerçekleştirme vaadi, iki devlet arasındaki ittifakı cazip hale getirmiştir. Öyle ki; Kafkasya'daki Osmanlı harekâtını engellenmesi için Alman Genelkurmaylığı, Enver Paşa'ya baskı uygulamıştır. Bu süreçte Sovyet kuvvetlerini takip eden Osmanlı askerleri takviye beklerken çatışma yatışmış, Almanlar ve Sovyetler rahat bir nefes almıştır. Almanya ve SSCB, Kafkasya'da işbirliğine yönelik anlaşmaya varmış fakat bu anlaşma uygulanamamıştır (Swietochowski, 1988: 182-183).

1918 yılının haziran ayında Alman büyükelçi Bernsdorf ile Mehmet Emin Resulzade İstanbul'da görüşme sağlamış, Bernsdorf Kafkas İslam Ordusu'nun ilerleyişi sebebi ile köşeye sıkışan Bolşeviklerin Bakü'ye ve petrol kaynaklarına zarar vereceklerinden duyduğu endişeyi belirtmiştir (Ozdashli, 2019: 67). Milli Şuranın Bakü'de çalışmalara başlamasının ardından Almanya temsilci göndermiş ve Azerbaycan petrol endüstrisi ve pamuk ticaretinde imtiyaz elde etmek istemiştir. Fakat yeni kurulan devletin bu tür ticari imtiyazlara yaklaşımı olumsuz yönde olmuştur (Həsənli, 2009: 138). Sonuç olarak Almanların Azerbaycan'a yaklaşımı Bakü petrolleri ve elde edecekleri çıkarlar bağlamında gelişmiştir.

Azerbaycan'ın Fransa ile ilişkileri olumlu bir rota izlememiştir. Ermenilerin Fransızca yayınladığı bildiriler, Fransa'da yürüttükleri lobi faaliyetleri ve Fransa'nın Kafkasya'daki çıkarları, onların Azerbaycan'a olumsuz bakmasına neden olmuştur (Həsənli, 2009: 198). Ayrıca yalnız Ermeniler değil Paris'te bulunan Omsk hükümeti delegeleri de Kafkas devletleri aleyhine propaganda yapmış, Fransız hükümetini etkilemeyi başarmıştır. Alman karşıtı olan ve Bolşevikleri de Almanların müttefiki olarak gören dönemin Fransa Başbakanı George Clemenceau, Beyazları desteklemiştir (Mamoulia and Abutalibov, 2019: 46). Fransa'nın müttefiki olacak Omsk hükümetinin Bolşevik yönetimi devirip Azerbaycan'ın da dâhil olduğu eski Çarlık topraklarına hâkim olması, Paris hükümetinin çıkarlarına hizmet edecektir.

Ocak ayında başlayan Paris Barış Konferansı'na Güney Kafkasya'ya ilişkin konular görüşülmesine rağmen Azerbaycan heyeti davet edilmemiş, bekletilmiştir. Yalnızca

Azerbaycan değil, Rusya'dan kopan diğer devletlerden Ukrayna, Don Cumhuriyeti, Kuban Cumhuriyeti ve Kafkasya Dağlıları Birliği temsilcileri de davet edilmemiş ve Fransız delegelere tepkilerini İngiliz Amiral Webb'e bir memorandum aracılığı ile iletmişlerdir. Webb, temsilci heyetlerinin Paris'e davet edilmesi için Fransız Amiral Amed ile görüşeceği cevabını vermiştir. Fransa'nın bahsi geçen devlet temsilcilerine vize vermemesinin ardından konferans yüksek kurulu Rusya'nın güneyindeki siyasi ve ekonomik vaziyeti öğrenmek için komisyon oluşturmuş, Amerikalı Albay Moore Kafkasya alanında görevlendirilmiştir (Həsənli, 2009: 198-199).

Mart ayının sonuna dek Azerbaycan heyetinin İstanbul'da yoğun bir diplomasi trafiği yaşaması, konferansa ve itilaf devletleri hükümet başkanlarına Azerbaycan'ı tanıtan mektuplar göndermesi gibi hamlelerinin ardından Fransa, heyetten Hacınski, Şeyhülislamova ve Hacıbeyli'nin konferansa gelişine itiraz etmediğini bildirmiştir. Aylarca Azerbaycan'ın hakkını savunmak için çaba gösteren Topçubaşı'nın konferansa alınmaması, Azerbaycan heyetinin tepkisine neden olmuştur. Diğer devletler, Azerbaycan heyetinin konferansa gelişine itiraz etmezken Fransa Dışişleri Bakanlığı, sebep belirtmeden Azerbaycan delegelerinin Paris'e gelişine müsaade edilmediğini açıklamıştır. Sonuç olarak İstanbul'da bulunup Paris'e gidemeyen sadece Azerbaycan heyeti kalmıştır. 15 Mart günü Topçubaşı, Paris Barış Konferansı Başkanı olarak görev yapan Clemenceau'ya nota göndererek giriş izni talep etmiş, fakat Fransız hükümeti Topçubaşı'nın konferansa katılmasını istememiştir (Mamoulia and Abutalibov, 2019: 46). Nisan ayında tüm heyetin gidemeyeceği anlaşılınca Topçubaşı dışında Fransa'nın belirlediği üç ismin konferansa gitmesine razı olunmuşken ABD'den Fransız Dışişleri Bakanı'na giden resmi mektupla heyetin Paris'e davet edilmesi talep edilmiş, nihayet Kafkasya meselelerinin görüşülmesinden hemen önce heyet Paris'e gitmek üzere yola çıkmıştır. Nihayet konferansa katılan Azerbaycanlı delegeler, Fransa'nın Rusya'nın bölünmez bütünlüğünü savunduğunu anlamıştır. Fransa'nın Almanya'ya karşı en önemli müttefiki olan Rusya'ya bu desteği olağanüstü bir gelişme değildir. Azerbaycan açısından ise bir itilaf devletinin bu tavrı devletin egemenliğine yönelik bir tehdit olmuştur (Həsənli, 2009: 201-217).

Daha önce söz edildiği üzere Azerbaycanlı yöneticiler, birçok sefer Azerbaycan Devleti'nin bağımsızlığını savunurken Wilson prensiplerine atıf yapmışlardır. Bu bağlamda Azerbaycan yönetimi, ABD'ye karşı pozitif bir izlenime sahip olmuştur. Paris Barış

Konferansı için kurulan heyetin konferansa katılmasının geciktirilmesi, bazı üyelerin katılımının engellenmek istemesi Azerbaycan delegelerinin ve hükümetinin tepkilerine neden olmuş, birçok diplomatik hamleye rağmen sonuç alamamışlardır. Fransa'nın engellemeleri ve heyeti sınırlama isteğine karşı heyetin Paris'e davet edilmesi talebi Topçubaşı'nın daha önce mektup Wilson'a müracaat etmesinin sonucu olarak ABD'den gelmiş, heyet bu şekilde konferansa katılım sağlayabilmiştir (Həsənli, 2009: 205). ABD'nin bu hamlesi, Bakü petrollerine ilgi duyması ile ilişkilendirilebileceği gibi Wilson prensiplerine bağlılığın gösterilmesi ile de açıklanabilir.

Heyetin konferansa katılımının ardından İngilizlerin Güney Kafkasya'daki varlığına ilişkin değerlendirmeler yapılmış, İngiltere yerine Amerika mandası tartışılmıştır. Başkan Wilson'un başka ülkelerde mandater devlet olarak bulunmaya itiraz edip Ermenistan'a asker gönderilmesi konusunda sessiz kalışı, ABD'nin bu duruma sıcak baktığını göstermiştir. Mayıs ayında sınırları açıkça belirlenmemekle birlikte; İstanbul ve Ermenistan'ın ABD mandası altına girmesi kabul edilmiştir. Azerbaycan heyetinin ABD diplomatları ile gerçekleştirdiği görüşmelere göre ABD bu sınırlara Azerbaycan'ı da dâhil etmek istemiştir (Həsənli, 2009: 218-219).

Azerbaycan heyeti ayrıca Başkan Wilson ile görüşme fırsatı da bulmuşlardır. Konferansa katılmak için bile 3 ay beklemiş olan heyet için bu görüşme büyük önem arz etmektedir. Topçubaşı görüşmede self-determinasyon hakkından Azerbaycan'ın da faydalanması gerektiğini savunmuştur. Wilson, Çarlık Rusya'dan kopan halklar konusunda bir sorumluluğunun olmadığını, dünyanın küçük devletlere parçalanmasını istemediğini ifade etmiştir (Qasımov, 2017: 91). Topçubaşı, açıkça egemen bir devlet olmaya muktedir olduklarını, Rus hâkimiyeti altında yaşamak istemediklerini belirtmiştir. Azerbaycan hakkında yayılan yanlış bilgi ve propagandaların da asılsız olduğunu Wilson'a açıklamışlardır. Topçubaşı, Wilson ilkelerine göre Azerbaycan'ın bağımsız bir devlet olma hakkı olduğunu ve desteklenmesi gerektiğini savunmuştur. Ayrıca Azerbaycan hükümetinin bir Kafkas Konfederasyonu oluşturma fikrine sıcak baktığını belirten heyet karşısında Wilson'ın bu durumu olumlu karşıladığı görülmüştür. Bu olumlu tavıra ve Kafkasya ilgisine rağmen ABD'de dâhil olmak üzere Batılı devletler Kafkas ülkelerini tanımak konusunda Rusya ile ilişkilerine zarar vermemek için mesafeli olmuşlardır (Həsənli, 2009: 220-223).

Paris Barış Konferansı ve Milletler Cemiyeti'nin çalışma sürecinde Wilson ilkeleri önemli bir yere sahipti. Özellikle mağlup olan ve yeni kurulan devletlere güvence sağlayan ilkeler, konferansın ilerleyen dönemlerinde göz ardı edilmiş, kazanan devletlerin arzularına göre seyretmiştir. ABD'nin idealist ilkelerinin işlevsiz kaldığı, küçük devletlerin meselelerinin önemsizleştiği bu dönemde Topçubaşı, Milletler Cemiyeti'ni ölü doğmuş bir bebeğe benzetmiştir (Həsənli, 2009: 253).

Sonuç olarak Azerbaycan'ın Batılı devletlerle ilişkileri ticari açıdan belli bir noktaya gelmişse de siyasi alanda Rusya ve Ermenistan gölgesinde kalmıştır. Ermeni delegelerin çalışmaları ve itilaf devletlerinin Rusları karşılarına almak istemeyip, tekrar bu topraklarda hâkimiyeti sağlayacaklarına inancı, Azerbaycan'a çekimser yaklaşmalarına sebep olmuştur. Azerbaycan her ne kadar bağımsızlığını bu devletlere kabul ettirmek istemişse de hedefine ulaşamamış, ilerleme kaydettiği dönemde de Sovyetler Kafkasya'ya egemen olmuştur.

5.2.5. İran ile İlişkiler

Gülistan ve Türkmençay Anlaşmalarından sonra ikiye bölünen Azerbaycan topraklarının güneyi, İran sınırlarında kalmıştı. Azerbaycan ismi ile kuzeyde kurulan yeni bir devlet, İran devleti tarafından tehdit olarak görülmüştür. Azerbaycan Devleti'nin, Osmanlı İmparatorluğu tarafından maşa olarak kullanılacağı ve Tebriz başta olmak üzere Güney Azerbaycan topraklarını ele geçireceğine inanılıyordu. Bu endişenin önüne geçmek adına Azerbaycan yönetimi dış politikada "Kafkasya Azerbaycanı" ismini kullanmıştır (Şükürov ve Qafarov, 2010: 386)

İran, Azerbaycan'ın faaliyetlerini sakıncalı bularak, Tebriz'de temsilcilik bulundurmasını engellemeye çalışmıştır. Tebriz'de bulunan Kuzey Azerbaycanlılar kısıtlanmış olsalar da kendi komitelerini kurarak faaliyet göstermişlerdir. Osmanlı kuvvetleri Tebriz'i ele geçirdiğinde İran yönetimi Azerbaycan hakkındaki görüşlerinde haklı çıktığını düşünmüştür. Fakat Türk askeri geri çekilince İran bölgeye tekrar hâkim olmuştur (Həsənli, 2009: 135).

İran'ın kaygılı yaklaşımına rağmen Azerbaycan delegeleri İstanbul'da diğer devlet temsilcilerinin yanı sıra İran konsolosuna da Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin varlığı ile ilgili bilgi vermiştir. 1919 yılında Topçubaşı ve İran Dışişleri Bakanı Ensari arasında görüşme gerçekleşmiş, Ensari, Paris'te Azerbaycan'ın bağımsızlığını destekleyeceklerine yönelik söz vermiştir (Quliyeva, 2018: 618). Azerbaycanlı yetkililer böylece iki devlet arası ilişkilerin yumuşadığını düşünmüştür. İran yetkilileri ise Paris Barış Konferansı'nda Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımak bir yana, bu devletin topraklarında hak iddia etmiştir. Azerbaycan'ın itilaf devletleri tarafından resmen olmasa da de facto olarak tanındığını gören İran'da Azerbaycan ile dostluk ilişkileri kurulabileceği düşüncesi oluşmuştur (Şükürov ve Qafarov, 2010: 386). Azerbaycan yönetimi ve basını, İran topraklarının bütünlüğüne saygı duyulduğunu göstermiş, dostluk ilişkileri kurmanın mümkün olduğunu ayrıca göstermiştir (Həsənli, 2009: 136).

1919 yılında İran'a Çarlık Rusya işgalinden önce Gence Hanlığını yöneten ailenin soyundan olan İsmail Han Ziyadhanlı başkanlığında bir heyet gönderilmiş, böylece ilk diplomatik ilişkiler kurulmuştur. Böyle önemli bir ismin Tahran'a gönderilmesi, İran ile ilişkilere de kıymet verildiğini göstermiş, İranlılar tarafından da olumlu karşılanmıştır. İsmail Han Ziyadhanlı'nın Azerbaycan hükümetinden onay almadan İran temsilcileri ile protokol imzalaması hükümet tarafından hoş karşılanmamış, onun yerine Tahran'da diplomatik çalışmaların sürdürülmesi için Adil Han Ziyadhanlı görevlendirilmiştir. Büyükelçi makamına ulaşan Ziyadhanlı, İran temsilcileri ile önemli anlaşmalara imza atmış, iki devlet arasındaki ilişkilerde büyük rol oynamıştır (Şükürov ve Qafarov, 2010: 387-393).

Diplomatik ilişkiler kurulduktan sonra Paris Barış Konferansı'nda da iki devlet temsilcileri arasında görüşmeler gerçekleşmiştir. Paris Barış Konferansı'na katılım için görevlendirilen, görevlendirildiği sırada Bakü'de olan İranlı delege Ensari, Azerbaycan ve İran arasında bir konfederasyon kurulmasını önermiştir. Ona göre Batı, Osmanlı ile yakınlığı yüzünden Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımayacak, Ermenistan'ın düşmanca hareketleri sebebi ile de Güney Kafkasya Federasyonu oluşturulamayacaktır. Ayrıca kuzeyden gelen Rus tehdidinden de kaçınmak için en makul yolun İran-Azerbaycan Konfederasyonu olduğunu ileri sürmüştür. Fakat Azerbaycan heyetinin Güney Azerbaycan ile birleşme arzusuna rağmen bağımsızlıktan vazgeçmesi söz konusu olmamıştır (Yusifova, 2014: 358).

İran ile Azerbaycan devleti arasındaki ilişkilerin, Güney Azerbaycan sorunu bastırıldığı sürece olumlu seyretmiştir. Güney Azerbaycan halkının Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ne katılma isteği ve başkaldırı hareketleri Tebriz'de ortaya çıkmıştır (Həsənli, 2009: 143). Fakat Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı kısa süre sonra sona ermiş, İran'ın Güney Azerbaycan topraklarını Azerbaycan Devleti'ne kaybetme kaygısı sona ermiştir.

ALTINCI BÖLÜM
SONUÇ

Azerbaycan toprakları, Rus işgalinden önceki dönemde bağımsız yapıdaki feodal hanlıklar tarafından yönetilmekteydi. İki büyük devlet, bu topraklara sahip olmak arzusundaydı. Çarlık Rusya yönetimi ve Kaçar İranı, Güney Kafkasya için mücadele etmiştir ve Ruslar bu mücadelenin kazananı olmuştur. Çarlık Rusyası bölgeyi işgal edip Kaçar İranı ile Azerbaycan topraklarını paylaştıktan sonra bölge halkı kendilerine yabancı bir yönetim ile karşılaşmış, bağımsızlık arzusu duymuştur.

Çarlık rejimi uzun süre Güney Kafkasya topraklarına hükmetmiştir. Bu süre içerisinde bölgede bir asırdan daha uzun sürecek sorunların temeli atılmıştır. Azerbaycan topraklarına Ermenilerin yerleşmesini sağlayan nüfus ve iskân politikaları Azerbaycan'ın günümüze dek mücadele ettiği sorunların ana sebebi olmuştur. Özellikle Dağlık Karabağ meselesinin 2020 yılına dek sürmesi bu politikaların ağır bir sonucudur.

Çarlık Rusyası yönetimi altındaki Azerbaycan halkı, diğer Rusya Türkleri ile birlikte bir kültürel aydınlanma sürecine girmiştir. Cedit hareketi ve diğer Türk toplulukları ile ilişkilerin de etkisiyle bu dönemde milli şuurun gelişmeye başladığı görülmektedir. Bu ilişkiler ve yaşanan kültürel canlanma Azerbaycan'da aydın bir sınıfın oluşmasını sağlamış ve sonrasında 1905'de Rusya'da meşrutiyetin ilanı ile birlikte bu aydın zümre politik bir kimlik edinmeye başlamıştır. Azerbaycanlı aydınlar Rus siyasetinde de yer almaya başlamış, Azerbaycan'ın bağımsızlığı ile ilgili idealleri oluşmuştur.

Büyük Dünya Harbi başladığında savaşa taraf olan Çarlık Rusyası ekonomik ve askeri açıdan yıpranmış, ortam Bolşevik Devrimi'ne hazır hale gelmiştir. Rusya'da Şubat ve Ekim Devrimlerinden sonra bir de iç savaşın başlaması istikrarsızlığın sürmesine sebep olmuş ve nihayet eski Çarlık topraklarında bağımsız devletler ortaya çıkmıştır. Azerbaycan'ın bağımsızlığı 28 Mayıs 1918'de Mehmet Emin Resulzade tarafından ilan edilmiştir ve Kafkasya'da Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti ve Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti 1920 yılında, Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti de 1921 yılında tekrar gerçekleşecek Rus işgaline kadar kısa süreli de olsa egemen devletler olarak varlıklarını sürdürmüştür.

Kafkasya devletleri, dünya savaşı sonrası dönemde Rusya'nın zayıflığı ve sistemde oluşturduğu boşluğu değerlendirerek bağımsızlıklarını ilan etmişlerse de uluslararası yapının izin verdiği ölçüde hareket serbestisi kazanmışlardır. Sistemin güçlü aktörlerinin çizdiği sınırlar, küçük devletlerin karşı karşıya kalacağı duvarlar haline gelmiştir.

Azerbaycan bağımsız olur olmaz birçok sorunla yüz yüze gelmiş, bir yandan devlet inşasına girişirken diğer yandan zorlu bir coğrafyada ayakta kalabilme mücadelesi vermiştir. Osmanlı kuvvetlerinin desteği ile topraklarını Ermeni çeteler ve Bolşeviklerden büyük ölçüde kurtarabilmişse de I. Dünya Savaşı'nda mağlup olan Osmanlı askerleri Kafkasya'dan çekilmek zorunda kalmıştır. Azerbaycan içinde bulunduğu güç durumdan kurtulmak için mücadele ederken Mondros Ateşkes Antlaşması imzalanmış, Bakü ve Kafkasya Demiryolları İtilaf Devletlerinin kontrolüne geçmiştir. İngilizler Bakü'nün kontrolünü ele geçirmiştir. Azerbaycan böylece hiç içinde bulunmadığı bir savaşın bedelini ödemek zorunda kalmıştır.

Bir bakımdan İngiliz vesayeti altına girmiş olan Azerbaycan hükümeti, İngiliz General Thomson'a hükümetin güvenilirliğini göstermiştir. Fethali Han Hoyski yönetimi Thomson'ın güvenini kazanmış ve bölgedeki varlığını de facto olarak kabul ettirebilmiştir.

1918 yılının sonunda geçici yasama organı olarak Azerbaycan Parlamentosu açılmıştır. Parlamentonun farklı şehirlerden gelen ve üç farklı milletin delegelerinden oluşması planlanmıştır. Parlamento seçimlerinde kadınlara da seçme seçilme hakkı tanınmıştır. Böylece İslam Dünyasında kadınlara ilk seçme seçilme hakkını tanıyan devlet Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti olmuştur.

Ermeniler ve bazı Rus gruplar tarafından boykot edilen parlamento 1918 yılının aralık ayında açılmıştır. Bağımsızlığın ilanından sonra kurulan geçici hükümet lağvedilmiş, yetkileri parlamentoya devredilmiştir. Parlamento yeni hükümet kurulana dek idari yetkiye sahip olmuştur. Parlamento çatısı altında bütçe çalışmaları, denetim, tarım ve askeri meseleler gibi birçok alanda komisyonlar oluşturulmuş, çalışmalara başlanmıştır. Yeni hükümeti kurma sorumluluğu, geçici hükümette olduğu gibi Fethali Han Hoyski'ye verilmiştir. Parlamento savaş ve bazı özel günler dışında çalışmalarını sürdürmüştür.

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin askeri alandaki tecrübesizliği de devletin bekası için tehlike arz etmiştir. Bu sebeple Osmanlı kuvvetlerinin katkısı ile bu sorun aşılmaya çalışılmıştır. I. Dünya Savaşı'nın sonlanması ve Osmanlı askerinin Azerbaycan'dan çekilmesi Azerbaycan'da düzenli milli ordunun kurulmasını gerektirmiştir. Sınırlı imkânlarla Harbiye Nezareti düzenli ordu planlamasını yapmış, Gürcistan ile savunma anlaşması imzalanmıştır. Ordu gücünün artması için askeri okullar kurulmuş, zorunlu askere alım ve silah tedarikine önem verilmiştir.

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, devletleşme sürecindeki çalışmalarının yanı sıra aktif bir dış politika ve yoğun diplomasi örneği göstermiştir. Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ile iyi komşuluk ilişkileri kurmak istemiştir. Gürcistan ile ilişkiler bazı bölgesel sorunlar yaşanmış olsa da genel hatlarıyla olumlu seyretmiştir. Gürcistan ve Azerbaycan'ın 1918-1920 yılları arasında mücadele ettiği sorunlar ve geçirdikleri zorlu süreç oldukça benzerdir. İki devlet de Ermenistan ile sınır sorunları yaşamış, Beyaz Ordu'nun baskısını üzerinde hissetmiş ve uluslararası alanda egemenliklerini ispat etmeye çalışmıştır. Bu ortak meseleler sebebiyle Azerbaycan ve Gürcistan müttefik olmuş, özellikle ortak savunma konusunda anlaşmaya varmışlardır.

Ermenistan ile ilişkiler ise olumsuz çerçevede ilerlemiştir. Ermenistan'ın Azerbaycan toprakları üzerindeki hak iddialarının sonlanmaması, iki halk arasındaki gerginliğin artması, Azerbaycan aleyhine sürdürdüğü lobi faaliyetleri, Rus işgaline yönelik bir kaygısının olmaması iki devletin pozitif ilişkilere sahip olmasını imkânsız hale getirmiştir.

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını sürdürmesi için uluslararası alanda özellikle İtilaf Devletlerine varlığını kabul ettirmesi gerekiyordu. Azerbaycan Hükümeti bu konuda her fırsatı değerlendirmiştir. Tiflis, İstanbul ve Paris, Azerbaycanlı delegelerin yoğun çalışmalarına ev sahipliği yapmıştır. Bilhassa Ali Merdan Topçubaşı'nın İstanbul görüşmeleri ve Paris Barış Konferansı'ndaki faaliyetleri dikkat çekicidir. Azerbaycanlı aydın ve yöneticiler hem Tiflis'de hem de Paris'te aynı anda faaliyetler göstermiş, yoğun bir diplomasi trafiği yaşanmıştır. Ancak Azerbaycanlı idarecilerin göstermiş olduğu üstün çaba yeterli sonuç vermemiştir. Rusların bölgeye tekrar

hükmedeceğine inanan ve onları karşılarına almak istemeyen Batılı devletler Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımak konusunda çekimser davranmıştır. 1920 yılında da tekrar işgale uğrayan Azerbaycan, uluslararası sistemin kurbanı olmuştur.

Azerbaycan iki yıl bağımsız kalmıştır. Fethali Han Hoyski, Ali Merdan Topçubaşı, Mehmet Emin Resulzade gibi önemli isimler başta olmak üzere Azerbaycanlı aydınlar devletin varlığını sürdürmesi için mücadele etmiştir. Tadeusz Swietochowski Azerbaycanlı aydınların bu çabalarını "Varlığını Sürdürme Diplomasisi" olarak tanımlamıştır. Yeni kurulan bir devlete göre üstün bir diplomasi örneği göstermesine rağmen Sovyet güçlerinin "Beyazlar"'ı bastırarak yönünü Kafkasya'ya dönmesi bu mücadeleyi sonlandırmıştır.

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin var olduğu süreç neorealist perspektifen değerlendirildiğinde anlamlanmaktadır. Neorealizme göre devletlerin dış politikaları ancak uluslararası sistem temelinde açıklanabilir. Sistem; yapı ve birbiri ile etkileşim halinde olan birimlerden meydana gelir. Yapılar birimleri kısıtlar ve yeniden biçimlendirir. Birimler kararlarını yapının etkisi ile alır. Uluslararası aktörler birbirinden farklı da olsa, yapının dayatması ile aynı tepkileri verir. Yani bir devlet egemenliğini kazanmış olsa bile kendi istekleri yönünde değil, sistem baskısı doğrultusunda hareket etmek zorundadır.

Neorealist teorinin küçük devletlere bakışı da Azerbaycan'ın durumunu açıklamaktadır. Bu bağlamda küçük devlet kavramı da ayrıca değerlendirilmiştir. Tanım konusunda farklı görüşler bulunsa da savaş sonrası sistemdeki boşluktan faydalanıp bağımsızlığını ilan eden devletler küçük devlet kategorisindedir. Neorealistlere göre küçük devletlerin sistemde herhangi bir etkisi bulunmamaktadır. Büyük güçlerin tesiri ile şekillenen uluslararası yapı, küçük devletlerin durumunu şekillendirir. Waltz'a devletler güç dengesini sağlamak için hareket eder ve sistemin en önemli etkenlerinden biri güç dengesidir. Küçük devletler güç dengesini gözeterek ve güç boşluğunu değerlendirerek bir nebze hareket serbestisi kazansa da, sistem etkisinden çıkamaz.

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını ilan ettiği dönem bu bilgiler ışığında değerlendirildiğinde, 1914 yılında başlayıp dört yıl süren büyük savaşın, devletleri yıprattığı, Rusya'da gerçekleşen devrimlerin ve iç savaşın sistemde güç boşluğu oluşturduğu görülür. Rus baskısının Kafkasya'da azalması, Kafkas halklarına bağımsızlıklarını elde

etmek için fırsat yaratmıştır. Azerbaycan'ın yanı sıra Gürcistan ve Ermenistan da bağımsızlıklarını ilan etmiştir. Bu devletler sistemin izin verdiği ölçüde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Azerbaycan hükümeti, yeni kurulmuş küçük bir devlet olmasına rağmen üstün bir diplomasi ve dış politika uygulamaları göstermiştir. Fakat yeni bir dünya düzeni tekrar kurulup güç boşluğu dolunca küçük devletlerin kaderi uluslararası sistem bağlamında şekillenmiştir.

Sonuç olarak Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı ve Kızıl Ordu işgali, neorealist teori çerçevesinde değerlendirilebilir. Büyük Dünya Savaşı'nın, rejim değişikliğinin ve iç savaşın yıprattığı Rusya içine kapanmak zorunda kalmıştır. İki ayrı merkezde iki ayrı hükümetin kurulduğu Rus Devleti'nin enerjisini kendi içerisinde tutması gerekmiştir. Kafkasya üzerindeki baskının azalması ile Kafkas uluslarında bağımsızlık hareketleri meydana gelmiş ve güç boşluğundan faydalanarak başarılı olmuştur. Fakat bağımsızlığı muhafaza etmek, elde etmekten daha zor olmuştur. Küçük devletler, uluslararası sistemin izin verdiği ölçüde varlığını sürdürebilir. Bolşevikler Rusya'da hâkimiyeti tekrar sağladığında Kafkasya devletleri de bağımsızlığını kaybetmiştir. Azerbaycan yönetiminin diplomatik çabaları, varlığını sürdürme ve ispat konusundaki çalışmalarına rağmen diğer küresel güçlerden destek bulmamış ve Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti dağılmaya mahkûm olmuştur.

KAYNAKÇA

Acar, K. (2008). "1905 Rus Devrimi'nin Genel Bir Değerlendirmesi". *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 24, 79-98.

Açar, D. A. (2008). Small State Playing The Asymmetric Game: Continuity And Change in the Albanian Foreign Policy. Unpublished Ph. D. Thesis, Middle East Technical University, The Graduate School Of Social Sciences Department of International Relations, Ankara.

Ağamalıyeva, N. (1998), "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin E'lan Edilməsi", N. Ağamalıyeva(ed.). içinde *Azərbaycan Cümhuriyyəti*(s. 92-99), Elm Nəşriyyatı: Bakı.

Akbulut, D. A. (2017). "Paris Barış Konferansı Yolunda Azerbaycan Cumhuriyeti". *Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*,2 (Özel Sayı), 27-42.

Akgün, S. ve Abbasov, A. (2020). "Ekim 1917 Bolşevik İhtilali'ni Hazırlayan Süreç Ve Rus Olmayan Azınlıkların Durumu". *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, 7 (1), 1-17.

Akpınar, Y. (1997). Hasanbey Melikzâde Zerdâbi. *TDV İslam Ansiklopedisi* (C 16, 362-363). İstanbul: İSAM.

Akpınar, Y., Türkyılmaz S. ve Özkaya, Y. (Ed.) (2017). *Mehmet Emin Resulzade: Yeni Kafkasya Yazıları (1923-1927)*. TTK Yayınevi: Ankara.

Aliyev, G. (2019). "Role of Diplomatic Missions in Forging Relations Between The Azerbaijan Democratic Republic and Georgia". *İRS Heritage: 100 years of Diplomatic Service of the Republic of Azerbaijan*, 2-3(39-40), 86-95.

Aliyeva, S. (2019). "Diplomatic cooperation between the Azerbaijan Democratic Republic and North Caucasus". *İRS Heritage: 100 years of Diplomatic Service of the Republic of Azerbaijan.* 2-3(39-40), 108-117.

Altstadt, A. L. (1992). *The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian Rule*. Hoover Institution Press: California (Stanford).

Amersfoort, H. and Klinkert, W. (2011). *Small Powers in the Age of Total War, 1900-1940*. Brill: Boston.

Antunes, S. and Camisao, I. (2017). "Realism". McGlinchey, S., Walters, R. and Scheinpflug, C. (Ed.). in *International Relations Theory*(pp. 15-21). E-International Relations Publishing: Bristol.

Arı, T. (2013), *Uluslararası İlişkiler Teorileri: Çatışma, Hegemonya, İşbirliği*. MKM Yayıncılık: Bursa.

Armaoğlu, F. (2006). *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi*. Alkım Yayınevi: İstanbul.

Armaoğlu, F. (2010). *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi*. Alkım Yayınevi: İstanbul.

Asker, A. (2015). "Azerbaycan'da Ulus İnşasının Onay Aşaması (1918-1920) ve Önemi Üzerine Bazı Tespitler", *Yeni Türkiye*, 75, 536-546.

Atar, Z. ve Demirkol, K. (2015). "Azerbaycan Topraklarında Rus-Ermeni İşbirliğine Karşı Yükselen Ses: Difâi Fırkası", *Karadeniz Araştırmaları*, 45, 167-180.

Atnur, İ. E. (2010). "Nahçıvan'da Ermeni Mezalimi (1918-1920)", *Atatürk Dergisi*, 3(2), 81-87.

Babayev, L. (2018). "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Dövründə Hökumət Quruculuğu (İkinci və Üçüncü Hökumətlərin Təcrübəsi Əsasında)". *100. Yılında Azerbaycan Cumhuriyeti Uluslararası Kongresi*, 26-27 Mayıs 2018, Eskişehir. 190-197.

Baba-zada, A. (2017). Türkiye-Azerbaycan Diplomatik İlişkiler: 1918-2014. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Malatya.

Bakıxanov, A. (2001). *Gülüstani-İrəm*. Möminin İntişaratı: Bakı.

Bal, H. (1996). Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi (1914-1918). Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul.

Balanchivadze, G. and Orbaki, R. (2019). "History of the Recognition Of Azerbaijan's De Facto State Independence At The Paris Peace Conference". *İRS Heritage: 100 years of Diplomatic Service of the Republic of Azerbaijan*, 2-3(39-40), 52-59.

Bayraktar, H. (1994). Türkiye-Azerbaycan İlişkileri (1918-1920). Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Selçuk Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Biersteker, T. J. (2002). "State, Sovereignty and Territory". Carlsnaes, W., Risse, T. and Simmons, B. A. (Ed.). in *Handbook of International Relations*(pp. 245-282). SAGE Publications Ltd.: London.

Braveboy-Wagner, J. A. (2008). *Small States in Global Affairs: The Foreign Policies of the Caribbean Community(Caricom)*. Palgrave Macmillan: New York.

Budak, A. (2018). "Müsavat Partisinin 1911 – 1922 Yılları Arasındaki Faaliyetleri". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 28(2), 333-343.

Buniyatov, Z. M. (1991). Azerbaycan. *TDV İslam Ansiklopedisi*(C 4, 322-324). İstanbul: İSAM.

Burchill, S., Linklater, A., Devetak, R., Donnelly, J., Nardin, T., Paterson, M., Reus-Smıt, C. ve True, J. (2019). *Uluslararası İlişkiler Teorileri*. Muhammed Ağcan ve Ali Aslan (Çev.). Küre Yayınevi: İstanbul.

Carr, E. H. (1989). *Sovyet Rusya Tarihi Bolşevik Devrimi*. Metis Yayınevi: İstanbul.

Cornell, S. E. (2001). *Small Nations and Great Powers*. Curzon Press: UK.

Cornell, S. E. (2011). *Azerbaijan Since Independence*. M. E. Sharpe: New York.

Coşkun, Y. (2018). "Azerbaycan'ın Paris Barış Konferansı'ndaki Diplomatik Faaliyetlerine Bir Örnek: Azerbaycan Ve İngiliz Heyetleri Arasındaki Görüşmeler". *100. Yılında Azerbaycan Cumhuriyeti Uluslararası Kongresi*, 26-27 Mayıs 2018, Eskişehir. 177-189.

Coşkun, Y. (2021). "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Ocak 1920'de Tanınmasından Sonra İngiltere'nin Azerbaycan'da Türk Milliyetçiliğine Dair Endişeleri". *I. Dünya Savaşı Döneminde Osmanlı Devleti Azerbaycan İlişkileri ve Kafkas İslam Ordusu Uluslararası Sempozyumu*, 13-16 Eylül 2018, ATAM, Bakü. 691-712.

Çakmak, M. A. (2002). Azerbaycan'da Müstakil Hanlıklar Devrine Umumi Bir Bakış. *Türkler* (C 7, 15-21). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Çelikpala, M. (2019). Güvenlik İkilemi. *Güvenlik Yazıları Serisi,* 48. Erişim: 22 Aralık 2023, https://trguvenlikportali.com/wp-content/uploads/2019/12/GuvenlikIkilemi_MitatCelikpala_v.1.pdf.

Çıtak, E. (2014). "Uluslararası İlişkilerde Gerçekçilik". Şahin, M. ve Şen, O. (Ed.). içinde *Uluslararası İlişkiler Teorileri Temel Kavramlar*(s. 29-64). Kripto Yayınevi: Ankara.

Devlet, N. (1999). *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi* (1905-1917). TTK Yayınevi: Ankara.

Dornfeldt, M. and Seewald, E. (2018). "Azerbaijan Democratic Republic from the Point of View of Germany". *İRS Heritage: 100 years of Diplomatic Service of the Republic of Azerbaijan,* 1-2(33-34), 106-109.

Əhmədov, Ə. M., Tahirzadə. N. A. ve Məmmədov. N. (2007). "Ədəbiyyat". M. İsmayılov (ed.). içinde *Azərbaycan Tarixi (XIX əsr)*(4 cilt). Elm Nəşriyyatı: Bakı.

Ertan, A. E. ve Özgün, T. O. (2016). "I. Dünya Savaşı'nın Ardından Yeni Dünya Düzenine Doğru: 1919 Paris Barış Konferansı", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 20 (3), 551-572.

Dursun, S. (2018). Küçük Devlet Dış Politikası Analizi: Gürcistan ve Tunus Örnekleri. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Sakarya.

Ganbarov, A. (2017). "Azerbaycan Halk Cumhuriyetinde Din ve Devlet İlişkileri", *Bakı Dövlət Universiteti İlahiyyat Fakültəsinin Elmi Məcmuəsi*, 27, 343-354.

Ganiyev, R. (2004). Siyasal Özellikleri ve Devlet Yapısı Açısından Azerbaycan Halk Cumhuriyeti. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara.

Gilpin, R. (1981). *War and Change in World Politics*. Cambridge University Press: Cambridge.

Gozalova, N. (2017). "Massacre of the Azerbaijani Turkic Population (1918-1920) According to the Documents of the British Diplomats", *International Crimes and History*, 18, 47-71.

Guliyev, T. (2010). Rusya'nın Azerbaycan Siyaseti. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul.

Gürler, A. Y. (2023). Neorealist Perspektifle Türkiye ile Rusya'nın Dahil Olduğu Uluslararası Krizlere Yaklaşımları: Suriye Örneği. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Edirne.

Habibbayli, S. (2020). "Tarihten Günümüze Borçalı Bölgesine Ermeni İddiaları ve Bölgenin Türk (Azerbaycanlı) Ahalisi". *Ermeni Araştırmaları*, 67, 115-136.

Hacıyev, İ. (2007). "Nahçıvan: Ermeni İddiaları Ve Tarihî Gerçekler". *38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi(ICANAS)*, 10-15 Eylül 2007, Ankara. 1493-1504.

Halilova, T. (2016). "Rusya'nın Azerbaycan'da Hıristiyanlaştırma Siyasetine Karşı Ortaya Çıkan İsyanlar: Car-Balaken Örneği". *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1 (2), 85-98.

Handel, M. I. (1981). *Weak States in the International System*. Routledge Taylor&Francis Group: London.

Hasanov, R. (2015). "Rusya'da Şubat Devriminden Sonra Azerbaycan Siyasi Aydınlarının Örgütlenmesi". *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 5(2), 236-244.

Həsənli, C. (2009). *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici Siyasəti (1918-1920)*. Garısma MMC: Bakı.

Hey, J. A. K. (2003). "Introducing Small State Foreign Policy". J. A. K. Hey (Ed.). in *Small States in World Politics: Explaining Foreign Policy Behavior*. Lynne Reinner Publishers: Boulder.

İbrahimoğlu, İ. A. (2014). "Assistance Of Turkey In The Establishment Of The Azerbaijan Democratic Republic". *ASOS Journal*, 2(6), 316-321.

İbrahimov, E. (2020). "Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti Dövründə Həyata Keçirilən Dil Siyasəti". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 9 (4), 1411-1424.

İmanbeyli, V. (2020). "Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti (ADR) Dış Politikası ve Ali Merdan Topçubaşı". *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 9(2), 227-245.

İsmayılov, M. (2007). *Azərbaycan Tarixi*(4. Cilt). Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası: Bakı.

İsmayılov, M. (2008). *Azərbaycan Tarixi*(5. Cilt). Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası: Bakı.

İsmailov, M. (2014). İ*lk Çağlardan XX. Yüzyıl Başlarına Kadar Azerbaycan Tarihi*. Vefa Kurban(çev.). IQ Kültür Sanat Yayınevi: İstanbul.

Jabarzada, A. (2022). Türkiye ve Rusya'nın Kafkasya Politikasında Azerbaycan Faktörü. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Bandırma.

Jafarzade, A. (2022). Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Osmanlı Devleti Arasındaki İlişkiler. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih ve Medeniyet Araştırmaları Anabilim Dalı, İstanbul.

Jamalova, N. (2023). "Diplomatic Activity of the Azerbaijani Government against the Territorial Claims of the Republic of Armenia (1918-1920)". *Review of Armenian Studies*, 47, 159-177.

Kasalak, K. (2021). "Paris Barış Konferansı'nda "İstanbul ve Boğazlar Mandası" Tartışmaları". *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7 (3), 543-552.

Kazımov, S. (2019). Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan'daki Faaliyetleri ve Aras Türk Cumhuriyeti. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Konya.

Kırımlı, H. (1996). Gaspıralı, İsmâil Bey. *TDV İslâm Ansiklopedisi*(C 13, 392-395). İstanbul: İSAM.

Kumek, İ. (2020). Küçük Devlet Yaklaşımı Çerçevesinde Basra Körfezi Emirliklerinin Dış Politika ve Güvenlik Davranışları. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi, Orta Doğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü Ortadoğu Siyasi Tarihi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, İstanbul.

Kurat, A. N. (2011). *Türkiye ve Rusya: XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri(1798-1919)*. TTK Basımevi: Ankara.

Kurban. V. (2009). "18-19. Yüzyıllarda Azerbaycan Şehirlerinde Sosyal ve Siyasi Durum". *Dokuz Eylül Üniversitesi SBE Dergisi*, 11 (1), 177-193.

Lee, T. C. (2018). "When Hard Power Shrinks: The Midlife Crisis of Realism". D. Orsi, J. R. Avgustin and M. Nurnus (Ed.). in *Realism in Practice: An Appraisal*, E-International Relations Publishing: Bristol.

Mammadov. A. (2022). Neorealizm Kuramı Çerçevesinde Azerbaycan Dış Politikası. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Sakarya.

Mamoulia, G. and Abutalibov, R. (2019). "Struggle for Being Heard at the Paris Peace Conference". *İRS Heritage: 100 years of Diplomatic Service of the Republic of Azerbaijan*, 2-3(39-40), 44-51.

Mehmetov, İ. (2009). *Türk Kafkasında Siyasi ve Etnik Yapı: Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*. Ötüken Neşriyat: İstanbul.

Mehmetoğlu, D. (2004). Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin Kuruluşunda (1918-1920) Mehmet Emin Resulzade'nin Rolü. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Kocaeli.

Mehmetzade, M. B. (1991). *Milli Azerbaycan Hareketi*. Azerbaycan Kültür Der. Yayınevi: Ankara.

Memmedli, M. ve Çelik, M. Y. (2020). "Türk ve Rus Kaynaklarına Göre Kafkas İslam Ordusu'nun Kafkasya Harekâtına Yeni Bir Bakış". *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 6 (11), 403-428.

Memmedova, S. (2016). Milli Mücadele Döneminde Büyük Millet Meclisi'nin Sovyet Rusya ve Azerbaycan ile Münasebetleri. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Kahramanmaraş.

Mikayılov, E. (2010). Atatürk Dönemi Türkiye Azerbaycan İlişkileri(1919-1938). Yayınlanmamış Doktora Tezi. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Konya.

Muhindo, M. and Calenzo, G. (2011). "Neorealism and International Subsystems of Small States: Insights from Sub-Saharan African Countries' Interactions". *Interdisciplinary Political Studies*, 1 (2), 148-160.

Musabeyli, E. (2005). Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin Dış Politikası (1918-1920). Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Konya.

Mustafayev, B. (2013). "Resulzade Hükümeti Dönemi ve Yaşanan Terör Olayları". *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 2 (2), 205-231.

Nesibli, N. (2019). *Azerbaycan Tarihi*. Altınordu Yayınevi: Ankara.

Nesibli, N. (2018). *Kuzey Azerbaycan: İstiklalden İkinci İşgale (1918-1920).* Altınordu Yayınevi: Ankara .

Nesibzade, N. (1996). *Azərbaycan Xarici Siyasəti*. "Ay-Ulduz" Neşriyyatı: Bakı.

Neumann I. B. and Gstöhl, S. (2004). "Lilliputians in Gulliver's World? Small States in International Relations". *Centre for Small State Studies*, University of Iceland, Reykjavik.

Ozdashli, E. (2019). "Foreign Policy Of The Azerbaijan Democratic Republic Amid International Developments". *İRS Heritage: 100 years of Diplomatic Service of the Republic of Azerbaijan*, 2-3(39-40), 66-73.

Öğün, B. (2020). Yapısal Realizm ve Dış Politika: Sistem Düzeyinde Türkiye'nin Genel Davranış Eğilimleri. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Özel, Ö., Suna, M. ve Goziev, R. (2019). "XIX. Yüzyılda Doğu Asya'da Rus-Japon İmparatorluklarının Güç Mücadelesi: 1905 Rus-Japon Savaşı". *Türkiye Rusya Araştırmaları Dergisi (TRAD)*, 2, 46-65.

Özşahin, M. C. (2020). "Küçük Devlet Kuramı ve Ceenbekov Dönemi Kırgız Dış Politikasının Dinamikleri". *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8 (3), 945-951.

Polat, D. Ş. (2020). "Kuruluşundan Çöküşüne Milletler Cemiyeti Sistemi". *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 19 (76), 1950-1967.

Qasımov, N. (2017). "Paris Barış Konferansı'nda Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Nümayende Heyeti'nin Çalışmaları". *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 4(11), 76-100.

Quliyeva, R. (2018). "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Və İran Arasında Diplomatik Münasibətlər". *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 100 - Müsəlman Şərgində İlk Parlamentli Respublika*, 21-23 May, Bakı. 617-620.

Rados, S. (2022). Uluslararası İlişkilerde Küçük Devlet Yaklaşımı Bağlamında Yugoslavya Sonrası Sırbistan Dış Politikasının Analizi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Muğla.

Rahmanzade, S. (2013). "Azerbaycan-Gürcistan İlişkileri Tarihi Üzerine (1920 - 1921 Yıllar)". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 90-104.

Renouvin, P. (1993). *I. Dünya Savaşı*. Teoman Tunçdoğan (Çev.). İletişim Yayınevi: İstanbul.

Riasanovsky, N. V. ve Steinberg, M. D. (2016). *Rusya Tarihi*. İnkılap Yayınevi: İstanbul.

Rüşen, M. A. (2021). Küçük Devlet Olarak Katar: İran ile İlişkiler. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Ankara.

Sadıgov, R. (2015). "Rus İhtilallerinin Azerbaycan'a Etkileri: Bağımsızlığa Giden Yol". *Gazi Türkiyat*, 16, 165-185.

Sander, O. (2010). *Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918'e*. İmge Kitabevi: Ankara.

Schweller, R. L. (1996). "Neorealism's Status quo Bias: What Security Dilemma?". *Security Studies*, 5 (3), 90-121.

Sönmezoğlu, F. (2005). *Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi*. Filiz Kitabevi: İstanbul.

Sönmezoğlu, F. (Ed.). (2010). *Uluslararası İlişkiler Sözlüğü*. Der Yayınevi: İstanbul.

Steinmetz, R. and Wivel, A. (2010). *Small States in Europe: Challenges and Opportunities*. Asgate Publishers: Burlington.

Sumbatzadə, A., İsmayılov, M.Ə. Umayev, Ə.A. Vəliyev, T.T. Həsənov, İ.M. Musayəv, M.Ə. İbrahimov, M. Milman, P.Ş. Talıbzadə, İ.A. (2009). "XIX Əsrin Birinci Yarısında Azərbaycan İqtisadiyyatı Və Sosial Münasibətlər". M. İsmayılov(ed.) içinde *Azərbaycan Tarixi* (XIX. əsr)(4 cilt). Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası: Bakı.

Süleymanlı, E. (2006). *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*. Ötüken Yayınevi: İstanbul.

Swietochowski, T. (1988). *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı (1905-1920)*. Bağlam Yayınevi: İstanbul.

Suny, R. G. (2019). *Bakü Komünü (1917-1918)*. Aras Yayınevi: İstanbul.

Şükürov, K. (2006). *Türkmənçay – 1828*. Tarixi Xronika: Bakı.

Şükürov, O. (2017). Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Çöküşü (1918-1920). Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Isparta.

Şükürov, Q. ve Qafarov, V. (Ed.) (2010). *Büyük Devletler Kıskacında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)*. IQ Yayınevi: İstanbul.

Taşçı, U. O. (2022). Küçük Devlet Dış Politikasında İç ve Dış Faktörler: Sırbistan Dış Politikası Örneği. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Çankaya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Ankara.

Telbami, S. (2002). "Kenneth Waltz, Neorealism and Foreign Policy". *Security Studies*, 11 (3), 158-170.

Toprak, S. ve Öztürk, A. (2019). "Kimlik Koruma Mücadelesi Ekseninde Rusya Müslümanlarının Siyasi Faaliyetleri (1905-1917)". *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 7 (16), 1075-1096.

Tuhan Aydın, S. (2021). Türk ve İngiliz Basınına Göre Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Bağımsızlık Mücadelesi (1918-1920). Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul.

Turan, O. (2018). "İngiltere'nin Transkafkasya Politikası Çerçevesinde Azerbaycan İle İlgili Değerlendirmeleri (1917-1921)". *I. Dünya Savaşı Dönemi'nde Osmanlı Devleti – Azerbaycan İlişkileri ve Kafkas İslam Ordusu Sempozyumu*, 13-16 Ekim 2018, Bakü. 465-506.

Tür, Ö. ve Salık, N. (2017). "Uluslararası İlişkilerde "Küçük Devletler": Gelişimi, Tanımı, Dış Politika ve İttifak Davranışları". *Uluslararası İlişkiler*, 14 (53), 3-22.

Türe, F. ve Aghaazizov, N. (2019). "Sovyet Dönemi Öncesi Azerbaycan'da Siyasal Yapı". *International Social Sciences Studies Journal*, 5 (46), 5435-5450.

Türker, Ö. (2017). "1804-1813 Rus-İran Savaşı'nın Başlıca Nedenleri Üzerine". *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2 (1), 75-91.

Umudoğlu, V. (2004). *Şimali Azərbaycanın Çar Rusiyası Tərəfindən İşğalı və Müstəmləkəçilik Əleyhinə Mübarizə*. Azərbaycan Respublikası Milli Elmlər Akademiyası: Bakı.

Valehoghlu-Hajiyev, F. (2019). "Activity of the Azerbaijan Democratic Republic's Diplomatic Missions In Georgia". *İRS Heritage: 100 years of Diplomatic Service of the Republic of Azerbaijan*, 2-3(39-40), 96-103.

Vayrynen, R. (1996). "Small States in the New European Context". W. Bauwens, A. Clesse and O. F. Knudsen(Ed.). in *Small States and the Security Challenges in the New Europe*(pp. 109-121). Brassey's: London.

Waltz, K. (2021). *Uluslararası Politika Teorisi*. Osman S. Binatlı (Çev.). Çınar Özen (Ed.). Phoenix Yayınevi: Ankara.

Winter, J., Parker, G. ve Habeck, M. R. (2014). *I. Dünya Savaşı ve 20. Yüzyıl*. Tansel Demirel (Çev.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınevi: İstanbul.

Xanməmmədova, N. (2019). "Transkafkasya'da (Güney Kafkasya) Devletlerarası İlişkiler ve Mülteci Sorunları (1918-1920)". *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 6(4), 2589-2604.

Yel, S. (1999). "Azerbaycan Cumhuriyeti Devleti Nin Kuruluşunda Türkiye Nin Yardımları İlhak Amacına Mı Yönelikti?". *Atatürk Yolu Dergisi*, 6(24), 563-578.

Yeşilot, O. (2005). "Çarlık Rusya'nın Azerbaycan'ı İşgali (Kafkasya Başkomutanı General Sisianov'un Faaliyetleri ve Öldürülmesi)". *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 18, 123-130.

Yeşilot, O. (2010). *Ateş Çemberinde Azerbaycan*. Yeditepe Yayınevi: İstanbul.

Yeşilot, O. (2008). "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları". *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 36, 187-199.

Yılmaz, E. (2019). "Küçük Devlet, Büyük Etki: Sınırların Dışına Taşan Stratejiler". *Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi*, 7 (2), 1-27.

Yusifova, S. (2014). "The Recognition Of The Independence Of Azerbaijan Democratic Republic In Paris Peace Conference And The Attitude Of Iran". *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 5(19), 355-364.

Yüce, N. (1989). Akçura, Yusuf. *TDV İslâm Ansiklopedisi*(C 2, 228-229). İstanbul: İSAM.

Zhu, Z. (2007). "Small Power, Big Ambition: South Korea's Role in Northeast Asian Security under President Roh Moo-hyun". *Asian Affairs*, 34(2), 67-86.

EKLER

EK 1

AZERBAYCAN DEMOKRATİK CUMHURİYETİ HARİTASI

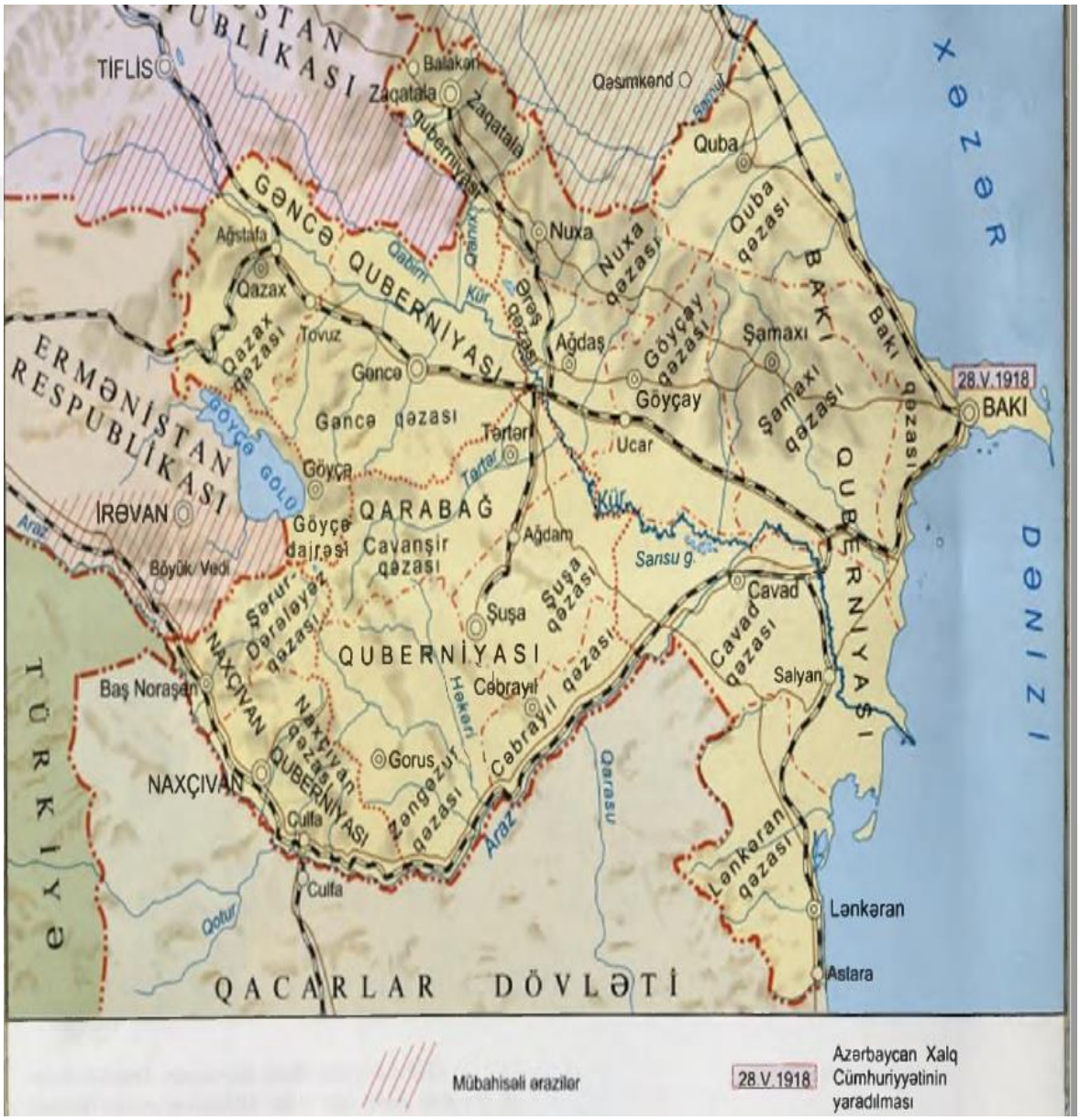

EK 2

ALİ MERDAN TOPÇUBAŞI

EK 3

FETALİ HAN HOYSKİ

EK 4

MEHMET EMİN RESULZADE

